

INSTITUTIO ORATORIA

FORMAREA ORATORULUI

Quintilian

(Marcus Fabius Quintilianus, 35-100 d.Hr.)

Orator și profesor de retorică roman

Traducere în limba română

Cuprins

Cartea I	5
Cartea II	29
Cartea III	51
Cartea IV	67
Cartea V	87
Cartea VI	109
Cartea VII	127
Cartea VIII	145
Cartea IX	179
Cartea X	191
Cartea XI	219
Cartea XII	243

Cartea I

Prefață

După ce, în sfârșit, după douăzeci de ani dedicați formării tinerilor, am obținut timp liber pentru studiu, unii dintre prietenii mei mi-au cerut să scriu ceva despre arta vorbirii. Mult timp am rezistat rugămintelor lor, deoarece eram conștient că unii dintre cei mai distinși scriitori greci și romani au lăsat posterității o serie de lucrări care tratează acest subiect, la compunerea cărora au dedicat cea mai mare atenție. Acest lucru mi s-a părut o scuză admirabilă pentru refuzul meu, dar nu a făcut decât să le sporească entuziasmul. Ei au insistat că scriitorii anteriori pe această temă au exprimat opinii diferite și, uneori, contradictorii, între care era foarte dificil să alegi. Prin urmare, ei au considerat că erau îndreptățiți să îmi impună sarcina, dacă nu de a descoperi opinii originale, cel puțin de a emite un judecată definitivă asupra celor exprimate de predecesorii mei. Am fost îndemnat să accept nu atât pentru că mă simțeam încrezător că sunt la înălțimea sarcinii, cât pentru că aveam o anumită remușcare în a refuza. Subiectul s-a dovedit a fi mai extins decât îmi imaginam inițial; dar, în cele din urmă, m-am oferit voluntar să îmi asum o sarcină care era la o scară mult mai mare decât cea pe care mi se ceruse inițial să o îndeplinesc. Pe de o parte, doream să-mi ajut prietenii foarte buni dincolo de cererile lor, iar pe de altă parte, doream să evit calea bătătorită și necesitatea de a călca pe urmele altora. Aproape toți ceilalți

care au scris despre arta oratoriei au pornit de la premisa că cititorii lor erau perfecți în toate celelalte ramuri ale educației și că sarcina lor era doar să pună punctul final la pregătirea lor retorică; acest lucru se datorează faptului că fie disprețuiau etapele preliminare educației sau considerau că acestea nu erau de competența lor, deoarece îndatoririle diferitelor ramuri ale educației sunt distincte unele de altele, sau, ceea ce este mai aproape de adevăr, pentru că nu aveau nicio speranță de a-și demonstra talentul într-un mod remunerativ în abordarea unor subiecte care, deși necesare, sunt departe de a fi spectaculoase: la fel cum în arhitectură, ceea ce atrage privirea este suprastructura și nu fundațiile. Eu, pe de altă parte, susțin că arta oratoriei include tot ceea ce este esențial pentru formarea unui orator și că este imposibil să atingem culmea în orice materie dacă nu am trecut mai întâi prin toate etapele elementare. Prin urmare, nu voi refuza să mă aplec asupra acestor detalii minore, a căror neglijare poate duce la pierderea oportunității de a aborda lucruri mai importante, și propun să modelez studiile oratorului meu încă din copilărie, pornind de la premisa că întreaga sa educație mi-a fost încredințată mie. Îți dedic această lucrare, Marcellus Victorius. Ai fost cel mai sincer prieten al meu și ai dat dovadă de un entuziasm pasionat pentru literatură. Dar, oricât de bune ar fi aceste motive, ele nu sunt singurele care mă determină să te consider demn de o astfel de dovadă a afecțiunii noastre reciproce. Mai este și considerentul că această carte ar trebui să fie de folos în educația fiului tău Geta, care, deși este tânăr, dă deja semne clare de talent real. Intenția mea a fost să-mi conduc cititorul de la leagănul vorbirii prin toate etapele educației care pot fi de folos oratorului nostru în devenire până când am ajuns la culmea artei. Am dorit cu atât mai mult să fac acest lucru, deoarece două cărți despre arta retoricii circulă în prezent sub numele meu, deși nu au fost publicate niciodată de mine și nici compuse în acest scop. Una dintre ele este o prelegere de două zile care a fost consemnată de băieții care mi-au fost audiență. Cealaltă constă în note

pe care elevii mei buni au reușit să le consemneze dintr-un curs de prelegeri la o scară ceva mai extinsă: le apreciez amabilitatea, dar au dat dovadă de un exces de entuziasm și de o anumită lipsă de discreție în a-mi acorda onoarea publicării declarațiilor mele. În consecință, în lucrarea de față, deși unele pasaje rămân neschimbate, veți găsi multe modificări și și mai multe adăugiri, în timp ce întreaga temă va fi tratată cu mai multă sistematică și cu cât mai multă perfecțiune, în măsura posibilităților mele. Scopul meu este, așadar, educarea oratorului perfect. Primul lucru esențial pentru un astfel de om este să fie un om bun și, prin urmare, îi cerem nu numai să posede daruri excepționale de vorbire, ci și toate calitățile caracterului. Căci nu voi admite că principiile unei vieți drepte și onorabile ar trebui, așa cum au susținut unii, să fie considerate o preocupare specifică a filosofiei. Omul care poate să-și îndeplinească cu adevărat rolul de cetățean și este capabil să răspundă cerințelor atât ale afacerilor publice, cât și ale celor private, omul care poate să conducă un stat prin sfaturile sale, să-i ofere o bază solidă prin legislația sa și să-i elimine viciile prin deciziile sale de judecător, nu este cu siguranță altul decât oratorul pe care îl căutăm. De aceea, deși recunosc că voi folosi anumite principii stabilite în manualele de filosofie, insist că aceste principii au dreptul să facă parte din subiectul acestei lucrări și aparțin de fapt artei oratoriei. Voi fi nevoit să vorbesc frecvent despre virtuți precum curajul, dreptatea, stăpânirea de sine; de fapt, rareori apare un caz în care una dintre aceste virtuți să nu fie implicată; fiecare dintre ele necesită ilustrare și, în consecință, solicită imaginația și elocvența pledantului. Vă întreb, așadar, poate exista vreo îndoială că, oriunde sunt necesare puterea imaginației și amplitudinea dicției, oratorul are un rol deosebit de important de jucat? Aceste două ramuri ale cunoașterii erau, așa cum a arătat clar Cicero, atât de strâns legate, nu doar în teorie, ci și în practică, încât aceiași oameni erau considerați a reuni calitățile de orator și filozof. Ulterior, această ramură unică de studiu s-a divizat în părțile sale componente și, datorită indolenței profesorilor săi,

a fost considerată ca fiind alcătuită din mai multe discipline distincte. De îndată ce vorbirea a devenit un mijloc de trai și practica de a folosi în mod rău binecuvântările elocvenței a devenit la modă, cei care aveau reputația de elocvenți au încetat să studieze filosofia morală, iar etica, abandonată astfel de oratori, a devenit prada intelectelor mai slabe. În consecință anumite persoane, disprețuind efortul de a învăța să vorbească bine, s-au întors la sarcina de a forma caracterul și de a stabili reguli de viață și au păstrat pentru ele ceea ce, dacă trebuie să facem o diviziune, este partea cea mai bună a filozofiei, dar au pretins cu aroganță posesia exclusivă a titlului de filozof, o distincție pe care nici cei mai mari generali, nici cei mai faimoși oameni de stat și administratori nu au îndrăznit vreodată să o revendice pentru ei înșiși. Căci ei au preferat realizarea în locul promisiunii unor fapte mărețe. Sunt gata să recunosc că mulți dintre vechii filosofi au inculcat cele mai excelente principii și au practicat ceea ce predicau. Dar în zilele noastre, numele de filosof a fost prea des masca pentru cele mai grave vicii. Căci încercarea lor nu a fost aceea de a câștiga numele de filosof prin virtute și căutarea sinceră a înțelepciunii; în schimb, ei au căutat să-și ascundă depravarea caracterului lor prin adoptarea unei atitudini severe și austere, însoțită de purtarea unei ținute diferite de cea a semenilor lor. De fapt, noi toți abordăm frecvent temele pe care filosofia le revendică ca fiind ale sale. Cine, în afară de un ticălos desăvârșit, nu vorbește despre dreptate, echitate și virtute? Cine (și nici măcar țăranii obișnuiți nu fac excepție) nu se întreabă despre cauzele fenomenelor naturale? În ceea ce privește utilizările și distincțiile speciale ale cuvintelor, acestea ar trebui să fie un subiect de studiu comun tuturor celor care se gândesc la semnificația limbajului. Dar cu siguranță oratorul este cel care va avea cea mai mare stăpânire asupra tuturor acestor domenii de cunoaștere și cea mai mare putere de a le exprima în cuvinte. Și dacă ar fi atins vreodată perfecțiunea, nu ar mai fi nevoie să mergem la școlile de filozofie pentru a învăța preceptele virtuții. În starea actuală a lucrurilor,

este uneori necesar să recurgem la acei autori care, așa cum am spus mai sus, au uzurpat cea mai mare parte a artei oratorice după abandonarea ei de către oratori și să cerem înapoi ceea ce ne aparține de drept, nu cu scopul de a ne apropria descoperirile lor, ci pentru a le arăta că au însușit ceea ce, în realitate, aparținea altora. Să fie, aşadar, oratorul nostru ideal unul care să aibă un titlu autentic de filosof: nu este suficient ca el să fie ireproșabil din punct de vedere al caracterului (pentru că nu pot fi de acord cu cei care susțin această opinie): el trebuie să fie, de asemenea, un maestru desăvârșit al științei și artei vorbirii, într-o măsură pe care poate că niciun orator nu a atins-o încă. Cu toate acestea, trebuie să urmărim idealul, așa cum au făcut-o nu puțini dintre antici, care, deși refuzau să admită că înțeleptul perfect fusese încă găsit, au transmis totuși precepte de înțelepciune pentru uzul posterității. Elociența perfectă este cu siguranță o realitate, care nu este dincolo de atingerea intelectului uman. Chiar dacă nu reușim să o atingem, cei ale căror aspirații sunt cele mai înalte vor atinge culmi mai înalte decât cei care se abandonează deznădejzii premature de a atinge vreodată țelul și se opresc chiar la poalele ascensiunii. Am, aşadar, tot dreptul să cer indulgență, dacă refuz să trec cu vederea acele detalii minore care sunt cu toate acestea esențiale pentru sarcina mea. Prima mea carte se va ocupa de educația preliminară pentru îndatoririle profesorului de retorică. A doua se va ocupa de rudimentele școlilor de retorică și de problemele legate de esența retoricii în sine. Următoarele cinci se vor ocupa de Invenție, în care includ Aranjamentul. Următoarele patru vor fi dedicate Elocienței, sub acest titlu incluzând Memoria și Predarea. În cele din urmă, va exista o carte în care va fi descris oratorul nostru complet; în măsura în care îmi permit puterile mele slabe, voi discuta caracterul său, regulile care ar trebui să-l ghideze în asumarea, studierea și pledarea cazurilor, stilul elocienței sale, momentul în care ar trebui să înceteze să mai pledeze cazuri și studiile cărora ar trebui să se dedice după o astfel de încetare. În cursul acestor discuții, voi aborda

la momentul potrivit metoda de predare prin care studenții vor dobândi nu doar cunoștințe despre acele lucruri la care numele de artă este limitat de anumiți teoreticieni și nu vor ajunge doar să înțeleagă legile retoricii, ci vor dobândi ceea ce le va spori puterea de exprimare și le va hrăni elocvența. De regulă, rezultatul manualelor aride despre arta retoricii este că, prin efortul excesiv de a fi subtile, ele afectează și paralizează toate elementele nobile ale stilului, epuizează sângele vital al imaginației și lasă doar oase goale, care, deși este corect și necesar să existe și să fie legate unele de altele prin ligamentele respective, necesită și o acoperire de carne. Prin urmare, voi evita precedentul stabilit de majoritate și nu mă voi limita la această concepție îngustă a temei mele, ci voi include în cele douăsprezece cărți ale mele o scurtă demonstrație a tot ceea ce ar putea contribui la formarea unui orator. Căci dacă aș încerca să spun tot ce s-ar putea spune pe această temă, cartea nu ar fi niciodată terminată. Există însă un punct pe care trebuie să-l subliniez înainte de a începe, și anume acesta. Fără daruri naturale, regulile tehnice sunt inutile. În consecință, studentul lipsit de talent nu va obține mai mult profit din această lucrare decât un sol sterp dintr-un tratat de agricultură. Există, este adevărat, și alte ajutoare naturale, cum ar fi posesia unei voci bune și a unor plămâni puternici, o sănătate bună, putere de rezistență și grație, iar dacă acestea sunt posesia doar într-o măsură moderată, ele pot fi îmbunătățite prin antrenament metodic. În unele cazuri, însă, aceste daruri lipsesc într-o asemenea măsură încât absența lor este fatală pentru toate avantajele pe care talentul și studiul le pot conferi, în timp ce, în mod similar, ele nu sunt de niciun folos în sine, dacă nu sunt cultivate prin predare abilă, studiu persistent și practică continuă și extinsă în scriere, citire și vorbire.

Capitolul 1

Aș dori, așadar, ca un tată să nutrească cele mai mari speranțe pentru fiul său încă din momentul nașterii acestuia. Dacă va face acest lucru, va fi mai atent la fundamentele educației sale. Pentru că nu există absolut niciun temei pentru plângerea că doar puțini oameni au puterea de a asimila cunoștințele care le sunt transmise și că majoritatea sunt atât de lente în înțelegere încât educația este o pierdere de timp și de efort. Dimpotrivă, veți descoperi că majoritatea sunt rapizi în raționament și dornici să învețe. Raționamentul vine la fel de natural omului precum zborul păsărilor, viteza cailor și ferocitatea animalelor de pradă: mințile noastre sunt înzestrate de natură cu o astfel de activitate și perspicacitate încât se crede că sufletul provine din ceruri. Cei care sunt încetiși și greu de învățat sunt la fel de anormali ca nașterile prodigioase și monstruozițiile și sunt puțini la număr. O dovadă a ceea ce spun se găsește în faptul că băieții arată de obicei promisiunea multor realizări, iar când această promisiune se stinge pe măsură ce cresc, acest lucru se datorează în mod evident nu eșecului darurilor naturale, ci lipsei îngrijirii necesare. Dar, se va insista, există grade de talent. Fără îndoială, răspund eu, și va exista o variație corespunzătoare în realizările efective: dar faptul că există persoane care nu câștigă nimic din educație, îl neg categoric. Omul care împărtășește această convingere, trebuie, de îndată ce devine tată, să acorde cea mai mare atenție cultivării promisiunii arătate de fiul pe care îl destinează să devină orator. Mai presus de toate, să se asigure că bona copilului vorbește corect. Idealul, potrivit lui Chrysippus, ar fi ca ea să fie o filozoafă: în lipsa acestui lucru, el dorea ca cea mai bună să fie aleasă, pe cât posibil. Fără îndoială, cel mai important aspect este ca ele să aibă un caracter bun: dar ar trebui să și vorbească corect.

Bona este prima persoană pe care copilul o aude, iar cuvintele ei sunt primele pe care va încerca să le imite. Și noi suntem, prin natura noas-

tră, foarte tenace în ceea ce privește impresiile copilăriei, la fel cum aroma absorbită prima dată de vase când sunt noi persistă, iar culoarea dată de vopsele albului primitiv al lânii este de neșters. Mai mult, cele mai durabile sunt cele mai rele impresii. Pentru că, în timp ce ceea ce este bun se deteriorează ușor, nu vei transforma niciodată viciul în virtute. Prin urmare, nu permiteți băiatului să se obișnuiască încă din copilărie cu un stil de vorbire pe care va trebui să-l dezvețe ulterior. În ceea ce privește părinții, aș dori să-i văd cât mai educați posibil, și nu mă refer doar la tați. Ni se spune că elocvența fraților Gracchi se datora în mare parte mamei lor, Cornelia, ale cărei scrisori mărturisesc și astăzi cultivarea stilului său. Se spune că Laelia, fiica lui Gaius Laelius, a reprodus eleganța limbajului tatălui său în propriul discurs, în timp ce discursul rostit în fața triumvirilor de Hortensia, fiica lui Quintus Hortensius, este încă citit și nu doar ca un compliment adus sexului ei. Și chiar și cei care nu au avut norocul să primească o educație bună nu ar trebui, din acest motiv, să acorde mai puțină atenție educației fiului lor; dimpotrivă, ar trebui să dea dovadă de o diligență și mai mare în alte aspecte în care pot fi de folos copiilor lor. În ceea ce privește băieții în compania cărora va fi crescutul oratorul nostru în devenire, aș repeta ceea ce am spus despre bonele. În ceea ce privește pedagogii săi, aș insista ca aceștia să fi avut o educație temeinică sau, dacă nu au avut-o, să fie conștienți de acest fapt. Nu există nimeni mai rău decât cei care, de îndată ce au depășit nivelul cunoașterii alfabetului, se amăgesc cu convingerea că sunt posesoarele cunoașterii adevărate. Pentru că disprețuiesc să se coboare la munca grea a predării și considerând că au dobândit un anumit titlu de autoritate, o sursă frecventă de vanitate la astfel de persoane, devin imperioși sau chiar brutali în a insufla o doză temeinică din propria lor nebunie. Conduita lor necorespunzătoare nu este mai puțin dăunătoare pentru morală. De exemplu, Diogene din Babilon ne spune că Leonides, pedagogul lui Alexandru, și-a infectat elevul cu anumite defecte, care, ca urmare a educației sale din

copilărie, i-au rămas lipite chiar și în anii maturității, când a devenit cel mai mare dintre regi. Dacă vreunul dintre cititorii mei mă consideră oarecum exigent în cerințele mele, i-aș cere să reflecteze că nu este o sarcină ușoară să creezi un orator, chiar dacă educația lui se desfășoară în cele mai favorabile circumstanțe, și că ne așteaptă încă dificultăți și mai mari. Pentru o aplicare continuă, sunt necesari cei mai buni profesori și o varietate de exerciții. Prin urmare, regulile pe care le stabilim pentru educația elevului nostru trebuie să fie cele mai bune. Dacă cineva refuză să se lase ghidat de ele, vina nu va fi a metodei, ci a individului. Totuși, dacă s-ar dovedi imposibil să se asigure bona ideală, tovarășii ideali sau pedagogul ideal, aș insista ca să existe o persoană care să fie atașată de băiat, care să aibă cunoștințe de limbă și care, dacă bona sau pedagogul folosesc o expresie incorectă în prezența copilului aflat în grija lor, să corecteze imediat eroarea și să împiedice transformarea acesteia într-un obicei. Dar trebuie să se înțeleagă clar că aceasta este doar o soluție, iar calea ideală este cea indicată mai sus. Prefer ca un băiat să înceapă cu greaca, deoarece latina, fiind de uz general, va fi învățată de el, fie că vrem sau nu; în timp ce faptul că învățarea latinei derivă din greacă este un motiv în plus pentru ca el să fie instruit mai întâi în aceasta din urmă. Nu doresc însă ca acest principiu să fie respectat în mod atât de superstițios încât el să vorbească și să învețe mult timp numai greaca, așa cum se întâmplă în majoritatea cazurilor. O astfel de abordare dă naștere la multe greșeli de limbaj și accent; acesta din urmă tinde să capete o intonație străină, în timp ce primul, prin forța obișnuinței, devine impregnat cu expresii idiomatice grecești, care persistă cu o obstinație extremă chiar și atunci când vorbim o altă limbă. Studiul limbii latine ar trebui, prin urmare, să urmeze la scurt timp și să se desfășoare în paralel cu cel al limbii grecești. Rezultatul va fi că, de îndată ce vom începe să acordăm o atenție egală ambelor limbi, niciuna nu va constitui un obstacol pentru cealaltă. Unii susțin că băieții nu ar trebui să fie învățați să citească până la vârsta de șapte ani, aceasta fiind

cea mai mică vârstă la care pot beneficia de instruire și pot suporta efortul învățării. Cei mai mulți atribuie această opinie lui Hesiod, cel puțin cei care au trăit înainte de epoca gramaticianului Aristofan, care a fost primul care a negat că Hypothecae, în care este exprimată această opinie, era opera acelui poet. Dar și alte autorități, printre care Eratostene, dau același sfat. Cei care susțin că mintea unui copil nu ar trebui lăsată în stare de repaus nici măcar pentru o clipă sunt mai înțelepți. Chrysippus, de exemplu, deși le acordă bonelor o perioadă de trei ani, consideră totuși că formarea minții copilului pe baza celor mai bune principii face parte din îndatoririle lor. De ce, din nou, din moment ce copiii sunt capabili de formare morală, nu ar fi capabili de educație literară? Sunt conștient că, pe întreaga perioadă despre care vorbesc, nu ne putem aștepta la același progres pe care îl va aduce un an ulterior. Totuși, cei care nu sunt de acord cu mine par să adopte o atitudine de menajare a profesorului mai degrabă decât a elevului. Ce ocupație mai bună poate avea un copil de îndată ce este capabil să vorbească? Și el trebuie să fie ținut ocupat într-un fel sau altul. Sau de ce ar trebui să disprețuim profitul care poate fi obținut înainte de vârsta de șapte ani, oricât de mic ar fi acesta? Pentru că, deși cunoștințele absorbite în anii precedenți pot fi puține, băiatul va învăța ceva mai avansat în acel an, în care altfel ar fi fost ocupat cu ceva mai elementar. Un astfel de progres în fiecare an succesiv este un profit clar pentru perioada tinereții. În plus, în ceea ce privește anii care urmează, trebuie să subliniez importanța învățării la timp a ceea ce trebuie învățat. Să nu irosim, așadar, primii ani: nu există nicio scuză pentru acest lucru, deoarece elementele formării literare sunt doar o chestiune de memorie, care nu numai că există chiar și la copiii mici, dar este deosebit de puternică la această vârstă. Nu sunt însă atât de orb la diferențele de vârstă încât să cred că cei foarte mici ar trebui forțați prematur sau să li se dea de lucru adevărat. Mai presus de toate, trebuie să avem grijă ca copilul, care nu este încă suficient de mare pentru a-și iubi studiile, să nu ajungă să le urască și

să se teamă de amărăciunea pe care a gustat-o odată, chiar și după ce anii copilăriei au rămas în urmă. Studiile sale trebuie să fie o distracție: trebuie să fie întrebat și lăudat și învățat să se bucure când a făcut bine; uneori, când refuză să învețe, trebuie să i se dea altcuiva să-i stârnească invidia, alteori trebuie să fie angajat în competiție și trebuie să i se permită să se considere de succes mai des decât nu, în timp ce trebuie încurajat să dea tot ce are mai bun prin recompense care să-i placă la vârsta lui fragedă. Aceste instrucțiuni pot părea banale, având în vedere faptul că pretind să descriu educația unui orator. Dar studiile, la fel ca oamenii, au o copilărie, și la fel cum antrenamentul corpului, care este destinat să crească până la puterea maximă, începe în timp ce copilul este în leagăn și la sânul mamei sale, la fel și omul care este destinat să ajungă la culmile elocvenței a fost odată un bebeluș plângăcios, care încerca să vorbească cu accent balbait și era nedumerit de formele literelor. Nici faptul că capacitatea de învățare este inadecvată nu dovedește că nu este necesar să înveți nimic. Nimeni nu învinovățește un tată pentru că consideră că astfel de detalii nu trebuie neglijate în cazul propriului său fiu. De ce ar trebui atunci să fie criticat cel care stabilește, în beneficiul publicului, ceea ce ar fi corect să pună în practică în propria sa casă? Există și un alt motiv pentru care nu ar trebui să fie blamat. Copiii mici sunt mai adaptați pentru a asimila lucruri mici și, la fel cum corpul poate fi antrenat pentru anumite flexiuni ale membrelor doar cât este tânăr și suplu, tot așa dobândirea forței face ca mintea să opună o rezistență mai mare la dobândirea majorității cunoștințelor. Ar fi dorit Filip al Macedoniei ca fiul său Alexandru să fie învățat rudimentele literelor de către Aristotel, cel mai mare filosof al acelei epoci, sau ar fi acceptat acesta din urmă această sarcină, dacă nu ar fi crezut că chiar și cea mai timpurie instruire este dată cel mai bine de cel mai perfect profesor și are o referință reală la întreaga educație? Să presupunem, așadar, că Alexandru ne-a fost încredințat și că copilul așezat în poala noastră merită nu mai puțină atenție decât el, deși, de

fapt, copilul fiecărui om merită aceeași atenție. Ți-ar fi rușine, chiar și atunci când îl înveți alfabetul, să îi arăți câteva reguli succinte pentru educația lui? În orice caz, nu sunt mulțumit de metoda (pe care observ că o adoptă de obicei) de a învăța copiii mici numele și ordinea literelor înainte de forma lor. O astfel de practică îi face să recunoască lent literele, deoarece nu acordă atenție formei lor reale, preferând să se lase ghidați de ceea ce au învățat deja pe de rost. Din acest motiv, profesorii, când consideră că și-au familiarizat suficient elevii cu literele scrise în ordinea obișnuită, inversează această ordine sau o rearanjează în tot felul de combinații, până când aceștia învață să recunoască literele după aspectul lor și nu după ordinea în care apar. Prin urmare, cel mai bine pentru copii ar fi să înceapă prin a învăța aspectul și numele lor, la fel cum se procedează în cazul oamenilor. Metoda la care am obiectat în predarea alfabetului este însă de necontestat atunci când este aplicată silabelor. Pe de altă parte, aprob pe deplin o practică concepută pentru a stimula copiii să învețe, oferindu-le litere din fildeș cu care să se joace, la fel cum aprob orice altceva care poate fi descoperit pentru a încânta cei foarte mici, a căror vedere, manipulare și denumire sunt o plăcere. De îndată ce copilul a început să cunoască formele diferitelor litere, nu ar fi rău să le tăiem cât mai precis posibil pe o tablă, astfel încât stiloul să poată fi ghidat de-a lungul șanțurilor. Astfel, greșelile care apar în cazul tăblițelor de ceară vor fi imposibile, deoarece stiloul va fi limitat între marginile literelor și nu va putea să se abată de la traseu. În plus, prin creșterea frecvenței și vitezei cu care urmează aceste contururi fixe, vom conferi stabilitate degetelor și nu va mai fi nevoie să ghidăm mâna copilului cu a noastră. Arta de a scrie bine și repede nu este lipsită de importanță pentru scopul nostru, deși este în general ignorată de persoanele de calitate. Scrierea este de cea mai mare importanță în studiul pe care îl avem în vedere și numai prin intermediul ei se poate obține o competență adevărată și profund înrădăcinată. Dar un stilou lent ne întârzie gândurile, în timp ce o mână neformată și analfabetă nu poate fi

descifrată, o circumstanță care necesită o altă sarcină obositoare, și anume dictarea a ceea ce am scris unui copist. Prin urmare, în orice moment și în orice loc, și mai ales când scriem scrisori private prietenilor noștri, vom găsi satisfacție în gândul că nu am neglijat nici măcar această realizare. În ceea ce privește silabele, nu este posibilă nicio scurtătură: toate trebuie învățate, și nu are rost să amânăm învățarea celor mai dificile; aceasta este practica generală, dar singurul rezultat este ortografia greșită. În plus, trebuie să ne ferim să avem o încredere oarbă în memoria unui copil. Este mai bine să repetăm silabele și să le imprimăm în memorie și, atunci când citește, să nu-l presăm să citească continuu sau cu o viteză mai mare, cu excepția cazului în care secvența clară și evidentă de litere se sugerează de la sine, fără ca copilul să fie nevoit să se oprească pentru a gândi. Odată ce a învățat silabele, lăsați-l să înceapă să construiască cuvinte cu ele și propoziții cu cuvintele. Nu veți crede cât de mult este întârziată citirea de graba nejustificată. Dacă copilul încearcă mai mult decât îi permit puterile, rezultatul inevitabil este ezitarea, întreruperea și repetarea, iar greșelile pe care le face îl conduc pur și simplu la pierderea încrederii în ceea ce știe deja. Prin urmare, cititul trebuie să fie mai întâi sigur, apoi conectat, în timp ce trebuie menținut lent pentru o perioadă considerabilă de timp, până când practica aduce viteză fără erori. Pentru că a privi spre dreapta, ceea ce se învață în mod regulat, și a privi înainte nu depinde atât de mult de precept cât de practică; deoarece este necesar să ții ochii pe ceea ce urmează în timp ce citești ceea ce precede, cu dificultatea rezultată din faptul că atenția minții trebuie împărțită, ochii și vocea fiind angajate în mod diferit. Va fi util, atunci când băiatul începe să scrie cuvinte în conformitate cu practica obișnuită, să se asigure că nu își irosește efortul scriind cuvinte comune din viața de zi cu zi. El poate învăța cu ușurință explicațiile sau glosele, așa cum le numesc grecii, ale cuvintelor mai obscure pe parcurs și, în timp ce este încă angajat în studiul primelor noțiuni, poate dobândi ceea ce altfel ar necesita timp special dedicat studiului. El poate

învăța cu ușurință explicațiile sau glosele, așa cum le numesc grecii, ale cuvintelor mai obscure pe parcurs și, în timp ce este încă angajat în primele noțiuni, să dobândească ceea ce altfel ar necesita timp special dedicat acestui lucru. Și, întrucât discutăm încă detalii minore, aș insista ca rândurile pe care este pus să le copieze să nu exprime gânduri fără semnificație, ci să transmită o lecție morală solidă. El își va aminti astfel de aforisme chiar și când va fi bătrân, iar impresia lăsată asupra minții sale neformate va contribui la formarea caracterului său. El poate fi, de asemenea, distrat învățând zicătoarele unor oameni celebri și, mai presus de toate, selecții din poeți, poezia fiind mai atractivă pentru copii. Memoria este esențială pentru un orator, așa cum voi arăta la momentul potrivit, și nimic nu se compară cu practica pentru întărirea și dezvoltarea ei. La vârsta fragedă despre care vorbim acum, când originalitatea este imposibilă, memoria este aproape singura facultate care poate fi dezvoltată de profesor. Pentru a îmbunătăți pronunția și claritatea exprimării copilului, merită să îl punem să recite o selecție de nume și versuri cu dificultate studiată: acestea ar trebui să fie formate dintr-un număr de silabe care nu se potrivesc bine împreună și ar trebui să aibă un sunet aspru și dur: grecii le numesc „gags”. Acest lucru pare o chestiune neînsemnată, dar omiterea lui va duce la numeroase greșeli de pronunție, care, dacă nu sunt eliminate în primii ani, vor deveni un obicei pervers și incurabil și vor persista toată viața.

Capitolul 2

Dar a sosit momentul ca băiatul să crească puțin câte puțin, să părăsească camera copiilor și să se ocupe serios de studii. Prin urmare, acesta este locul potrivit pentru a discuta întrebarea dacă este mai bine să-l educăm privat acasă sau să-l încredințăm unei școli mari și celor pe care i-aș putea numi instructori publici. Știu că cea din urmă opțiune a câștigat aprobarea

celor mai eminente autorități și a celor care au format caracterul național al celor mai faimoase state. Ar fi însă o nebunie să închidem ochii la faptul că există unii care nu sunt de acord cu această preferință pentru educația publică, din cauza unei anumite prejudecăți în favoarea învățământului privat. Aceste persoane par să fie ghidate în principal de două principii. În interesul moralității, ei ar evita societatea unui număr de ființe umane la o vârstă care este deosebit de predispusă la dobândirea unor defecte grave: aş dori doar să pot nega adevărul opiniei că o astfel de educație a fost adesea cauza celor mai dezonorante acțiuni. În al doilea rând, ei susțin că oricine ar fi profesorul băiatului, acesta își va dedica timpul mai generos unui singur elev decât dacă ar trebui să-l împartă între mai mulți. Primul motiv merită cu siguranță o atenție serioasă. Dacă s-ar dovedi că școlile, deși avantajoase pentru studiu, sunt prejudicioase pentru moralitate, aş vota pentru o viață virtuoasă, chiar și în detrimentul excelenței supreme în arta oratoriei. Dar, în opinia mea, cele două sunt inseparabile. Susțin că nimeni nu poate fi un adevărat orator dacă nu este și un om bun și, chiar dacă ar putea fi, nu aş fi de acord cu asta. Prin urmare, voi aborda mai întâi acest punct. Se susține că școlile corup moravurile. Este adevărat că uneori este așa. Dar moravurile pot fi corupte și acasă. Există numeroase exemple în ambele cazuri, la fel cum există și exemple de păstrare a unei bune reputații în ambele circumstanțe. Natura individuală a băiatului și grija acordată educației sale fac toată diferența. Având în vedere înclinația naturală spre rău sau neglijența în dezvoltarea și supravegherea unui comportament modest în primii ani, intimitatea va oferi șanse egale pentru păcat. Profesorul angajat acasă poate avea un caracter rău, iar asocierea cu sclavi răi prezintă același pericol ca și cea cu tovarăși imodesti de bună naștere. Pe de altă parte, dacă înclinația naturală este spre virtute, iar părinții nu sunt afectați de o indiferență oarbă și torpidă, este posibil să se aleagă un profesor de cel mai înalt caracter (iar cei înțelepți vor face din aceasta primul lor obiectiv), să se adopte o metodă de educație de

cea mai strictă natură și, în același timp, să se atașeze un om respectabil sau un eliberat credincios de fiul lor ca prieten și tutore, astfel încât prietenia sa neclintită poată îmbunătăți caracterul chiar și al celor care au dat naștere la temeri. Cu toate acestea, cât de ușor ar fi remediul pentru astfel de temeri. De-am nu ne-am distruge prea des caracterul copiilor noștri! Îi răsfățăm încă din leagăn. Această educație blândă, pe care o numim bunătate, slăbește toate forțele minții și ale trupului. Dacă copilul se târăște pe purpură, ce nu va dori când va ajunge la maturitate? Înainte de a putea vorbi, el poate distinge stacojiul și plânge după cea mai bună marcă de purpură. Noi le antrenăm papilele gustative înainte de a le învăța buzele să vorbească. Ei cresc în mizerie: dacă pun piciorul pe pământ, sunt susținuți de mâinile însoțitorilor de pe ambele părți. Ne bucurăm dacă spun ceva prea liber, iar cuvintele pe care nu le-am tolera nici măcar din gura unui paj alexandrin sunt întâmpinate cu râsete și sărutări. Nu avem dreptul să fim surprinși. Noi i-am învățat: ei ne aud folosind astfel de cuvinte, ne văd amantele și favoritele; fiecare cină este zgomotoasă, cu cântece obscene, iar ochilor lor li se prezintă lucruri despre care ne-ar fi rușine să vorbim. De aici izvorăște obiceiul, iar obiceiul, în timp, devine a doua natură. Bieții copii învață aceste lucruri înainte de a ști că sunt greșite. Devin luxoși și efeminați și, departe de a dobândi astfel de vicii la școală, le introduc ei înșiși. Mă refer acum la obiecția că un profesor poate acorda mai multă atenție unui elev. În primul rând, nimic nu împiedică combinarea principiului „un profesor, un elev” cu educația școlară. Și chiar dacă o astfel de combinație s-ar dovedi imposibilă, aș prefera totuși lumina zilei dintr-o școală respectabilă solitudinii și obscurității unei educații private. Pentru că toți cei mai buni profesori se mândresc cu faptul că au un număr mare de elevi și se consideră demni de un public mai numeros. Pe de altă parte, în cazul profesorilor inferiori, conștiința propriilor defecte nu rareori îi împacă cu ideea de a fi atașați de un singur elev și de a juca rolul care se reduce la puțin mai mult decât cel

al unui simplu pedagog. Dar să presupunem că influența, banii sau prietenia reușesc să asigure un model de învățare pentru a preda acasă. Va putea el să dedice întreaga zi unui singur elev? Sau putem cere o astfel de atenție continuă din partea elevului? Mintea obosește la fel de ușor ca ochiul, dacă nu i se acordă relaxare. Mai mult, cea mai mare parte a timpului elevului ar trebui dedicată studiului privat. Profesorul nu stă lângă el în timp ce scrie, gândește sau învață pe de rost. În timp ce este atât de ocupat, intervenția oricui, indiferent cine ar fi, este un obstacol. În plus, nu toate lecturile trebuie citite mai întâi cu voce tare sau interpretate de un maestru. Dacă ar fi așa, cum ar putea băiatul să se familiarizeze cu toți autorii care i se cer? Este nevoie doar de puțin timp pentru a da un scop și o direcție muncii zilnice, și, în consecință, instruirea individuală poate fi oferită mai multor elevi. Mai mult, există un număr mare de materii în care este de dorit ca instruirea să fie oferită simultan tuturor elevilor. Nu mă refer la analizele și declamațiile profesorilor de retorică: în astfel de cazuri, nu există o limită a numărului de auditori, deoarece fiecare elev va beneficia în orice caz de valoare deplină. Vocea unui lector nu este ca o cină care va fi suficientă doar pentru un număr limitat de persoane; este ca soarele care distribuie aceeași cantitate de lumină și căldură tuturor. La fel se întâmplă și cu profesorul de literatură. Fie că vorbește despre stil sau expune pasaje dificile, explică povești sau parafrazează poezii, toți cei care îl ascultă vor beneficia de învățăturile sale. Dar, se va obiecta, o clasă numeroasă nu este potrivită pentru corectarea greșelilor sau pentru explicații. Poate fi inconvenient: nu se poate spera la perfecțiune absolută; dar voi compara în scurt timp inconvenientul cu avantajele evidente. Totuși, nu doresc ca un băiat să fie trimis într-un loc unde va fi neglijat. Dar un profesor bun nu se va împovăra cu un număr mai mare de elevi decât poate gestiona, și este, de asemenea, de o importanță capitală ca el să fie prietenos și apropiat cu noi și să facă din predare nu o datorie, ci o muncă din dragoste. Atunci nu se va pune nicio-

dată problema de a fi copleșiți de numărul colegilor noștri. Mai mult, orice profesor care are cea mai mică înclinație către cultura literară va acorda o atenție specială oricărui băiat care dă dovadă de harnicie și talent, pentru că un astfel de elev îi va aduce laude. Dar chiar dacă școlile mari trebuie evitate, o propunere cu care nu sunt de acord dacă mărimea se datorează excelenței profesorului, nu înseamnă că toate școlile trebuie evitate. Una este să le eviți, alta este să le selectezi pe cele mai bune. După ce am respins aceste obiecții, permiteți-mi să vă explic punctul meu de vedere. Este mai presus de toate necesar ca viitorul nostru orator, care va trebui să trăiască în cea mai mare publicitate și în lumina zilei vieții publice, să se obișnuiască încă din copilărie să se miște în societate fără teamă și să se obișnuiască cu o viață departe de cea a studentului palid, solitar și retras. Mintea lui are nevoie de stimulare și excitare constante, în timp ce retragerea menționată mai sus induce lene și mintea devine mușezăită ca lucrurile lăsate în întuneric, sau altfel zboară la extrema opusă și devine umflată de vanitate goală; pentru că cel care nu are un standard de comparație prin care să-și judece propriile puteri le va evalua în mod necesar prea sus. Din nou, când roadele studiului său trebuie expuse privirii publicului, pustnicul nostru este orbit de strălucirea soarelui și găsește totul nou și necunoscut, pentru că, deși a învățat ce trebuie să facă în public, învățătura sa nu este decât teoria unui pustnic. Nu spun nimic despre prietenii care durează neîntrerupt până la bătrânețe, dobândind forța obligatorie a unei datorii sacre; pentru că inițierea în aceleași studii are toată sfințenia inițierii în aceleași mistere ale religiei. Și unde va dobândi el acel instinct pe care îl numim sentiment comun, dacă se izolează de acea relație care este naturală nu numai pentru omenire, ci chiar și pentru animalele mute? Mai mult, acasă el poate învăța doar ceea ce i se predă lui însuși, în timp ce la școală va învăța și ceea ce se predă celorlalți. El va auzi în fiecare zi multe merite laudate și multe greșeli corectate: va obține un beneficiu egal din a auzi lenea unui camarad muștrat sau hărnicia lui laudată.

Astfel de laude îl vor incita la emulație, va considera o rușine să fie depășit de contemporanii săi și o distincție să-i depășească pe cei mai mari. Toate aceste stimulente oferă un impuls valoros și, deși ambiția poate fi un defect în sine, este adesea mama virtuților. Îmi amintesc că propriii mei profesori aveau o practică care nu era lipsită de avantaje. După ce împărțeau băieții în clase, stabileau ordinea în care urmau să vorbească în funcție de abilitățile lor, astfel încât băiatul care făcuse cele mai mari progrese în studii avea privilegiul de a vorbi primul. Performanțele din aceste ocazii erau criticate. A câștiga laude era o onoare extraordinară, dar premiul cel mai râvnit era să fii liderul clasei. O astfel de poziție nu era permanentă. O dată pe lună, concurenții învinși primeau o nouă șansă de a concura pentru premiu. În consecință, succesul nu-l determina pe învingător să-și relaxeze eforturile, în timp ce supărarea cauzată de înfrângere servea ca stimulent pentru a șterge rușinea. Îndrăznesc să afirm că, din câte îmi amintesc, această practică a contribuit mai mult la aprinderea ambițiilor noastre oratorice decât toate îndemnulurile instructorilor noștri, vigilența pedagogilor noștri și rugăciunile părinților noștri. În plus, în timp ce emulația promovează progresul elevilor mai avansați, începătorii, care sunt încă la o vârstă fragedă, obțin o plăcere mai mare din imitarea camarazilor lor decât a maștrilor lor, tocmai pentru că este mai ușor. Pentru că copiii aflați încă în stadiile elementare ale educației abia îndrăznesc să spere că vor atinge acea elocvență completă pe care o consideră a fi scopul lor: ambiția lor nu va ajunge atât de sus, dar vor imita viața de viață care trebuie să se agațe de ramurile inferioare ale copacului pe care este cultivată înainte de a putea ajunge la ramurile cele mai înalte. Acest lucru este atât de adevărat încât este de datoria profesorului, dacă se ocupă de formarea minților neformate și preferă utilitatea practică unui program mai ambițios, să nu-și împovăreze elevii deodată cu sarcini pe care puterile lor nu le pot îndeplini, ci să-și tempereze energia și să se abțină de la a vorbi peste capetele ascultătorilor săi. Vasele cu gura îngustă nu vor primi

lichide dacă se toarnă prea mult într-o singură dată, dar se umple ușor dacă lichidul este turnat într-un flux ușor sau, poate, picătură cu picătură; în mod similar, trebuie să luați în considerare cât de mult poate primi mintea unui copil: lucrurile care sunt dincolo de înțelegerea lor nu vor intra în mintea lor, care nu s-a deschis suficient pentru a le primi. Prin urmare, este bine ca un băiat să aibă tovarăși pe care să dorească mai întâi să-i imite și apoi să-i depășească: astfel, el va fi condus să aspire la realizări mai înalte. Aș adăuga că instructorii înșiși nu pot dezvolta aceeași inteligență și energie în fața unui singur ascultător pe care o pot dezvolta atunci când sunt inspirați de prezența unui public numeros. Căci elocvența depinde în principal de starea minții, care trebuie să fie mișcată, să conceapă imagini și să se adapteze pentru a se potrivi naturii subiectului care este tema discursului. Cu cât mintea este mai înaltă și mai elevată, cu atât mai puternice vor fi forțele care o mișcă: în consecință, lauda îi dă creștere și efortul crește, iar gândul că face ceva mareț o umple de bucurie. Datoria de a se apleca pentru a cheltui acea putere de a vorbi, care a fost dobândită cu prețul unui astfel de efort, în fața unui public format dintr-o singură persoană, dă naștere unui sentiment tăcut de dispreț, iar profesorul se rușinează să-și ridice vocea peste nivelul obișnuit al conversației. Imaginați-vă aerul unui declamator sau vocea unui orator, mersul său, modul în care vorbește, mișcările corpului său, oboseala eforturilor sale, toate acestea pentru un singur ascultător! Nu ar părea el puțin mai puțin decât un nebun? Nu, nu ar exista elocvență dacă am vorbi doar cu o singură persoană la un moment dat.

Capitolul 3

Un profesor priceput va avea ca primă grijă, de îndată ce i se încredințează un băiat, să îi evalueze abilitățile și caracterul. Cel mai sigur indiciu la un copil este puterea sa de memorare. Caracteristicile unei memorii bune sunt

două: trebuie să fie rapidă în a asimila și fidelă în a reține impresiile primite. Al doilea indicator important este capacitatea de imitare: aceasta este un semn că copilul este receptiv la învățătură, dar el trebuie să imite doar ceea ce i se învață și nu trebuie, de exemplu, să imite mersul, ținuta sau defectele cuiva. Nu am nicio speranță că un copil care iubește imitația doar pentru a stârni râsul va ajunge să fie un om bun. Cel care este cu adevărat talentat va fi, mai presus de toate, și bun. În rest, consider că încetineala intelectului este preferabilă răutății propriu-zise. Dar un băiat bun va fi cu totul diferit de cel prost și leneș. Elevul meu ideal va absorbi cu ușurință învățăturile și va pune chiar și câteva întrebări, dar va urma mai degrabă decât să-și anticipeze profesorul. Intelectele precoce rareori produc roade sănătoase. Prin precoce mă refer la cei care îndeplinesc cu ușurință sarcini mici și, încurajați astfel, continuă să își etaleze toate micile realizări fără să li se ceară: dar realizările lor sunt doar de cea mai evidentă natură: ei înșiră cuvinte și le rostesc cu îndrăzneală, fără a fi descurajați de cel mai mic sentiment de modestie. Realizările lor efective sunt mici, dar ceea ce pot face, fac cu ușurință. Ei nu au putere reală, iar ceea ce au este doar o creștere superficială: este ca și când am arunca semințe pe suprafața solului: ele răsar prea repede, tulpina imită spicele încărcate și se îngălbenesc înainte de recoltă, dar nu produc niciun bob. Astfel de trucuri ne bucură când le comparăm cu vârsta celui care le execută, dar progresul se oprește curând și admirația noastră se ofilește. Odată observate aceste indicii, profesorul trebuie să ia în considerare ce tratament trebuie aplicat minții elevului său. Unii băieți sunt leneși, dacă nu sunt presați; alții sunt nerăbdători să fie controlați; unii sunt receptivi la frică, în timp ce alții sunt paralizați de ea; în unele cazuri, mintea necesită o aplicare continuă pentru a se forma, în altele acest rezultat se obține cel mai bine prin concentrare rapidă. Dați-mi băiatul care este stimulat de laude, încântat de succes și gata să plângă la eșec. Un astfel de băiat trebuie încurajat apelând la ambiția lui; mustrea îl va afecta profund; onoarea

va fi un stimulent și nu există teama că se va dovedi indolent. Totuși, toți elevii noștri vor avea nevoie de o oarecare relaxare, nu numai pentru că nu există nimic în această lume care să poată suporta o tensiune continuă și chiar și obiectele neînsuflețite și lipsite de gândire sunt incapabile să-și mențină puterea, dacă nu li se acordă intervale de odihnă, ci și pentru că studiul depinde de bunăvoința elevului, o calitate care nu poate fi asigurată prin constrângere. În consecință, dacă sunt revigorați și reîmprospătați de o vacanță, ei vor aduce mai multă energie învățării și vor aborda munca cu un spirit mai mare, care nu se va lăsa condus. Sunt de acord cu joaca în rândul tinerilor; este un semn al unei dispoziții pline de viață; și nu mă veți convinge niciodată că un băiat care este posomorât și într-o stare continuă de depresie va da vreodată dovadă de vivacitate în munca sa, lipsindu-i impulsul cel mai natural pentru băieții de vârsta lui. O astfel de relaxare nu trebuie însă să fie nelimitată: altfel, refuzul de a acorda o vacanță îi va face pe băieți să-și urască munca, în timp ce indulgența excesivă îi va obișnui cu lenea. Mai mult, există anumite jocuri care au o valoare educativă pentru băieți, cum ar fi, de exemplu, atunci când se întrec în a-și pune reciproc tot felul de întrebări pe care le adresează pe rând. Jocurile dezvăluie, de asemenea, caracterul în cel mai natural mod, cel puțin așa este dacă profesorul ține cont de faptul că nu există copil atât de mic încât să nu poată învăța să distingă între bine și rău și că caracterul este cel mai bine modelat atunci când este încă lipsit de înșelăciune și cel mai receptiv la instruire: odată ce un obicei prost s-a înrădăcinat, este mai ușor să-l rupi decât să-l îndrepti. Nu trebuie să existe nicio întârziere, așadar, în a avertiza un băiat că acțiunile sale trebuie să fie altruiste, oneste, stăpânite, și nu trebuie să uităm niciodată cuvintele lui Virgil: „Atât de puternică este obiceiul format în primii ani”. Nu sunt de acord cu biciuirea, deși este un obicei obișnuit și are acordul lui Chrysippus, pentru că, în primul rând, este o formă rușinoasă de pedeapsă, potrivită doar pentru sclavi, și, în orice caz, este o insultă, după cum veți realiza dacă vă

imaginați aplicarea ei la o vârstă mai înaintată. În al doilea rând, dacă un băiat este atât de insensibil la instrucțiuni încât muștrarea este inutilă, el va deveni, ca cel mai rău tip de sclav, pur și simplu insensibil la lovituri. În cele din urmă, nu va fi absolut necesară o astfel de pedeapsă dacă stăpânul este un disciplinar strict. Așa cum stau lucrurile, încercăm să compensăm neglijența pedagogului băiatului, nu forțându-l să facă ceea ce este corect, ci pedepsindu-l pentru că nu face ceea ce este corect. Și chiar dacă poți constrânge un copil cu lovituri, ce vei face cu el când va fi un tânăr care nu mai este receptiv la astfel de amenințări și se va confrunta cu sarcini mult mai dificile? Mai mult, când copiii sunt bătuți, durerea sau frica au adesea rezultate despre care nu este plăcut să vorbim și care pot deveni ulterior o sursă de rușine, o rușine care descurajează și deprimă mintea și îl determină pe copil să evite și să urască lumina. În plus, dacă nu se acordă o atenție adecvată alegerii unor guvernatori și instructori respectabili, mi-e rușine să menționez abuzul rușinos pe care ticăloșii îl fac uneori din dreptul lor de a administra pedepse corporale sau oportunitatea oferită nu rareori altora de frica provocată astfel victimelor. Nu voi insista asupra acestui subiect; este mai mult decât suficient dacă mi-am exprimat clar ideea. Mă voi mulțumi să spun că copiii sunt neajutorați și ușor de victimizat și că, prin urmare, nimănui nu ar trebui să i se acorde putere nelimitată asupra lor. Voi trece acum la descrierea subiectelor în care băiatul trebuie să fie instruit, dacă vrea să devină un orator, și voi indica vârsta la care ar trebui să înceapă fiecare dintre ele.

Cartea II

Capitolul 1

Obiceiul de a trimite băieții la școlile de retorică mult mai târziu decât ar fi rezonabil este tot mai răspândit și devine din ce în ce mai obișnuit: acest lucru este întotdeauna valabil în ceea ce privește retorica latină și se aplică ocazional și greacă. Motivul este dublu: retoricii, mai ales ai noștri, au abandonat anumite dintre îndatoririle lor, iar profesorii de literatură au preluat sarcini care aparțin de drept altora. Retorul consideră că datoria sa este doar să declame și să predea teoria și practica declamației și își limitează activitatea la teme deliberative și judiciare, considerând toate celelalte ca fiind sub demnitatea profesiei sale; în timp ce profesorul de literatură nu se mulțumește să preia ceea ce i-a rămas (și îi suntem recunoscători pentru asta), ci îndrăznește chiar să se ocupe de declamații în caracter și teme deliberative, sarcini care impun cea mai grea povară vorbitorului. În consecință, subiectele care odinioară constituiau primele etape ale retoricii au ajuns să constituie etapele finale ale unei educații literare, iar băieții care sunt pregătiți pentru studii mai avansate sunt reținuți în școala inferioară și practică retorica sub îndrumarea profesorilor de literatură. Astfel, ajungem la rezultatul absurd că un băiat nu este considerat apt să continue studiile la școlile de declamație până când nu știe să declameze. Cele două profesii trebuie să aibă fiecare sfera lor proprie. Gramatica, pe care o traducem ca știința literelor, tre-

buie să învețe să-și cunoască propriile limite, mai ales că a depășit cu mult granițele la care ar trebui să se limiteze numele său modest și la care se limitau de fapt profesorii săi din trecut . Pornind dintr-un izvor mic, ea a căpătat putere de la istorici și critici și a crescut până la dimensiunile unui râu revărsat, deoarece, nemulțumită cu teoria vorbirii corecte, un subiect deloc neglijabil, ea a uzurpat studiul practic al tuturor departamentelor superioare ale cunoașterii. Pe de altă parte, retorica, care își trage numele din puterea elocvenței, nu trebuie să se eschiveze de la îndatoririle sale specifice și nici să se bucure să vadă că povara sa este purtată de alții. Neglijarea acestora înseamnă nimic mai puțin decât renunțarea la dreptul său din naștere. Desigur, recunosc că pot exista câțiva profesori de literatură care au dobândit cunoștințe suficiente pentru a putea predă și retorica; dar când o fac, ei îndeplinesc îndatoririle retoricianului, nu pe ale lor. Un alt aspect pe care trebuie să-l analizăm se referă la vârsta la care un băiat poate fi considerat suficient de matur pentru a beneficia de instrucțiunile retoricianului. În acest sens, nu trebuie să luăm în considerare vârsta reală a băiatului, ci progresul pe care l-a făcut în studiile sale. Pe scurt, consider că cel mai bun răspuns la întrebarea „Când ar trebui trimis un băiat la școala de retorică?” este „Când este pregătit”. Dar această întrebare depinde, de fapt, de cea ridicată anterior. Pentru că, dacă îndatoririle profesorului de literatură sunt extinse pentru a include instruirea în declamația deliberativă, acest lucru va amâna necesitatea retoricianului. Pe de altă parte, dacă retoricianul nu refuză să își asume primele îndatoriri ale sarcinii sale, instruirea sa va fi necesară din momentul în care băiatul începe să compună narațiuni și să facă primele încercări de a scrie pasaje de laudă sau denunțare. Știm că oratorii din vremurile de demult și-au îmbunătățit elocvența declamând teme și locuri comune și alte forme de exerciții retorice care nu implicau circumstanțe sau persoane particulare, cum ar fi materialul pentru cauze reale sau imagine. Din aceasta putem vedea clar ce neglijență scandalosă a îndatoririlor este

pentru școlile de retorică să abandoneze acest departament al muncii lor, care nu a fost doar primul, ci pentru o lungă perioadă de timp singura lor sarcină. Ce este în exercițiile despre care tocmai am vorbit care nu implică chestiuni care sunt de interes special pentru retorică și care, în plus, sunt tipice pentru cazurile juridice reale? Nu trebuie să relatăm fapte în instanțele de judecată? De fapt, nu sunt sigur că acesta nu este cel mai important departament al retoricii în practica reală.

Nu sunt elogiile și denunțările introduse frecvent în cursul proceselor din instanțe? Nu sunt locurile comune frecvent inserate în miezul proceselor, fie că, precum cele pe care le găsim în operele lui Cicero, sunt îndreptate împotriva viciului, fie că, precum cele publicate de Quintus Hortensius, tratează întrebări de interes general, cum ar fi „dacă argumentele minore ar trebui să aibă greutate”, sau sunt folosite pentru a apăra sau a contesta credibilitatea martorilor? Acestea sunt armele pe care ar trebui să le avem întotdeauna pregătite în armură, gata de utilizare imediată, după cum ne cere situația. Criticul care neagă că astfel de chestiuni privesc un orator este unul care va refuza să creadă că o statuie este în curs de realizare atunci când membrele sale sunt de fapt turnate. Unii vor considera că mă grăbesc prea mult, dar nimeni să nu mă acuze că consider că elevul care a fost încredințat retoricianului ar trebui să fie imediat retras de la profesorul de literatură. Acesta din urmă va avea în continuare anumite ore alocate, și nu există niciun motiv să ne temem că un băiat va fi supraîncărcat primind instruire de la doi profesori diferiți. Nu va însemna o creștere a volumului de muncă, ci doar împărțirea între doi profesori a studiilor care anterior erau combinate fără discernământ sub un singur profesor: iar eficiența fiecăruia dintre profesori va crește. Această metodă este încă în vigoare printre greci, dar a fost abandonată de noi, poate nu fără un motiv, deoarece erau alții gata să preia rolul retoricianului.

Capitolul 2

De îndată ce un băiat a făcut progrese suficiente în studiile sale pentru a putea urma ceea ce am denumit prima etapă a instruirii în retorică, el ar trebui să fie plasat sub îndrumarea unui retorician. Prima noastră sarcină trebuie să fie cea de a verifica dacă profesorul are un caracter bun. Motivul pentru care abordez acest subiect în această parte a lucrării mele nu este că consider caracterul ca fiind un aspect indiferent în ceea ce privește ceilalți profesori (am arătat deja cât de important consider acest aspect în cartea precedentă), ci faptul că vârsta la care a ajuns elevul face ca menționarea acestui aspect să fie deosebit de necesară. De regulă, băieții sunt la pragul maturității când sunt transferați la profesorul de retorică și continuă cu el chiar și când sunt tineri; în consecință, nu trebuie să precupețim niciun efort pentru a ne asigura că puritatea caracterului profesorului îi va feri pe cei mai tineri de corupție, în timp ce autoritatea sa îi va împiedica pe cei mai îndrăzneți să se lase pradă libertății. Nu este suficient ca el să dea doar un exemplu de autocontrol personal la cel mai înalt nivel; el trebuie să fie, de asemenea, capabil să controleze comportamentul elevilor săi prin strictețea disciplinei sale. Să adopte, așadar, o atitudine părintească față de elevii săi și să se considere reprezentantul celor care și-au încredințat copiii în grija sa. Să fie el însuși lipsit de vicii și să refuze să le tolereze la alții. Să fie strict, dar nu auster, cordial, dar nu prea familiar: austeritatea îl va face nepopular, în timp ce familiaritatea naște dispreț. Discursul său să se concentreze în permanență asupra a ceea ce este bun și onorabil; cu cât mustră mai mult, cu atât va avea mai puțin de pedepsit. Trebuie să-și controleze temperamentul, fără însă a închide ochii la greșelile care necesită corectare: instrucțiunile sale trebuie să fie lipsite de afectare, hărnicia sa să fie mare, cerințele sale față de clasă să fie continue, dar nu extravagante. Trebuie să fie gata să răspundă la întrebări și să le pună pe cele nerostite celor care stau tăcuți.

Când laudă recitățile elevilor săi, el nu trebuie să fie nici zgârcit, nici prea generos: prima calitate le va da aversiune față de muncă, în timp ce cea de-a doua va produce o satisfacție de sine complacentă. Când corectează greșelile, el trebuie să evite sarcasmul și, mai ales, abuzul: pentru că profesorii ale căror muștrări par să implice o antipatie pozitivă descurajează hărnicia. El ar trebui să recite zilnic și, mai mult, fără restricții, pentru ca elevii să poată lua cuvintele sale acasă cu ei. Pentru că, oricâte modele de imitare le-ar oferi din autorii pe care îi citește, se va constata totuși că o hrană mai completă este oferită de vocea vie, așa cum o numim noi, mai ales când provine de la profesorul însuși, care, dacă elevii săi sunt instruiți corect, ar trebui să fie obiectul afecțiunii și respectului lor. Și este greu de spus cât de mult ne este mai ușor să îi imităm pe cei pe care îi apreciem. Deplâng cu tărie practica răspândită de a permite băieților să se ridice în picioare sau să sară de pe scaune pentru a-și exprima aplauzele. Tinerii, chiar și atunci când ascultă pe alții, ar trebui să fie moderați în manifestarea aprobării lor. Dacă se insistă asupra acestui lucru, elevul va depinde de verdictul instructorului său și va considera aprobarea acestuia ca o garanție că a vorbit bine. Cea mai proastă formă de politețe, așa cum a ajuns să fie numită, este cea a aplauzelor reciproce și nediscriminatorii, o practică care este nepotrivită, teatrală și nedemnă de o școală decentă și disciplinată, pe lângă faptul că este cel mai mare dușman al studiului autentic. Căci dacă fiecare efuziune este întâmpinată cu o furtună de aplauze gata pregătite, grija și hărnicia ajung să fie considerate superflue. Publicul, nu mai puțin decât vorbitorul, ar trebui să-și țină ochii ațintiți asupra feței profesorului, deoarece astfel vor învăța să facă distincția între ceea ce este demn de laudă și ceea ce nu este: pentru că, la fel cum scrisul conferă facilități, ascultarea naște facultatea critică. Dar în școlile de astăzi vedem băieți aplecați în față, gata să sară în picioare: la sfârșitul fiecărei ore, ei nu numai că se ridică, ci se grăbesc înainte cu strigăte de entuziasm nepotrivit. Astfel de complimente sunt reciproce,

iar succesul unei declamații constă în acest tip de aplauze. Rezultatul este vanitatea și autosuficiența goală, duse la un astfel de nivel încât, intoxicați de entuziasmul sălbatic al colegilor lor, ei concep o ură împotriva profesorului lor, dacă laudele acestuia nu se ridică la înălțimea așteptărilor lor. Dar profesorii trebuie să insiste, de asemenea, să fie ascultați cu atenție și în liniște de către clasă atunci când ei înșiși declamă. Pentru că profesorul nu trebuie să vorbească pentru a se adapta nivelului elevilor săi, ci ei trebuie să vorbească pentru a se adapta nivelului său. Mai mult, el ar trebui, dacă este posibil, să țină ochii deschiși pentru a observa punctele pe care fiecare băiat le laudă și să observe modul în care își exprimă aprobarea, și ar trebui să se bucure că cuvintele sale dau plăcere nu numai pentru el însuși, ci și pentru cei care dau dovadă de bun simț în aprecierea lor. Nu sunt de acord ca băieții să stea amestecați cu tinerii. Chiar dacă profesorul este unul dintre cei pe care ne-am dori să-i vedem responsabili de moravurile și studiile tinerilor și poate să-și țină elevii tineri sub controlul corespunzător, este totuși de dorit să se țină membrii mai slabi separați de cei mai maturi și să se evite nu numai acuzația efectivă de corupție, ci și cea mai mică suspiciune în acest sens. Am considerat că merită să-mi expun pe scurt părerile cu privire la acest subiect. Pentru că nu cred că este necesar să-l avertizez pe profesor că atât el, cât și școala sa trebuie să fie ferite de viciile grave. Și dacă ar exista vreun tată care nu se obosește să aleagă pentru fiul său un profesor care să fie ferit de pata evidentă a imoralității, acesta poate fi sigur că toate celelalte precepte pe care încerc să le stabilesc în beneficiul tinerilor noștri vor fi absolut inutile pentru el, dacă neglijează acest lucru.

Capitolul 3

Nu cred că ar trebui să trec sub tăcere nici măcar opinia celor care, chiar dacă consideră că băieții ca fiind pregătiți pentru retorică, totuși nu consideră că

ar trebui să fie plasați imediat sub îndrumarea celui mai eminent profesor disponibil, ci preferă să-i țină o vreme sub îndrumarea unor profesori inferiori, pe motiv că în etapele elementare un instructor mediocru este mai ușor de înțeles și de imitat și mai puțin reticent să își asume sarcina obositoare de a preda elementele de bază, considerându-le sub demnitatea sa. Nu cred că trebuie să pierd mult timp pentru a sublinia cât de bine este să absorbi cele mai bune principii posibile sau cât de greu este să scapi de defectele care odată s-au înrădăcinat; pentru că aceasta pune o dublă povară pe umerii profesorului ulterior, iar sarcina preliminară de a dezvăța este mai grea decât cea de a învăța. Din acest motiv, se spune că faimosul cimpoier Timotheus cerea celor care fuseseră anterior sub îndrumarea altui maestru o taxă dublă față de cea pe care o percepea pentru cei care veneau la el neînvățați. Greșeala la care mă refer este, totuși, dublă. În primul rând, ei consideră că acești profesori inferiori sunt adecvați pentru moment și se mulțumesc cu instruirea lor, deoarece au un stomac care înghite orice: această indiferență, deși condamnată în sine, ar fi totuși tolerabilă, dacă învățătura oferită de aceste persoane ar fi doar mai puțină ca cantitate și nu și inferioară ca calitate. În al doilea rând, și aceasta este o iluzie și mai comună, ei cred că cei care sunt binecuvântați cu daruri mai mari de vorbire nu se vor coborî la detalii mai elementare și că, în consecință, uneori disprețuiesc să acorde atenție unor astfel de subiecte inferioare de studiu și uneori sunt incapabili să o facă. Din partea mea, consider că profesorul care nu este dispus să acorde atenție unor astfel de detalii nu este demn de numele de profesor: iar în ceea ce privește capacitatea, susțin că cel mai capabil om este cel care, având voința necesară, este capabil să facă acest lucru cu cea mai mare eficiență. În primul rând, este o deducție rezonabilă că un om binecuvântat cu puteri neobișnuite de elocvență va fi luat notițe atente despre diferitele etape prin care se ajunge la elocvență,

iar în al doilea rând, capacitatea de raționament, care este dezvoltată

în mod special la oamenii învățați, este extrem de importantă în predare, în timp ce, în final, nimeni nu este eminent în lucrurile mai importante ale artei sale dacă îi lipsesc cele mai puțin importante. Cu excepția cazului în care ni se cere să credem că, în timp ce Fidias a modelat Jupiterul său la perfecțiune, detaliile decorative ale statuii sale ar fi fost mai bine executate de un alt artist, sau că un orator nu știe să vorbească, sau că un medic distins este incapabil să trateze afecțiuni minore. „Da”, s-ar putea răspunde, „dar cu siguranță nu negi că există un tip de elocvență care este prea mare pentru a fi înțeleasă de băieții neformați?” Desigur că există. Dar acest profesor elocvent pe care mi-l aruncă în față trebuie să fie un om sensibil, cu o bună cunoaștere a predării și trebuie să fie pregătit să se coboare la nivelul elevului său, la fel cum un mers rapid, dacă merge cu un copil mic, îi va da mâna și își va reduce propria viteză și va evita să avanseze într-un ritm care depășește puterile micului său companion. Din nou, se întâmplă frecvent ca, cu cât profesorul este mai învățat, cu atât instrucțiunile sale sunt mai lucide și mai inteligibile. Căci claritatea este prima virtute a elocvenței, iar cu cât un om este mai puțin talentat, cu atât se va strădui mai mult să se exalteze și să se extindă, la fel cum oamenii scunzi tind să meargă pe vârfuri, iar oamenii slabi tind să folosească amenințări. Cât despre cei al căror stil este pompos sau vicios și al căror limbaj dezvăluie o pasiune pentru cuvintele pompoase sau care se străduiesc să afecteze în orice altă formă, în opinia mea, ei nu suferă de un exces de forță, ci de slăbiciune, ca și corpurile umflate nu de plinătatea sănătății, ci de boală, sau ca și oamenii care, obosiți de drumul direct, se îndreaptă spre cărări lăturalnice. În consecință, cu cât un profesor este mai slab, cu atât va fi mai greu de înțeles. Nu am uitat că am afirmat în cartea precedentă, când am susținut că școala este preferabilă educației acasă, că elevii la începutul studiilor, când progresul este încă în fază incipientă, sunt mai dispuși să-și imite colegii de școală decât profesorii, deoarece o astfel de imitație le vine mai ușor. Unii dintre cititorii mei ar putea crede că opinia pe

care o susțin acum este în contradicție cu afirmația mea anterioară. Dar sunt departe de a fi inconsecvent: pentru că afirmația mea anterioară oferă cel mai puternic motiv pentru a selecta cei mai buni profesori pentru băieții noștri; deoarece elevii unui profesor de primă mână, având o pregătire mai bună, vor spune, atunci când vor vorbi, ceva care poate fi demn de imitat, în timp ce, dacă comit vreo greșeală, vor fi corectați prompt. Pe de altă parte, profesorul incompetent este foarte probabil să-și dea aprobarea lucrărilor defectuoase și, prin judecata pe care o exprimă, să forțeze aprobarea publicului. Profesorul ar trebui, așadar, să se distingă atât prin elocvența sa, cât și prin caracterul său bun și, asemenea Phoenixului din Iliada, să fie capabil să-și învețe elevul atât cum să se comporte, cât și cum să vorbească.

Capitolul 4

Voi trece acum la indicarea celor care consider că ar trebui să fie primele subiecte pe care retorul ar trebui să le predau și voi amâna pentru o vreme analiza artei retoricii în sensul restrâns în care acest termen este utilizat în mod obișnuit. În opinia mea, este de dorit să începem cu ceva asemănător subiectelor deja învățate cu profesorul de literatură. Există trei forme de narațiune, fără a lua în calcul tipul utilizat în cazurile juridice reale. În primul rând, există narațiunea fictivă, așa cum o întâlnim în tragedii și poezii, care nu numai că nu este adevărată, dar are și puține asemănări cu adevărul. În al doilea rând, există narațiunea realistă, așa cum este prezentată în comedii, care, deși nu este adevărată, are totuși o anumită verosimilitudine. În al treilea rând, există narațiunea istorică, care este o expunere a faptelor reale. Narațiunile poetice sunt apanajul profesorului de literatură. Prin urmare, retorul ar trebui să înceapă cu narațiunea istorică, a cărei forță este proporțională cu adevărul ei. Cu toate acestea, voi amâna demonstrația mea cu privire la ceea ce consider a fi cea mai bună metodă de narare până

când voi ajunge să tratez nararea așa cum este cerută în instanțe. Între timp, va fi suficient să insist asupra faptului că aceasta nu trebuie să fie nici seacă, nici insipidă (pentru că de ce să depunem atâta efort în studiile noastre dacă o expunere simplă și goală a faptelor este considerată suficient de expresivă?); nici, pe de altă parte, nu trebuie să fie tortuoasă sau să se complacă în descrieri elaborate, precum cele în care atât de mulți sunt conduși să se complacă printr-o imitație greșită a licenței poetice. Ambele extreme sunt greșeli, dar cea care izvorăște din sărăcia de spirit este mai gravă decât cea care se datorează excesului de imaginație. Pentru că nu putem cere sau aștepta un stil perfect de la băieți. Dar există o mai mare promisiune într-o anumită luxurianță a minții, într-un efort ambițios și într-o ardoare care duce uneori la idei care se apropie de extravagant. Nu am nimic împotriva cu puțină exuberanță la tinerii elevi. Ba mai mult, aş îndemna profesorii, la fel ca asistentele medicale, să fie atenți să ofere hrană mai ușoară minților încă nedevelopate și să le permită să se sature de laptele studiilor mai atractive. Deocamdată, corpul poate fi oarecum plinut, dar anii de maturitate îl vor reduce la o constituție mai slabă. O astfel de plinătate dă speranță de forță; un copil complet format în fiecare membru este probabil să crească slab și firav. Tinerii ar trebui să fie mai îndrăzneți și inventivi și ar trebui să se bucure de invențiile lor, chiar dacă corectitudinea și severitatea sunt încă de dobândit. Exuberanța este ușor de remediat, dar sterpiciunea este incurabilă, indiferent de eforturile depuse. În opinia mea, băiatul care promite cel mai puțin este cel la care capacitatea critică se dezvoltă înaintea imaginației. Îmi place să văd primele roade ale minții abundente până la exces și aproape extravagante în proeminența lor. Anii care trec vor îndepărta o mare parte din spumă, rațiunea va elimina multe excrescențe, iar ceva va fi îndepărtat de ceea ce aş putea numi uzura vieții, atâta timp cât există suficient material pentru a permite tăierea și cioplirea. Și va fi suficient, dacă nu subțim placa prea mult de la început, astfel încât să existe riscul de a se sparge dacă gravorul taie

prea adânc. Cei dintre cititorii mei care îl cunosc pe Cicero nu vor fi surprinși că am această părere: pentru că nu spune el „Aș vrea ca mintea tinerească să se dezlănțuie în luxurianța creșterii sale?” Trebuie, așadar, să avem o grijă deosebită, mai ales în ceea ce privește băieții, să evităm un profesor uscat, așa cum evităm un sol uscat și arid pentru plantele care sunt încă tinere și fragile. Căci cu un astfel de profesor, creșterea lor este împiedicată, ochii lor sunt îndreptați spre pământ și le este teamă să se ridice deasupra nivelului limbajului cotidian. Slăbiciunea lor este considerată un semn de sănătate, iar slăbiciunea lor un semn de judecată sănătoasă și, deși sunt mulțumiți că munca lor este lipsită de greșeli, cad în greșeala de a fi lipsiți de merite. Așadar, să nu lăsăm ca maturitatea recoltei să vină prea devreme și ca mustul să devină aspru încă în cuvă; astfel, va dura ani de zile și se va înmuia odată cu vârsta. Merită, de asemenea, să avertizăm profesorul că severitatea excesivă în corectarea greșelilor poate, uneori, să descurajeze mintea unui băiat de la efort. El își pierde speranța și cedează supărării, apoi, în cele din urmă, ajunge să-și urască munca și, temându-se de toate, nu mai încearcă nimic. Acest fenomen este cunoscut fermierilor, care susțin că foarfecele de tăiat nu trebuie folosit cât timp frunzele sunt încă tinere, deoarece acestea par să „se ferească de oțel” și să nu poată încă suporta o cicatrice. Prin urmare, instructorul ar trebui să fie cât mai amabil posibil în această etapă; remediile, care sunt dure prin natură, trebuie aplicate cu blândețe: unele părți ale muncii trebuie lăudate, altele tolerate și altele modificate: motivul modificărilor ar trebui totuși să fie explicat, iar în unele cazuri maestrul va va clarifica un pasaj obscur prin inserarea unui element propriu. Ocazional, profesorul va considera util să dicteze el însuși teme întregi, pentru ca băiatul să le imite și, pentru moment, să le iubească ca și cum ar fi ale sale. Dar dacă compoziția unui băiat este atât de neglijentă încât nu admite corectarea, am constatat că este util să ofer o nouă expunere a temei și să-i spun să o scrie din nou, subliniind că este capabil să facă mai bine: pentru că nimic

nu face studiul mai plăcut decât speranța. Cu toate acestea, vârste diferite necesită metode diferite: sarcina stabilită și standardul de corectare trebuie să fie proporționale cu puterea elevului. Când băieții se aventurau în ceva prea îndrăzneț sau exuberant, obișnuiam să le spun că sunt de acord cu asta pentru moment, dar că va veni timpul când nu voi mai tolera un astfel de stil. Rezultatul a fost că conștiința abilității i-a umplut de plăcere, fără a le orbi judecata. Totuși, să revenim la punctul de la care am deviat. Narațiunile scrise trebuie compuse cu cea mai mare atenție. La început, când un copil abia a început să vorbească, este util să-l punem să repete ceea ce a auzit, cu scopul de a-i îmbunătăți capacitatea de exprimare; și, în același scop, și cu un motiv întemeiat, l-aș pune să-și spună povestea de la sfârșit spre început sau să înceapă din mijloc și să meargă înapoi sau înainte, dar numai atâta timp cât se află la genunchii profesorului său și cât timp este incapabil de eforturi mai mari și începe să conecteze cuvintele și lucrurile, întărind astfel memoria. Chiar și așa, când începe să înțeleagă natura vorbirii corecte și precise, nu trebuie permise efuziunile spontane, improvizate, fără a aștepta ca gândirea să furnizeze materia sau o clipă de ezitare înainte de a se ridica în picioare: ele provin dintr-o pasiune pentru etalare care ar face cinste unui șarlatan obișnuit. Astfel de proceduri umplu părinții ignoranți de mândrie fără sens, în timp ce băieții înșiși își pierd tot respectul pentru munca lor, adoptă o atitudine îngâmfată și dobândesc obiceiul de a vorbi în cel mai prost stil și de a-și exersa defectele, în timp ce dezvoltă o convingere arogantă a propriilor talente, care se dovedește adesea fatală chiar și pentru cea mai autentică competență. Va exista un moment special pentru dobândirea fluentei în vorbire și nu voi trece cu vederea acest subiect. Deocamdată, va fi suficient ca un băiat, prin eforturi și muncă cât de mult îi permite vârsta, să reușească să producă ceva demn de aprobare. Lăsați-l să se obișnuiască cu acest lucru până când va deveni o a doua natură. Numai cel care învață să vorbească corect înainte de a putea vorbi rapid va atinge înălțimile care

sunt scopul nostru sau nivelurile imediat inferioare acestora. La narațiuni se adaugă sarcina de a le refuta și confirma, numită anaskeue și kataskeue, din care se pot obține avantaje considerabile. Acest lucru se poate face nu numai în legătură cu ficțiunea și poveștile transmise de poeți, ci și cu înregistrările istorice reale. De exemplu, putem discuta credibilitatea povestirii conform căreia un corb s-a așezat pe capul lui Valerius în mijlocul unei lupte și, cu aripile și ciocul său, a lovit ochii galului care era adversarul său, iar o serie de argumente pot fi aduse de ambele părți: sau putem discuta tradiția conform căreia Scipio a fost conceput de un șarpe, sau că Romulus a fost alăptat de o lupoaică, sau povestea lui Numa și Egeria. În ceea ce privește istoria greacă, aceasta își permite ceva foarte asemănător cu licența poetică. Din nou, timpul și locul unor evenimente particulare și, uneori, chiar persoanele implicate oferă adesea subiecte de discuție: Liviu, de exemplu, are frecvent îndoieli cu privire la ceea ce s-a întâmplat de fapt, iar istoricii sunt adesea în dezacord. De aici, elevul nostru va începe să treacă la teme mai importante, cum ar fi lauda oamenilor faimoși și denunțarea celor răi. Astfel de sarcini sunt profitabile în mai multe privințe. Minte este exersată prin varietatea și multiplicitatea subiectului, în timp ce caracterul este modelat de contemplarea virtuții și a viciului. Se dobândește astfel o cunoaștere mai amplă a faptelor, din care se pot extrage exemple dacă circumstanțele o cer, astfel de ilustrații fiind de o valoare extremă în orice fel de caz. De aici nu este decât un pas până la practica comparării meritelor respective ale două caractere. Aceasta este, desigur, o temă foarte similară cu cea precedentă, dar implică o dublare a subiectului și se ocupă nu numai de natura virtuților și viciilor, ci și de gradul lor. Dar metoda care trebuie urmată în panegiric și invectivă va fi tratată la locul potrivit, deoarece formează al treilea departament al retoricii. În ceea ce privește locurile comune (mă refer la cele în care denunțăm viciile în sine, cum ar fi adulterul, jocurile de noroc sau desfrânarea, fără a ataca persoane anume), acestea provin direct din instanțe și, dacă adăugăm

numele acuzatului, ele se transformă în acuzații reale. De regulă, însă, caracterul general al unui lipsit de originalitate primește de obicei o întorsătură specială: de exemplu, îl facem pe adulterul nostru orb, pe jucătorul nostru de noroc sărac și pe desfrânatul nostru foarte înaintat în vârstă. Uneori, ele implică și apărarea: pentru că putem vorbi în numele luxului sau al iubirii, în timp ce un proxenet sau un parazit poate fi apărat în așa fel încât să părem avocați nu ai personajului în sine, ci ai respingerii unei acuzații specifice aduse împotriva lui. Teze, pe de altă parte, se ocupă cu compararea lucrurilor și implică întrebări precum „Ce este de preferat, viața la oraș sau la țară?” sau „Cine merită cea mai mare laudă, avocatul sau soldatul?” Acestea oferă cea mai atractivă și bogată practică în arta vorbirii și sunt cele mai utile, indiferent dacă ne interesează îndatoririle oratoriei deliberative sau argumentele instanțelor. De exemplu Cicero, în *pro Murena*, tratează foarte pe larg a doua dintre cele două probleme menționate mai sus. Și alte teze aparțin în întregime clasei deliberative a oratoriei, cum ar fi, de exemplu, întrebările „Este căsătoria dezirabilă?” sau „Este o carieră publică un obiectiv ambițios adecvat?”. Puneți astfel de discuții în gura unor persoane specifice și ele devin imediat declamații deliberative. Proprii mei profesori obișnuiau să ne pregătească pentru cazuri ipotetice printr-o formă de exercițiu care era atât utilă, cât și atractivă: ne puneau să discutăm și să dezvoltăm întrebări precum „De ce în Sparta Venus este reprezentată purtând armură?” sau „De ce se crede că Cupidon este un băiat înaripat, înarmat cu săgeți și o torță?” și altele asemenea. În aceste exerciții, scopul nostru era să descoperim intenția implicită, o întrebare care apare frecvent în declamațiile controversate. Astfel de teme pot fi considerate probabil ca un fel de chria sau eseu moral. Faptul că anumite subiecte, cum ar fi întrebarea dacă ar trebui să credem întotdeauna un martor sau dacă ar trebui să ne bazăm pe dovezi circumstanțiale, fac parte integrantă din pledoaria juridică reală este atât de evidentă încât anumiți vorbitori, inclusiv bărbați care au deținut

funcții civile cu distincții nu tocmai mici, au scris pasaje care tratează astfel de teme, le-au memorat și le-au păstrat gata de utilizare imediată, cu scopul de a le folosi atunci când se ivea ocazia, ca un fel de ornament care să fie inserat în discursurile lor improvizate. Această practică, pentru că nu am de gând să amân exprimarea judecății mele asupra ei, o consideram o mărturisire de extremă slăbiciune. Căci cum pot astfel de oameni să găsească argumente adecvate în cursul cazurilor reale, care prezintă continuu caracteristici noi și diferite? Cum pot răspunde la argumentele pe care le pot aduce adversarii lor? Cum pot contraataca rapid în dezbateri sau interoga un martor? Dacă, chiar și în acele chestiuni care sunt frecvente și apar în majoritatea cazurilor, nu pot exprima gândurile cele mai familiare decât cu cuvinte pregătite cu mult timp în avans. Și când produc același pasaj într-o serie de cazuri diferite, trebuie să ajungă să-l deteste ca pe o mâncare care s-a răcit sau s-a veștejit, și cu greu pot evita un sentiment de rușine la afișarea acestei piese de mobilier mizerabile în fața unui public a cărui memorie trebuie să o fi detectat deja de atâtea ori: ca mobilierul săracilor ostentativi, este sigur că va arăta semne de uzură prin utilizarea sa pentru o astfel de varietate de scopuri diferite. De asemenea, trebuie reținut faptul că nu există aproape niciun loc comun cu o aplicabilitate atât de universală încât să se potrivească oricărui caz real, cu excepția cazului în care există o legătură specială care să-l conecteze cu subiectul: în caz contrar, va părea că a fost adăugat la discurs, fără a fi integrat în textura acestuia, fie pentru că nu se potrivește cu circumstanțele, fie pentru că, ca majoritatea celor de acest gen, este utilizat în mod inadecvat, nu pentru că este dorit, ci pentru că este gata de utilizare. Unii vorbitori, de exemplu, introduc cele mai lungi locuri comune doar din cauza sentimentelor pe care le conțin, în timp ce sentimentele ar trebui să izvorască din context. Astfel de disertări sunt în același timp ornamentale și utile, numai dacă izvorăsc din natura cazului. Dar cea mai desăvârșită elocvență, dacă nu tinde să câștige cazul, este cel puțin superfluă și poate

chiar să-și înfrângă propriul scop. Totuși, trebuie să închei această digresiune. Lauda sau denunțarea legilor necesită puteri mai mari; într-adevăr, acestea ar trebui să fie aproape egale cu cele mai serioase sarcini ale retoricii. Răspunsul la întrebarea dacă acest exercițiu este mai apropiat de oratoria deliberativă sau controversată depinde de obiceiuri și legi și, prin urmare, variază în diferite state. În Grecia, cel care propunea o lege era chemat să-și prezinte cazul în fața unui judecător, în timp ce în Roma era obiceiul să se solicite acceptarea sau respingerea unei legi în fața adunării publice. Dar, în orice caz argumentele avansate în astfel de cazuri sunt puține la număr și de un tip bine definit. Pentru că există doar trei tipuri de legi: sacre, publice și private. Această diviziune are valoare retorică mai ales atunci când o lege trebuie lăudată. De exemplu, oratorul poate trece de la o laudă la alta printr-o serie de trepte, lăudând mai întâi o lege pentru că este lege, apoi pentru că este publică și, în final, pentru că este menită să sprijine religia. În ceea ce privește întrebările care apar în general, acestea sunt comune tuturor cazurilor. Pot apărea îndoieli cu privire la faptul dacă inițiatorul este în măsură din punct de vedere legal să propună o lege, așa cum s-a întâmplat în cazul lui Publius Clodius, a cărui numire în funcția de tribun al plebei a fost considerată neconstituțională. Sau legalitatea propunerii în sine poate fi contestată în diverse moduri; se poate, de exemplu, susține că legea nu a fost promulgată în termen de șaptesprezece zile, sau a fost propusă, sau este propusă într-o zi nepotrivită, sau în ciuda veto-ului tribunului sau a auspiciilor sau a oricărui alt obstacol legal, sau, din nou, că este contrară unei legi existente. Dar astfel de aspecte nu sunt potrivite pentru exerciții retorice elementare, care nu se referă la persoane, momente sau cazuri particulare. Alte subiecte, indiferent dacă disputa este reală sau fictivă, sunt tratate în general în următorul mod. Vina trebuie să se regăsească fie în cuvinte, fie în conținut. În ceea ce privește cuvintele, întrebarea va fi dacă acestea sunt suficient de clare sau conțin o anumită ambiguitate, iar în ceea ce privește

fondul, dacă legea este consecventă cu ea însăși sau ar trebui să fie retroactivă sau să se aplice anumitor persoane. Totuși, aspectul cel mai frecvent ridicat este întrebarea dacă legea este corectă sau oportună. Sunt conștient că mulți retorigi introduc o serie de subdiviziuni în legătură cu această din urmă întrebare. Eu însă includ sub termenul „corect” toate calitățile precum dreptatea, pietatea și religia. Dreptatea este totuși discutată de obicei sub diferite aspecte. Se poate ridica o întrebare cu privire la actele care fac obiectul legii, dacă acestea merită pedeapsă sau recompensă sau cu privire la gradul de pedeapsă sau recompensă care ar trebui atribuit, deoarece excesul în orice direcție este susceptibil de critică. Din nou, oportunitatea este uneori determinată de natura lucrurilor, alteori de circumstanțele momentului. Un alt subiect comun de controversă este dacă o lege poate fi aplicată, în timp ce nu trebuie să închidem ochii la faptul că uneori se fac excepții de la legi în întregime, iar alteori doar parțial, exemple ale ambelor forme de critică fiind găsite în discursuri celebre. Sunt, de asemenea, conștient că există legi care nu sunt propuse în vederea perpetuării, ci se referă la onoruri sau comenzi temporare, cum ar fi *lex Manilia*, care este subiectul unuia dintre discursurile lui Cicero. Totuși, acesta nu este locul potrivit pentru instrucțiuni pe această temă, deoarece acestea depind de circumstanțele speciale ale problemelor discutate, nu de caracteristicile lor generale. Acestea erau subiectele pe care anticii își exercitau, de regulă, puterea de a vorbi, deși apelau și la ajutorul logicianilor pentru a-i învăța teoria argumentării. Este, în general, acceptat faptul că declamarea de teme fictive, imitând întrebările care apar în instanțele de judecată sau în adunările deliberative, a devenit la modă printre greci în perioada lui Demetrius din Phalerum. Nu am reușit să descopăr dacă acest tip de exercițiu a fost inventat de el, așa cum am recunoscut într-o altă lucrare. Dar nici măcar cei care susțin cu tărie că el este inventatorul nu pot prezenta nicio autoritate adecvată în sprijinul opiniei lor. În ceea ce privește profesorii latini de retorică, dintre care Plotius era cel mai faimos, Cicero ne

informează că aceștia au apărut spre sfârșitul epocii lui Crassus.

Capitolul 5

Voi vorbi despre teoria declamației puțin mai târziu. Între timp, întrucât discutăm despre etapele elementare ale educației retorice, cred că nu ar trebui să omit să subliniez cât de mult va contribui retorul la progresul elevilor săi, dacă imită profesorul de literatură, a cărui datorie este să expună poezii, și le oferă elevilor pe care s-a angajat să-i formeze instruire în citirea istoriei și chiar mai mult în citirea oratorilor. Eu însumi am adoptat această practică în beneficiul câtorva elevi de vârstă potrivită ale căror părinți au considerat că ar fi utilă. Dar, deși intențiile mele erau excelente, am constatat că existau două obstacole serioase în calea succesului: o lungă tradiție stabilise o metodă diferită de predare, iar elevii mei erau, în cea mai mare parte, tineri adulți care nu aveau nevoie de această formă de predare, ci luau munca mea ca model. Cu toate acestea, faptul că am descoperit acest lucru destul de târziu nu este un motiv pentru care ar trebui să mi-e rușine să-l recomand celor care vin după mine. Acum știu că această formă de predare este practică de greci, dar este în general încredințată asistenților, deoarece profesorii înșiși consideră că nu au timp să ofere instrucțiuni individuale fiecărui elev în timp ce citește. Și recunosc că forma de prelegere pe care o necesită acest lucru, concepută pentru a-i face pe băieți să urmeze cu ușurință și acuratețe cuvântul scris, și chiar cea care are ca scop predarea semnificației oricăror cuvinte rare care pot apărea, trebuie considerate ca fiind cu mult sub demnitatea profesorului de retorică. Pe de altă parte, este în mod categoric parte a profesiei sale și a angajamentului pe care și-l asumă oferindu-se ca profesor de elocvență, să sublinieze meritele autorilor sau, de altfel, orice greșeli care pot apărea: și acest lucru este cu atât mai adevărat, cu cât nu cer profesorilor să își asume sarcina de a le reaminti elevilor să stea din nou în genunchi și

să îi ajute să citească orice carte ar alege. Mi se pare o metodă mai ușoară și mai profitabilă să ceri liniște și să alegi un elev, iar cel mai bine ar fi să-i selectezi pe rând pentru a citi cu voce tare, astfel încât să poată învăța în același timp metoda corectă de elocvență. Ar trebui apoi explicat cazul la care se referă discursul ales pentru lectură, deoarece, dacă se face acest lucru, ei vor înțelege mai clar ceea ce trebuie citit. Când începe citirea, nu trebuie să se treacă cu vederea niciun punct important, fie că este vorba de ingeniozitatea sau stilul demonstrat în tratarea subiectului: profesorul trebuie să sublinieze modul în care oratorul încearcă să câștige favoarea judecătorului în exordiu, claritatea, concizia și sinceritatea, și, uneori, ingeniozitatea și artificii bine ascunse demonstrate în expunerea faptelor. Căci singura artă adevărată în pledoarie este cea care poate fi înțeleasă doar de cel care este el însuși un maestru al artei. Profesorul va demonstra în continuare ce abilitate se manifestă în împărțirea în capitole, cât de subtile și frecvente sunt argumentele, ce vigoare caracterizează pasaje emoționante și ce farmec au pasaje liniștitoare, cât de aprige sunt invectivele și cât de pline de spirit sunt glumele și, în concluzie, cum oratorul își impune dominația asupra emoțiilor audienței, pătrunde în inimile lor și aduce sentimentele juriului în perfectă armonie cu toate cuvintele sale. În cele din urmă, în ceea ce privește stilul, el va sublinia caracterul adecvat, eleganța sau sublimitatea anumitor cuvinte, va indica unde amplificarea temei merită laude și unde există virtute într-un diminuendo; și va atrage atenția asupra metaforelor strălucite, figurilor de stil și pasajelor care combină fluiditatea și rafinamentul cu o impresie generală de vigoare bărbătească. Uneori va fi chiar util să citim discursuri care sunt corupte și defectuoase din punct de vedere stilistic, dar care totuși se bucură de admirația generală datorită perversității gusturilor moderne, și să subliniem câte expresii din ele sunt nepotrivite, obscure, pompoase, servile, meschine, extravagante sau efeminate, deși nu sunt doar laudate de majoritatea criticilor, ci, mai rău, laudate tocmai pentru că sunt proaste. Pentru

că am ajuns să considerăm discursul direct și natural incompatibil cu geniul, în timp ce tot ceea ce este în vreun fel anormal este admirat ca fiind rafinat. În mod similar, vedem că unii oameni acordă o valoare mai mare figurilor care sunt în vreun fel monstruoase sau distorsionate decât celor care nu au pierdut niciunul dintre avantajele formei normale a omului. Există chiar și unii care sunt captivați de falsitatea artificului și cred că există mai multă frumusețe în cei care își smulg părul în exces sau folosesc depilatoare, care își aranjează părul cu ajutorul ondulatorului și strălucesc cu un ten care nu este al lor, decât poate fi conferită vreodată de natura pură și simplă, astfel încât pare cu adevărat că frumusețea fizică depinde în întregime de urâtenia morală. Cu toate acestea, va fi datoria retoricianului nu numai să învețe aceste lucruri, ci și să pună frecvent întrebări și să testeze capacitățile critice ale clasei sale. Acest lucru va împiedica audiența să devină neatentă și va asigura că cuvintele sale nu vor cădea în urechi surde. În același timp, clasa va fi îndrumată să descopere lucruri singură și să-și folosească inteligența, care este, până la urmă, scopul principal al acestei metode de formare. Căci care altceva este scopul nostru în predare, dacă nu acela ca elevii noștri să nu aibă mereu nevoie să fie învățați? Îndrăznesc să spun că această formă particulară de exercițiu, dacă este practică cu sârguință, îi va învăța pe elevi mai mult decât toate manualele tuturor retoricii: acestea sunt, fără îndoială, de un folos considerabil, dar fiind oarecum generale în scopul lor, este imposibil ca ele să trateze toate cazurile speciale care apar aproape zilnic. Arta războiului oferă un paralelism: fără îndoială, ea se bazează pe anumite principii generale, dar cu toate acestea, este mult mai util să cunoaștem metodele folosite, în mod înțelept sau nu, de către generali individuali în circumstanțe și condiții variate de timp și loc. Pentru că nu există subiecte în care, de regulă, practica să nu fie mai valoroasă decât preceptul. Trebuie un profesor să declame pentru a oferi un model audienței sale, sau nu se vor obține mai multe beneficii din citirea lui Cicero sau Demosthenes? Trebuie un elev să

fie corectat public dacă face o greșeală în declamare, sau nu ar fi mai util și mai plăcut să se corecteze un discurs real? Pentru că toată lumea preferă să audă criticate greșelile altora decât ale sale. Aș putea spune mai multe pe această temă. Dar toată lumea poate vedea avantajele acestei metode. De-ar fi ca reticența de a o pune în practică să nu fie la fel de mare ca plăcerea care ar rezulta, fără îndoială, din faptul de a o face! Odată adoptată această metodă, ne confruntăm cu întrebarea relativ ușoară referitoare la autorii care ar trebui selectați pentru lectură. Unii au recomandat autori de merit inferior pe motiv că erau mai ușor de înțeles. Alții, dimpotrivă, ar selecta școala mai floridă de scriitori pe motiv că aceștia sunt susceptibili să ofere hrana cea mai potrivită pentru mintea tinerilor. Din partea mea, i-aș pune să citească cei mai buni autori încă de la început și nu i-aș lăsa niciodată, alegându-i însă pe cei mai simpli și mai inteligibili. De exemplu, atunci când prescriu lecturi pentru băieți, aș da preferință lui Livius în detrimentul lui Sallustiu; pentru că, deși acesta din urmă este un istoric mai mare, este necesar să fii avansat în studii pentru a-l aprecia corespunzător. Cicero, în opinia mea, oferă o lectură plăcută pentru începători și este suficient de ușor de înțeles: este posibil nu numai să înveți multe de la el, ci și să ajungi să-l iubești. După Cicero, ar trebui, urmând sfatul lui Liviu, să pun autorii care seamănă cel mai mult cu el. Există două greșeli de gust împotriva cărora băieții ar trebui să fie protejați cu cea mai mare atenție. În primul rând, niciun profesor care suferă de o admirație excesivă pentru antichitate nu ar trebui să le îngreiească mintea prin studiul lui Cato, Gracchi și alți autori similari. Căci astfel de lecturi le vor da un stil aspru și fără viață, întrucât ei nu vor fi încă în stare să înțeleagă forța și vigoarea acestor autori și, mulțumindu-se cu un stil care era fără îndoială admirabil în epoca sa, dar care este cu totul nepotrivit pentru a noastră, vor ajunge să creadă (și nimic nu ar putea fi mai fatal) că seamănă cu adevărat cu oamenii mari. În al doilea rând, trebuie evitat în egală măsură și extremul opus: nu trebuie să li se permită

să cadă victime farmecului pernicios al florilor prețioase produse de eufuistii noștri moderni, dobândind astfel o pasiune pentru dulceața delicioasă a acestor autori, al căror farmec este cu atât mai atractiv pentru intelectul juvenil cu cât este atât de ușor de realizat. Odată ce judecata este formată și nu mai există pericolul de pervertire, recomand cu tărie citirea autorilor antici, deoarece, dacă, după ce eliminăm toate grosolăniile acelor epoci necioplite, reușim să absorbim vigoarea robustă și virilitatea geniului lor nativ, stilul nostru mai rafinat va străluci cu o grație suplimentară: aprob, de asemenea, studiul modernilor în această etapă, deoarece chiar și ei au multe merite. Căci natura nu ne-a condamnat să fim plictisitori, ci noi ne-am modificat stilul oratoric și ne-am lăsat prea mult pradă capriciilor. Anticii se dovedesc superiori nouă mai degrabă prin idealurile lor decât prin talentele lor. Prin urmare, va fi posibil să selectăm multe lucruri valoroase din scrierile autorilor moderni, dar trebuie să avem grijă ca metalul prețios să nu fie devalorizat de zgura cu care este atât de strâns amestecat. Mai mult, nu numai că aş admite cu plăcere, dar aş susține chiar că am avut recent și încă avem în prezent anumiți autori care merită să fie imitați în întregime. Dar nu este de competența tuturor să decidă cine sunt acești scriitori. Eroarea în alegerea autorilor mai vechi este însoțită de un pericol mai mic și, prin urmare, am amânat studiul autorilor moderni, de teamă că i-am imita înainte de a fi calificați să le judecăm meritele.

Cartea III

Capitolul 1

În cea de-a doua carte, subiectul cercetării a fost natura și scopul retoricii, iar eu am demonstrat, pe cât mi-a stat în putință, că aceasta era o artă, că era utilă, că era o virtute și că materia sa era reprezentată de toate și fiecare dintre subiectele care puteau fi abordate. Voi discuta acum originea sa, componentele sale și metoda care trebuie adoptată în tratarea și formarea concepției noastre despre fiecare dintre acestea. Căci majoritatea autorilor de manuale s-au oprit aici, iar Apollodorus se limitează exclusiv la oratoria judiciară. Știu că cei care mi-au cerut să scriu această lucrare erau interesați în mod special de partea pe care o abordez acum și care, datorită necesității de a examina o mare diversitate de opinii, constituie de departe cea mai dificilă secțiune a acestei lucrări și, de asemenea, mă tem că ar putea fi cea mai puțin atractivă pentru cititorii mei, deoarece necesită o expunere aridă a regulilor. În alte părți ale acestei lucrări am încercat să introduc o anumită doză de ornamente, nu, aș putea spune, pentru a-mi promova stilul (dacă aș fi dorit să fac asta, aș fi putut alege o temă mai fertilă), ci pentru a putea astfel face ceva pentru a-i atrage pe tinerii noștri să se familiarizeze cu acele principii pe care le consideram necesare pentru studiul retoricii: pentru că speram că, oferindu-le ceva care nu era neplăcut de citit, aș putea induce o mai mare disponibilitate de a învăța acele reguli care, mă temeam, prin

ariditatea și uscăciunea care caracterizează în mod necesar expunerea lor, le-ar putea revolta mințile și ofensa urechile, care în zilele noastre au devenit oarecum prea sensibile. Lucrețiu are același obiectiv în minte când afirmă că și-a expus sistemul filosofic în versuri; pentru că vă veți aminti binecunoscuta comparație pe care o folosește: „Și cum medicii, când vor să dea un pahar de pelin amar unui copil, mai întâi ung marginea paharului cu lichidul dulce al mierii, de culoare aurie”, și restul. Dar mă tem că această carte va avea prea puțină miere și prea mult pelin și că, deși studentul o va considera un remediu sănătos, ea va fi departe de a fi plăcută. De asemenea, mă bântuie teama că va fi cu atât mai puțin atractivă cu cât majoritatea preceptelor pe care le conține nu sunt originale, ci derivate din altele, și pentru că este probabil să stârnească opoziția anumitor persoane care nu împărtășesc părerile mele. Există un număr mare de scriitori care, deși se îndreaptă cu toții spre același scop, au construit căi diferite pentru a-l atinge și și-au atras fiecare adepții pe calea lor. Aceștia din urmă, însă, aprobă calea pe care au pornit, indiferent de natura ei, și este dificil să schimbi convingerile implantate în copilărie, din motivul excelent că toată lumea preferă să fi învățat decât să fie în proces de învățare. Dar, așa cum va reieși din cursul acestei cărți, există o diversitate infinită de opinii în rândul scriitorilor cu privire la acest subiect, deoarece unii au adăugat propriile descoperiri la acele părți ale artei care erau încă fără formă și neconturate și, ulterior, au modificat chiar și ceea ce era perfect sănătos pentru a-și afirma originalitatea. Primul scriitor după cei consemnați de poeți care se spune că a făcut pași în direcția retoricii este Empedocle. Dar primii scriitori de manuale sunt sicilienii Corax și Tisias, care au fost urmați de un altul de pe aceeași insulă, și anume Gorgias din Leontini, despre care tradiția afirmă că a fost elevul lui Empedocle. Datorită longevității sale, el a trăit până la vârsta de 109 ani, a înflorit ca contemporan al multor retorici, a fost, prin urmare, rivalul celor pe care tocmai i-am menționat și a trăit mai mult decât Socrate. În aceeași perioadă au înflorit

Trasimac din Calcedon, Prodic din Ceos, Protagoras din Abdera, pentru ale cărui instrucțiuni, pe care le-a publicat ulterior într-un manual, se spune că Euathlus a plătit 10.000 de denari, Hippias din Elis și Alcidama din Elae, pe care Platon îl numește Palamedes. A mai fost și Antifon, care a fost primul care a scris discursuri și care a scris și un manual și despre care se spune că a vorbit foarte elocvent în propria apărare;^b Policrate, care, așa cum am spus deja, a scris un discurs împotriva lui Socrate, și Teodor din Bizanț, care era unul dintre cei numiți „artizani ai cuvintelor” de Platon. Dintre aceștia, se spune că Protagoras și Gorgias au fost primii care au tratat locuri comune, iar Prodicus, Hippias, Protagoras și Thrasymachus au fost primii care au abordat teme emoționale. Cicero, în *Brutus*, spune că nimic din stilul retoric ornamentat nu a fost vreodată pus în scris înainte de Pericle și că anumite discursuri ale sale există încă. Din partea mea, nu am reușit să descopăr nimic care să merite măcar în mică măsură marea sa reputație de elocvență și, prin urmare, nu mă surprinde faptul că există unii care susțin că el nu a scris niciodată nimic și că scrierile care circulă sub numele său sunt operele altora. Acești retorici au avut mulți succesori, dar cel mai faimos dintre elevii lui Gorgias a fost Isocrate, deși autoritățile noastre nu sunt de acord cu privire la cine a fost profesorul său: eu accept însă afirmația lui Aristotel pe această temă. De aici drumurile încep să se despartă. Elevii lui Isocrate erau eminenți în toate ramurile studiului, iar când acesta era deja în vârstă (a trăit până la 98 de ani), Aristotel a început să preda arta retoricii în cursurile sale de după-amiază, în care cita frecvent celebra replică din *Filocteți*, sub forma Isocrate încă vorbește. Ar fi rușinos să stau tăcut. Atât Aristotel, cât și Isocrate au lăsat manuale de retorică, dar cel al lui Aristotel este mai voluminos și conține mai multe cărți. Teodectes, a cărui operă am menționat-o mai sus, a trăit și el aproximativ în aceeași perioadă; în timp ce Teofrast, elevul lui Aristotel, a produs câteva lucrări minuțioase despre retorică. După el, putem observa că filozofii, în special liderii școlilor

stoice și peripatetice, i-au depășit chiar și pe retoricii în zelul pe care l-au dedicat subiectului. Hermagoras a croit apoi o cale proprie, pe care mulți au urmat-o: dintre rivalii săi, Athenaeus pare să se fi apropiat cel mai mult de el. Mai târziu, multe lucrări au fost realizate de Apollonius Molon, Areus, Caecilius și Dionysius din Halicarnassus. Dar retorii care au atras cei mai entuziaști adepți au fost Apollodorus din Pergamus, care a fost instructorul lui Augustus Caesar la Apollonia, și Theodorus din Gadara, care a preferat să fie numit Theodorus din Rodos: se spune că Tiberius Caesar, în timpul retragerii sale pe insula respectivă, a fost un participant constant la prelegerile sale. Acești retoricii predau sisteme diferite și au apărut două școli cunoscute sub numele de apollodoreeni și teodoreeni, aceste nume fiind modelate după moda nomenclaturii în vigoare la anumite școli de filozofie. Doctrinile lui Apollodorus sunt cel mai bine învățate de la elevii săi, printre care Caius Valgius era cel mai bun interpret al opiniilor maestrului său în latină, iar Atticus în greacă. Singurul manual scris de Apollodorus însuși pare să fie cel adresat lui Matius, deoarece scrisoarea sa către Domitius nu recunoaște celelalte opere care i se atribuie. Scrierile lui Theodorus erau mai numeroase, iar unii dintre cei care l-au cunoscut pe elevul său Hermagoras sunt încă în viață. Primul roman care a abordat acest subiect a fost, după câte știu, Marcus Cato, celebrul cenzor, iar după el Marcus Antonius a început un tratat despre retorică: spun „a început”, deoarece doar această lucrare a sa a supraviețuit, și aceea este incompletă. El a fost urmat de alții mai puțin cunoscuți, ale căror nume nu voi omite să le menționez, dacă ocazia o va cere. Dar Cicero a fost cel care a aruncat cea mai mare lumină nu numai asupra practicii, ci și asupra teoriei oratoriei; el fiind singurul dintre romani care a combinat darul elocvenței cu cel de a preda această artă. Avându-l ca predecesor, ar fi mai modest să păstrez tăcerea, dar el însuși descrie Rhetorica sa ca o indiscreție de tinerețe, în timp ce în lucrările sale ulterioare despre oratorie a omis în mod deliberat discutarea anumitor puncte minore, de-

spre care se dorește în general instruire. Cornificius a scris mult, Stertinius ceva, iar Gallio cel bătrân puțin pe aceeași temă. Dar predecesorii lui Gallio, Celsus și Laenas, și în zilele noastre Verginius, Pliniu și Tutilius, au tratat retorica cu mai mare acuratețe. Chiar și astăzi avem câțiva scriitori distinși în domeniul oratoriei care, dacă ar fi tratat subiectul în mod cuprinzător, m-ar fi scutit de efortul de a scrie această carte. Dar voi evita să menționez numele celor în viață. Va veni vremea când vor culege laurii meritelor lor, care vor dăinui pentru generațiile viitoare, în timp ce calomniile invidiei vor pieri cu desăvârșire. Totuși, deși atât de mulți scriitori m-au precedat, nu mă voi sfi să-mi exprim propria opinie cu privire la anumite puncte. Nu sunt un adept superstițios al vreunei școli, iar deoarece această carte va conține o colecție de opinii ale multor autori diferiți, era de dorit să las cititorilor mei libertatea de a alege ceea ce doresc. Voi fi mulțumit dacă mă vor lăuda pentru munca mea, acolo unde nu există loc pentru originalitate.

Capitolul 2

Întrebarea privind originea retoricii nu trebuie să ne rețină prea mult. Căci cine poate pune la îndoială faptul că omenirea a primit darul vorbirii de la natură la naștere (căci cu greu putem merge mai departe de atât), în timp ce utilitatea vorbirii a adus îmbunătățiri și studiu, iar în final metoda și exercițiul au adus perfecțiunea? Nu pot înțelege de ce unii susțin că elaborarea vorbirii își are originea în faptul că cei care se aflau în pericol din cauza unor acuzații aduse împotriva lor, s-au apucat să vorbească cu grijă studiată în scopul apărării proprii. Aceasta, însă, deși este o origine mai onorabilă, nu poate fi cea mai veche, deoarece acuzația precede în mod necesar apărarea. Ai putea la fel de bine să afirmi că sabia a fost inventată în scopul autoapărării și nu al agresiunii. Așadar, natura a creat vorbirea, iar observația a dat naștere artei vorbirii. La fel cum oamenii au descoperit

arta medicinei observând că unele lucruri erau sănătoase și altele nu, la fel au observat că unele lucruri erau utile și altele inutile în vorbire și le-au notat pentru a le imita sau evita, adăugând în același timp și alte precepte, după cum le sugera natura. Aceste observații au fost confirmate de experiență și fiecare om a început să învețe ceea ce știa. Cicero, este adevărat, atribuie originea oratoriei fondatorilor de orașe și legiuitorilor, care trebuie să fi avut darul elocvenței. Dar nu pot înțelege de ce el consideră că aceasta este originea reală, deoarece există încă anumite popoare nomade fără orașe sau legi, și totuși membrii acestor popoare îndeplinesc îndatoririle de ambasadori, acuză și apără, și consideră un om ca fiind un vorbitor mai bun decât altul.

Capitolul 3

Arta oratoriei, așa cum este predată de majoritatea autorităților și de cei mai buni dintre ei, constă în cinci părți: invenție, aranjament, expresie, memorie și livrare sau acțiune (ultimele două termeni fiind folosiți ca sinonimi). Dar orice discurs expresiv al unui scop implică și un subiect și cuvinte. Dacă o astfel de exprimare este scurtă și se încadrează în limitele unei singure propoziții, nu poate cere nimic mai mult, dar discursurile mai lungi necesită mult mai mult. Pentru că nu numai ceea ce spunem și modul în care o spunem este important, ci și circumstanțele în care o spunem. Aici intervine necesitatea aranjării. Dar va fi imposibil să spunem tot ceea ce cere subiectul, punând fiecare lucru la locul potrivit, fără ajutorul memoriei. Din acest motiv, memoria constituie a patra categorie. Dar o exprimare care este nepotrivită, fie prin voce, fie prin gesturi, strică totul și distruge aproape în totalitate efectul a ceea ce se spune. Prin urmare, exprimării trebuie să i se atribuie locul al cincilea. Cei (iar Albutius se numără printre ei) care susțin că există doar trei departamente pe motiv că memoria și exprimarea (pentru care voi da instrucțiuni la locul potrivit) ne sunt date de natură și nu de artă,

pot fi ignorați, deși Thrasy-machus avea aceleași opinii în ceea ce privește exprimarea. Unii au adăugat o a șasea componentă, adăugând judecata la inventivitate, pe motiv că este necesar mai întâi să inventăm și apoi să ne exercităm judecata. Din partea mea, nu cred că inventivitatea poate exista separat de judecată, deoarece nu spunem că un vorbitor a inventat argumente inconsistente, ambigue sau prostestii, ci doar că nu a reușit să le evite. Este adevărat că Cicero, în *Rhetorica* sa, include judecata sub invenție; dar, în opinia mea, judecata este atât de indisolubil legată de primele trei departamente ale retoricii (deoarece fără judecată nici exprimarea și nici aranjarea nu sunt posibile), încât cred că chiar și exprimarea îi datorează mult. Spun acest lucru cu atât mai multă încredere cu cât Cicero, în *Partitiones oratoriae*, ajunge la aceeași diviziune în cinci părți despre care tocmai am vorbit. Pentru că, după o diviziune inițială a oratoriei în invenție și expresie, el atribuie materia și aranjamentul invenției, cuvintele și livrarea expresiei și face din memorie o a cincea categorie comună tuturor și care acționează ca gardian al acestora. Din nou, în *Orator*, el afirmă că elocvența constă din cinci lucruri și, având în vedere faptul că aceasta este o lucrare ulterioară, putem accepta acest lucru ca fiind opinia sa mai stabilă. Alții, care mi se par la fel de dornici ca cei menționați mai sus să introducă ceva nou, au adăugat ordinea, deși menționaseră deja aranjarea, ca și cum aranjarea ar fi altceva decât ordonarea argumentelor în cea mai bună ordine posibilă. Dion a învățat că oratoria constă numai din invenție și aranjament, dar a adăugat că fiecare dintre aceste departamente era de natură dublă, fiind preocupat de cuvinte și lucruri, astfel încât expresia intră sub incidența invenției, iar livrarea sub incidența aranjamentului, în timp ce memoria trebuie adăugată ca al cincilea departament. Adepții lui Theodorus împart invenția în două părți, una preocupată de materie și cealaltă de expresie, și apoi adaugă cele trei departamente rămase. Hermagoras plasează judecata, diviziunea, ordinea și tot ceea ce ține de exprimare sub titlul de economie, un cuvânt grecesc care

înseamnă gestionarea afacerilor interne, aplicat metaforic oratoriei și care nu are echivalent în latină. La acest punct se ridică o altă întrebare, deoarece unii plasează memoria după inventivitate în lista departamentelor, în timp ce alții o plasează după aranjament. Personal, prefer să o plasez pe locul al patrulea. Pentru că nu trebuie doar să reținem în mintea noastră roadele invenției noastre, pentru a le putea aranja, sau să ne amintim aranjamentul nostru pentru a-l putea exprima, ci trebuie să memorăm și cuvintele pe care ne propunem să le folosim, deoarece memoria cuprinde tot ceea ce ține de compoziția unui discurs. Nu sunt puțini cei care au susținut că acestea nu sunt părți ale retoricii, ci mai degrabă îndatoriri care trebuie respectate de orator. Pentru că este treaba lui să inventeze, să aranjeze, să exprime etc. Dacă, însă, acceptăm această opinie, nu mai lăsăm nimic artei. Căci, deși sarcina oratorului este să vorbească bine, retorica este știința de a vorbi bine. Sau, dacă adoptăm o altă opinie, sarcina artistului este să convingă, în timp ce puterea de convingere rezidă în artă. În consecință, deși este datoria oratorului să inventeze și să aranjeze, invenția și aranjamentul pot fi considerate ca aparținând retoricii. În acest moment, au existat multe dezacorduri cu privire la faptul dacă acestea sunt părți sau îndatoriri ale retoricii sau, așa cum crede Athenaeus, elemente ale retoricii, pe care grecii le numesc . Dar ele nu pot fi numite în mod corect elemente. Pentru că, în acest caz, ar trebui să le considerăm doar ca principii fundamentale, precum umezeala, focul, materia sau atomii din care se spune că este compus universul. Nici nu este corect să le numim îndatoriri, deoarece ele nu sunt îndeplinite de alții, ci îndeplinesc ele însele ceva. Prin urmare, trebuie să concluzionăm că ele sunt părți. Deoarece retorica este compusă din ele, rezultă că, întrucât un întreg este format din părți, acestea trebuie să fie părți ale întregului pe care îl compun. Cei care le-au numit îndatoriri mi se pare că au fost influențați în plus de faptul că doreau să rezerve numele de părți pentru o altă diviziune a retoricii: pentru că afirmau că părțile retoricii erau panegiricul, oratoria de-

liberativă și cea forensică. Dar dacă acestea sunt părți, ele sunt mai degrabă părți ale materialului decât ale artei. Căci fiecare dintre ele conține întreaga retorică, deoarece fiecare dintre ele necesită inventivitate, aranjament, expresie, memorie și livrare. În consecință, unii scriitori au considerat că este mai bine să spună că există trei tipuri de oratorie; cei pe care Cicero i-a urmat mi se par că au ales cea mai înțeleaptă cale în a le numi tipuri de cauze.

Capitolul 4

Există, totuși, o dispută cu privire la faptul dacă există trei tipuri sau mai multe. Dar este destul de sigur că toate autoritățile cele mai eminente dintre scriitorii antici, urmând exemplul lui Aristotel, care a înlocuit pur și simplu termenul public cu deliberativ, s-au mulțumit cu tripla diviziune. Cu toate acestea, anumiți greci și Cicero în lucrarea sa *De Oratore* au făcut o încercare slabă de a demonstra că nu există doar mai mult de trei, ci că numărul tipurilor este aproape imposibil de calculat: și această opinie ne-a fost aproape impusă de cea mai mare autoritate a vremurilor noastre. Într-adevăr, dacă plasăm sarcina laudelor și a denunțurilor în a treia diviziune, ce fel de oratorie trebuie să considerăm că practicăm atunci când ne plângem, consolăm, pacificăm, excităm, înspăimântăm, încurajăm, instruim, explicăm obscurități, povestim, implorăm milă, mulțumim, felicităm, reproșăm, insultăm, descriem, comandăm, retractăm, ne exprimăm dorințele și opiniile, fără a menționa alte posibilități? Ca adept al vechii opinii, trebuie să cer indulgență și să întreb care a fost motivul care i-a determinat pe scriitorii din trecut să restricționeze un subiect atât de variat la limite atât de înguste. Cei care consideră că astfel de autorități greșesc susțin că acestea au fost influențate de faptul că aceste trei subiecte epuizau practic gama oratoriei antice. Deoarece era obișnuit să se scrie panegirice și denunțuri și să se țină discursuri funerare, în timp ce cea mai mare parte a activităților lor era ded-

icată instanțelor de judecată și adunărilor deliberative; ca urmare, spun ei, vechii autori de manuale au inclus doar acele tipuri de oratorie care erau la modă. Apărătorii antichității subliniază că există trei tipuri de public: unul care vine pur și simplu pentru a se distra, al doilea care se întâlnește pentru a primi sfaturi, al treilea pentru a judeca cauzele. În cursul unei anchete aprofundate asupra acestei chestiuni, mi-a venit în minte că sarcinile oratoriei trebuie să se refere fie la instanțele de judecată, fie la teme care nu țin de instanțele de judecată. Natura întrebărilor care sunt investigate în instanțe este evidentă. În ceea ce privește acele chestiuni care nu sunt aduse în fața unui judecător, ele trebuie să se refere în mod necesar fie la trecut, fie la viitor. Noi laudăm sau denunțăm acțiunile din trecut, deliberăm asupra viitorului. Din nou, tot ceea ce trebuie să discutăm trebuie să fie fie cert, fie îndoielnic. Laudăm sau blamăm ceea ce este cert, după cum ne dictează înclinația noastră: pe de altă parte, acolo unde există îndoială, în unele cazuri suntem liberi să ne formăm propriile opinii, și aici intervine deliberarea, în timp ce în alte cazuri lăsăm problema la latitudinea altora, și în aceste cazuri are loc litigiul. Anaximenes considera oratoria judiciară și publică ca fiind generică, dar susținea că există șapte tipuri: exhortarea, disuasiunea, lauda, denunțarea, acuzația, apărarea, ancheta sau, cum o numea el . Primele două, însă, aparțin în mod clar oratoriei deliberative, următoarele oratoriei demonstrative, iar ultimele trei oratoriei judiciare. Nu spun nimic despre Protagoras, care susținea că oratoria trebuie împărțită doar în următoarele categorii: întrebare și răspuns, poruncă și rugămintă, sau cum o numea el . Platon, în *Sophist*, pe lângă oratoria publică și judiciară, introduce un al treilea tip pe care îl numește , pe care îmi permit să-l traduc prin „conversațional”. Acesta este distinct de oratoria judiciară și este adaptat pentru discuții private, și îl putem considera identic cu dialectica. Isocrate susținea că lauda și blamul își găsesc locul în orice tip de oratorie. Cea mai sigură și rațională cale pare a fi aceea de a urma autoritatea majorității. Ex-

istă, aşadar, aşa cum am spus, un tip care se ocupă de laudă şi blam, care, totuşi, îşi trage numele de la cea mai bună dintre cele două funcţii ale sale şi se numeşte laudativ; alţii, însă, îl numesc demonstrativ. Se crede că ambele denumiri provin din greacă, unde termenii corespunzători sunt encomiastic şi epideictic. Termenul epideictic mi se pare însă că implică mai degrabă expunerea decât demonstraţia şi că are un sens foarte diferit de encomiastic. Deşi include oratoria laudativă, nu se limitează la aceasta. Va nega cineva titlul de epideictic panegiricului? Totuşi, panegiricele sunt de natură consultativă şi discută frecvent interesele Greciei. Putem concluziona, aşadar, că, deşi există trei tipuri de oratorie, toate trei se dedică în parte subiectului în discuţie şi în parte etalării. Dar se poate ca romanii să nu împrumute din greacă atunci când aplică termenul demonstrativ, ci să fie pur şi simplu conduşi să facă acest lucru deoarece lauda şi blamul demonstrează natura obiectului cu care se ocupă. Al doilea tip este oratoria deliberativă, al treilea fiind oratoria forensică. Toate celelalte tipuri se încadrează în aceste trei genuri: nu veţi găsi unul în care să nu trebuiască să lăudăm sau să criticăm, să sfătuim sau să descurajăm, să convingem sau să respingem o acuzaţie, în timp ce concilierea, naraţiunea, dovada, exagerarea, atenuarea şi modelarea minţilor audienţei prin excitarea sau calmarea pasiunilor lor sunt comune tuturor celor trei tipuri de oratorie. Nu pot fi de acord nici măcar cu cei care susţin că subiectele laudative se referă la întrebarea ceea ce este onorabil, cele deliberative la întrebarea ce este oportun, iar cele forensice la întrebarea ceea ce este just: împărţirea astfel făcută este mai degrabă uşoară şi clară decât adevărată: pentru că toate cele trei tipuri se bazează pe asistenţa reciprocă a celorlalte. Căci noi ne ocupăm de dreptate şi oportunitate în panegiric şi de onoare în deliberări, în timp ce rareori veţi găsi un caz forens, în care să nu se regăsească măcar o parte din întrebările tocmai menţionate.

Capitolul 5

Fiecare discurs constă însă atât din ceea ce este exprimat, cât și din ceea ce exprimă, adică din conținut și cuvinte. Abilitatea de a vorbi se perfecționează prin natură, artă și practică, la care unii adaugă un al patrulea element, și anume imitația, pe care eu prefer însă să o includ în categoria artei. Există, de asemenea, trei obiective pe care oratorul trebuie să le aibă întotdeauna în vedere: el trebuie să instruiască, să emoționeze și să încânte ascultătorii. Aceasta este o diviziune mai clară decât cea făcută de cei care împart sarcina oratoriei în ceea ce se referă la lucruri și ceea ce privește emoțiile, deoarece ambele nu vor fi întotdeauna prezente în subiectele pe care le vom trata. Căci unele teme sunt departe de a apela la emoții, care, deși nu întotdeauna le este rezervat un loc, produc un efect foarte puternic oriunde reușesc să-și facă loc. Cele mai autorizate voci susțin că există unele lucruri în oratorie care necesită dovezi și altele care nu necesită, opinie cu care sunt de acord. Unii, pe de altă parte, cum ar fi Celsus, consideră că oratorul nu va vorbi despre niciun subiect dacă nu este implicată o anumită întrebare; dar majoritatea scriitorilor de retorică sunt împotriva lui, la fel ca și tripla diviziune a oratoriei, cu excepția cazului în care laudarea a ceea ce este considerat onorabil și denunțarea a ceea ce este recunoscut ca fiind rușinos nu fac parte din datoria unui orator. Cu toate acestea, se acceptă în mod universal că toate întrebările trebuie să se refere fie la ceva care este scris, fie la ceva care nu este. Cele care se referă la ceea ce este scris sunt întrebări de drept, iar cele care se referă la ceea ce nu este scris sunt întrebări de fapt. Hermagoras numește cele din urmă întrebări raționale, iar pe cele dinainte întrebări legale, astfel încât putem traduce și . Cei care susțin că fiecare întrebare se referă fie la lucruri, fie la cuvinte, au în vedere cam același lucru. De asemenea, se acceptă că întrebările sunt fie definite, fie nedefinite. Întrebările nedefinite sunt cele care pot fi susținute sau contestate fără referire

la persoane, timp sau loc și altele asemenea. Grecii le numesc teze, Cicero propoziții, alții întrebări generale referitoare la viața civilă, alții din nou întrebări potrivite pentru discuții filosofice, în timp ce Athenaeus le numește părți ale unei cauze. Cicero distinge două tipuri, unul legat de cunoaștere, celălalt de acțiune. Astfel, „Este lumea guvernată de providență?” este o întrebare de cunoaștere, în timp ce „Ar trebui să intrăm în politică?” este o întrebare de acțiune. Prima implică trei întrebări: dacă un lucru există, ce este și ce natură are, deoarece toate aceste lucruri pot fi necunoscute; a doua implică două întrebări: cum să obținem puterea și cum să o folosim. Întrebările definite implică fapte, persoane, timp și altele asemenea. Grecii le numesc ipoteze, în timp ce noi le numim cauze. În acestea, întreaga întrebare se referă la persoane și fapte. O întrebare nedeterminată este întotdeauna mai cuprinzătoare, deoarece din întrebarea nedeterminată se derivă cea determinată. Voi ilustra ceea ce vreau să spun printr-un exemplu. Întrebarea „Ar trebui un bărbat să se căsătorească?” este nedeterminată; întrebarea „Ar trebui Cato să se căsătorească?” este determinată și, în consecință, poate fi considerată un subiect pentru o temă deliberativă. Dar chiar și celor care nu au nicio legătură cu persoane anume li se atribuie, în general, o referință specifică. De exemplu, întrebarea „Ar trebui să participăm la guvernarea țării noastre?” este abstractă, în timp ce „Ar trebui să participăm la guvernarea țării noastre sub dominația unui tiran?” are o referință specifică. Dar în acest din urmă caz putem spune că o persoană este implicată tacit. Pentru că mențiunea unui tiran dublează întrebarea și există o admitere implicită a timpului și a calității; dar, totuși, ar fi greu să o numim o cauză sau o întrebare definită. Acele întrebări pe care le-am numit indefinite sunt numite și generale: dacă acest lucru este corect, va trebui să numim întrebările definite întrebări speciale. Dar în fiecare întrebare specială întrebarea generală este implicită, deoarece genul este logic anterior speciei. Și poate chiar și în cauzele reale, oriunde noțiunea de calitate este pusă în discuție, există o

anumită intruziune a abstractului. „Milo l-a ucis pe Clodius: era justificat să ucidă pe cineva care îl pândește.” Aceasta ridică întrebarea generală dacă avem dreptul să ucidem un om care ne pândește? Ce se întâmplă cu coniecturile? Nu pot fi ele de natură generală, cum ar fi, de exemplu, „Care a fost motivul crimei? Ura? Lăcomia?” sau „Suntem îndreptățiți să credem mărturisirile făcute sub tortură?” sau „Ce ar trebui să aibă o pondere mai mare, probele sau argumentele?” În ceea ce privește definițiile, tot ceea ce conține este, fără îndoială, de natură generală. Unii susțin că chiar și întrebările care se referă la persoane și cazuri particulare pot fi uneori numite teze, cu condiția să fie formulate puțin diferit: de exemplu, dacă Oreste este acuzat, vom avea o cauză; în schimb, dacă este formulată ca întrebare, și anume „A fost Oreste achitat pe bună dreptate?”, va fi o teză. În aceeași categorie cu aceasta din urmă se încadrează întrebarea „A avut dreptate Cato să o transfere pe Marcia la Hortensius?” Aceste persoane disting o teză de o cauză după cum urmează: o teză are un caracter teoretic, în timp ce o cauză are legătură cu fapte reale, deoarece în primul caz argumentăm doar în vederea adevărului abstract, în timp ce în cel de-al doilea avem de-a face cu un act particular. Unii, însă, consideră că întrebările generale sunt inutile pentru un orator, deoarece nu se poate obține niciun beneficiu din a demonstra că ar trebui să ne căsătorim sau să participăm la politică, dacă vârsta sau starea de sănătate ne împiedică să facem acest lucru. Dar nu toate întrebările generale sunt susceptibile de acest tip de obiecție. De exemplu, întrebări precum „Este virtutea un scop în sine?” sau „Este lumea guvernată de providență?” nu pot fi contracarate în acest fel. În plus, în întrebările care se referă la o persoană anume, deși nu este suficient să abordăm doar întrebarea generală, nu putem ajunge la nicio concluzie cu privire la aspectul special până când nu discutăm mai întâi întrebarea generală. Căci cum ar putea Cato să delibereze „dacă el personal trebuie să se căsătorească”, dacă nu este mai întâi rezolvată întrebarea generală „dacă căsătoria este de dorit”? Și cum ar putea el să delibereze „dacă

ar trebui să se căsătorească cu Marcia”, dacă nu se dovedește că este datorია lui Cato să se căsătorească? Există, totuși, anumite cărți atribuite lui Hermagoras care susțin această opinie eronată, deși rămâne deschisă întrebarea dacă atribuirea este falsă sau dacă au fost scrise de un alt Hermagoras. Căci Căci ele nu pot fi scrise de faimosul Hermagoras, care a scris atât de multe lucruri admirabile despre arta retoricii, întrucât, după cum reiese clar din prima carte a Retoricii lui Cicero, el a împărțit materialul retoricii în teze și cauze. Cicero se opune acestei împărțiri, susține că tezele nu au nimic de-a face cu un orator și trimite toate aceste întrebări filosofilor. Dar Cicero m-a scutit de orice sentiment de rușine pe care l-aș putea avea în a-i contesta opinia, deoarece nu numai că și-a exprimat dezaprobarea față de Retorica sa, dar în *Orator*, *De Oratore* și *Topica* ne învață să abstractizăm astfel de discuții de la persoane și ocazii particulare, „pentru că putem vorbi mai pe larg despre teme generale decât despre teme speciale și pentru că ceea ce este dovedit pentru întreg trebuie dovedit și pentru parte”. În toate întrebările generale, însă, baza esențială este aceeași ca într-o cauză sau într-o întrebare definită. Se subliniază în continuare că există unele întrebări care se referă la „lucrurile în sine”, în timp ce altele au o referință particulară; un exemplu al primelor ar fi întrebarea „Ar trebui un bărbat să se căsătorească?”, iar al celor din urmă „Ar trebui un bărbat în vârstă să se căsătorească?”; sau, din nou, întrebarea dacă un bărbat este curajos va ilustra prima categorie, în timp ce întrebarea dacă este mai curajos decât altul va ilustra a doua categorie. Apollodorus definește o cauză în următorii termeni (citez traducerea elevului său Valgius): „O cauză este o chestiune care, în toate părțile sale, se referă la problema în discuție” sau, din nou, „o cauză este o chestiune al cărei obiect este problema în dispută”. Apoi, el definește o chestiune în următorii termeni: „O chestiune este o combinație de persoane, circumstanțe de loc și timp, motive, mijloace, incidente, acte, instrumente, discursuri, litera și spiritul legii”. Să înțelegem atunci o cauză în sensul gre-

cesc de ipoteză sau subiect, și o chestiune în sensul grecesc de peristasis sau ansamblu de circumstanțe. Unii, însă, au definit o cauză în același mod în care Apollodorus definește o chestiune. Isocrate, pe de altă parte, definește o cauză ca o anumită chestiune legată de un aspect al afacerilor civile sau o dispută în care sunt implicate anumite persoane; în timp ce Cicero folosește următoarele cuvinte: „O cauză poate fi cunoscută prin faptul că se referă la anumite persoane definite, circumstanțe de timp și loc, acțiuni și afaceri, și se va referi fie la toate, fie în orice caz la majoritatea acestora.”

Cartea IV

Prefață

Am terminat acum, dragul meu Marcellus Victorius, cartea a treia a lucrării pe care ți-am dedicat-o și am terminat aproape un sfert din sarcina mea, a și mă confrunt cu un motiv de diligență reînnoită și de anxietate crescută în ceea ce privește judecata pe care o va merita. Până în acest moment, noi doar discutăm între noi despre retorică și, în cazul în care sistemul nostru ar fi fost considerat inadecvat de către lumea largă, eram pregătiți să ne mulțumim cu punerea lui în practică acasă și să ne limităm la educația fiului tău și a fiului meu. Dar acum Domitianus Augustus mi-a încredințat educația nepoților surorii sale, și eu aș fi nedemn de onoarea conferită mie de o astfel de apreciere divină, dacă nu aș considera această distincție ca fiind standardul după care trebuie judecată măreția întreprinderii mele. Căci este clar că datoria mea este să nu scutesc niciun efort în formarea caracterului elevilor mei auguști, pentru ca ei să poată câștiga aprobarea meritată a celor mai dreپți cenșori. Același lucru se aplică și formării lor intelectuale, căci nu aș vrea să se constate că am dezamăgit așteptările unui prinț care excelează în elocvență, ca și în toate celelalte virtuți. Dar nimeni nu este surprins de frecvența cu care cei mai mari poeți invocă muzele nu doar la începutul operelor lor, ci și mai târziu, când ajung la un pasaj important și își repetă jurămintele și rostesc noi rugăciuni pentru ajutor. Prin urmare, pot cere cu

siguranță indulgență pentru că am omis să fac ceea ce trebuia să fac când am început această sarcină și chemând în ajutorul meu toți zii și pe El însuși înaintea tuturor (căci puterea lui este de neegalat și nu există nicio zeitățe care să privească cu atâta favoare învățătura), implorându-l să mă inspire cu geniu proporțional cu speranțele pe care le-a trezit în mine, să-mi acorde ajutorul său propice și prompt și să mă facă așa cum el m-a crezut a fi. Și acesta, deși este cel mai important, nu este singurul motiv pentru acest act de devoțiune religioasă, ci opera mea este de o asemenea natură încât, pe măsură ce avansează, mă confrunt cu obstacole mai mari și mai dificile decât cele cu care m-am confruntat până acum. Pentru că următoarea mea sarcină este să explic ordinea care trebuie urmată în cazurile judiciare, care prezintă cea mai mare complicație și varietate. Trebuie să expun funcția exordiumului, metoda expunerii faptelor, forța probelor, fie că confirmăm propriile noastre afirmații, fie că le respingem pe cele ale adversarilor noștri, și forța perorației, fie că trebuie să reîmprospătăm memoria judecătorului printr-o scurtă recapitulare a faptelor, fie să facem ceea ce este mult mai eficient, să-i stărnim emoțiile. Unii au preferat să trateze separat fiecare dintre aceste puncte, temându-se că, dacă le-ar aborda în ansamblu, sarcina ar fi mai mare decât ar putea suporta și, în consecință, au publicat mai multe cărți despre fiecare punct în parte. Eu m-am aventurat să le tratez pe toate împreună și prevăd o muncă atât de infinită încât mă simt obosit la gândul sarcinii pe care mi-am asumat-o. Dar mi-am pus mâna pe plug și nu trebuie să mă uit înapoi. Puterea mea poate să mă părăsească, dar curajul meu nu trebuie să mă părăsească.

Capitolul 1

Începutul sau exordium, cum îl numim noi în latină, este denumit proem de către greci. Mi se pare un nume mai potrivit, deoarece noi indicăm doar că

începem sarcina noastră, iar ei arată clar că această parte este concepută ca o introducere în subiectul pe care oratorul trebuie să îl abordeze. Poate că, deoarece înseamnă o melodie, iar cântăreții la liră au dat numele de proem preludiului pe care îl interpretează pentru a câștiga favorurile publicului înainte de a intra în competiția propriu-zisă pentru premiu, oratorii, înainte de a începe pledoaria, fac câteva remarci introductive pentru a câștiga indulgența judecătorilor. Sau poate pentru că în greacă înseamnă „cale”, a apărut practica de a numi introducerea proem. Dar, în orice caz, nu poate exista nicio îndoială că prin proem înțelegem partea discursului adresată judecătorului înainte ca acesta să înceapă să examineze cazul propriu-zis. Și este o practică greșită pe care o adoptăm în școli, aceea de a presupune întotdeauna în exordia noastră că judecătorul este deja familiarizat cu cazul. Această formă de licență provine din faptul că o schiță a cazului este întotdeauna prezentată înainte de declamația propriu-zisă. Totuși, astfel de exordia pot fi folosite în instanțe, când un caz este judecat pentru a doua oară, dar niciodată sau rareori la prima ocazie, cu excepția cazului în care vorbim în fața unui judecător care are cunoștință despre caz din altă sursă. Singurul scop al exordiumului este de a pregăti audiența astfel încât să fie dispusă să asculte cu atenție restul discursului nostru. Majoritatea autorilor sunt de acord că acest lucru se realizează cel mai bine în trei moduri: făcând audiența bine dispusă, atentă și pregătită să primească instrucțiuni. Nu este nevoie să spun că aceste obiective trebuie avute în vedere pe tot parcursul discursului, dar ele sunt necesare în special la început, când câștigăm accesul la mintea judecătorului pentru a pătrunde și mai adânc. În ceea ce privește bunăvoința, o obținem fie de la persoanele legate de caz, fie de la cazul în sine. Majoritatea scriitorilor au împărțit aceste persoane în trei clase: reclamantul, pârâtul și judecătorul. Această clasificare este greșită, deoarece exordiumul poate deriva uneori forța sa conciliantă din persoana avocatului. Deși acesta poate fi modest și poate vorbi puțin despre sine, dacă este considerat un om

bun, această considerație va exercita cea mai puternică influență în fiecare moment al cazului. Astfel, el va avea norocul de a da impresia nu atât că este un avocat zelos, cât că este un martor absolut de încredere. Prin urmare, este extrem de dorit ca el să fie considerat ca fiind implicat în caz din simțul datoriei față de un prieten sau o rudă sau, și mai bine, dacă se poate demonstra acest lucru, din simțul patriotismului sau, în orice caz, din considerente morale serioase. Fără îndoială, este și mai necesar ca părțile însele să creeze impresia că au fost forțate să întreprindă acțiuni legale din motive importante și onorabile sau chiar din necesitate. Dar, la fel cum autoritatea vorbitorului are cea mai mare pondere, dacă preluarea cazului de către acesta este lipsită de orice suspiciune de meschinărie, răutate personală sau ambiție, tot așa vom obține un sprijin tacit din partea prezentării noastre ca fiind slabi, nepregătiți și neputincioși în fața talentelor puternice care ne sunt potrivnice, o truc frecvent utilizat în exordia lui Messala. Căci oamenii au o prejudecată naturală în favoarea celor care se luptă cu dificultățile, iar un judecător scrupulos este întotdeauna gata să asculte un avocat pe care nu îl suspectează că ar avea intenții împotriva integrității sale. De aici a apărut tendința oratorilor antici de a pretinde că își ascund elocvența, o practică extrem de diferită de ostentația vremurilor noastre. De asemenea, este important să evităm să dăm impresia că suntem abuzivi, răuvoitori, mândri sau calomnioși față de orice persoană sau grup de oameni, în special față de cei care nu pot fi răniți fără a stârni dezaprobarea judecătorilor. În ceea ce privește judecătorul, ar fi o nebunie din partea mea să îi avertizez pe vorbitori să nu spună sau să sugereze nimic împotriva lui, dar pentru că astfel de lucruri se întâmplă. Avocatul adversarului nostru ne va furniza uneori material pentru exordium: putem vorbi despre el în termeni onorifici, pretinzând că ne temem de elocvența și influența sa, cu scopul de a le face suspecte în fața judecătorului, sau, ocazional, deși foarte rar, îl putem insulta, așa cum a făcut Asinius în discursul său în numele moștenitorilor lui Urbinia,

unde include printre dovezile slăbiciunii cazului reclamantului faptul că l-a angajat pe Labienus ca avocat. Cornelius Celsus neagă că astfel de remarci pot fi considerate ca aparținând exordiumului, pe motiv că sunt irelevante pentru cazul în cauză. Personal, prefer să urmez autoritatea celor mai mari oratori și susțin că orice privește avocatul este relevant pentru caz, deoarece este firesc ca judecătorii să acorde mai multă credibilitate celor pe care le ascultă cu plăcere. Caracterul clientului nostru poate fi, de asemenea, tratat în diferite moduri: putem sublinia valoarea sa sau putem recomanda slăbiciunea sa pentru a fi protejată de instanță. Uneori este de dorit să se prezinte meritele sale, când vorbitorul va fi mai puțin împiedicat de modestie decât dacă ar lăuda propriile merite. Sexul, vârsta și situația sunt, de asemenea, considerații importante, ca de exemplu atunci când femeile, bătrânii sau persoanele aflate sub tutelă pledează în calitate de soții, părinți sau copii. Căci doar mila poate mișca chiar și un judecător sever. Aceste puncte, însă, ar trebui doar atinse ușor în exordiu, fără a fi repetate la nesfârșit. În ceea ce privește adversarul nostru, el este atacat în general pe linii similare, dar cu metoda inversată. Căci puterea este în general însoțită de invidie, meschinătatea abjectă de dispreț, vinovăția și josnicia de ură, trei emoții care sunt factori puternici pentru a îndepărta bunăvoința judecătorilor. Dar o simplă declarație nu va fi suficientă, deoarece chiar și cei fără educație sunt capabili de asta: majoritatea punctelor vor necesita exagerare sau atenuare, după cum o cere oportunitatea: metoda de tratare aparține oratorului, punctele în sine aparțin cazului. Vom câștiga bunăvoința judecătorului nu doar prin laudele aduse acestuia, care trebuie făcute cu tact și sunt un artificiu comun ambelor părți, ci prin legarea laudelor de promovarea propriului nostru caz. De exemplu, în pledoaria pentru un om de viță nobilă, vom face apel la rangul său înalt, în pledoaria pentru cei umili vom pune accentul pe simțul său al dreptății, pe mila sa în pledoaria pentru cauza nenorocirii și pe severitatea sa când apărăm victimele nedreptății și așa mai departe. Aș dori, de

asemenea, dacă este posibil, să cunosc caracterul judecătorului. Pentru că va fi de dorit să le folosim temperamentele în serviciul cauzei noastre, acolo unde acestea sunt de natură să ne fie utile, sau să le înmuiem, dacă sunt de natură să ne fie potrivnice, în funcție de cât de aspre, blânde, vesele, grave, severe sau ușor de abordat sunt. Cu toate acestea, se va întâmpla uneori ca judecătorul să ne fie ostil și prietenos cu adversarii noștri. Astfel de cazuri necesită atenția ambelor părți și nu sunt sigur că partea favorizată de judecător nu trebuie să gestioneze situația cu și mai multă atenție decât adversarul său. Căci judecătorii perversi au uneori tendința absurdă de a da sentințe împotriva prietenilor lor sau în favoarea celor cu care au o ceartă și de a comite nedreptăți doar pentru a evita aparența de parțialitate. Din nou, unii au fost judecători în cazuri în care erau implicate propriile lor interese. Observ, de exemplu, în cărțile de observații publicate de Septimius că Cicero a apărut într-un astfel de caz, în timp ce eu însumi, când am apărut în numele reginei Berenice, am pledat de fapt în fața ei. În astfel de cazuri, trebuie să ne ghidăm după aceleași principii pe care le-am stabilit mai sus. Adversarul judecătorului va sublinia încrederea sa în dreptatea cauzei clientului său, în timp ce avocatul intereselor sale va exprima teama că judecătorul ar putea fi influențat de o delicatete donquijotească. Mai mult, dacă se consideră că judecătorul a venit în instanță cu o prejudecată în favoarea uneia dintre părți, trebuie să încercăm să eliminăm sau să întărim această prejudecată, după cum o cer circumstanțele. Din nou, ocazional, va trebui să calmăm temerile judecătorului, așa cum face Cicero în pro Milone, unde se străduiește să-i convingă să nu creadă că soldații lui Pompei au fost staționați în instanță ca o amenințare pentru ei înșiși. Sau poate fi necesar să-i speriem, așa cum face Cicero în Verrines. Există două moduri de a inspira teamă judecătorilor. Cel mai comun și mai popular este să -i amenințăm cu nemulțumirea poporului roman sau cu transferul juraților la o altă clasă; a doua este oarecum brutală și este rar folosită, și constă în amenințarea cu urmărirea penală pentru luare

de mită: aceasta este o metodă destul de sigură în cazul unui număr mare de judecători, deoarece îi descurajează pe cei răi și îi mulțumește pe membrii buni ai juriului, dar nu aş recomanda niciodată folosirea ei în cazul unui singur judecător, decât în ultimă instanță. Dar dacă necesitatea ne obligă să recurgem la o astfel de măsură, trebuie să ne amintim că astfel de amenințări nu țin de arta oratoriei, la fel cum nu țin nici apelurile la judecata curții (deși acestea sunt adesea utile) sau punerea sub acuzare a judecătorului înainte ca acesta să pronunțe hotărârea. Căci chiar și cineva care nu este orator poate amenința sau depune o plângere. Dacă cazul ne oferă mijloacele de a câștiga favoarea judecătorului, este important ca punctele care par să servească cel mai bine scopului nostru să fie selectate pentru a fi introduse în exordiu. În această privință, Verginius greșește, deoarece afirmă că Theodorus stabilește că o singură reflecție asupra fiecărei întrebare individuală implicată în caz ar trebui introdusă în exordiu. De fapt, Teodor nu spune acest lucru, ci doar că judecătorul ar trebui să fie pregătit pentru cele mai importante dintre întrebările care urmează să fie ridicate. Nu există nimic de obiectat în această regulă, cu excepția faptului că el ar face-o de aplicare universală, în timp ce acest lucru nu este posibil cu fiecare întrebare și nici de dorit în fiecare caz. De exemplu, având în vedere că avocatul reclamantului vorbește primul și că, până când acesta nu a vorbit, judecătorul nu cunoaște natura litigiului, cum este posibil să introducem reflecții referitoare la toate întrebările implicate? Faptele cazului trebuie prezentate înainte de a se putea face acest lucru. Putem admite că unele chestiuni pot fi menționate, deoarece uneori acest lucru este absolut necesar; dar putem introduce toate chestiunile importante, sau, cu alte cuvinte, întregul caz? Dacă o facem, vom fi finalizat prezentarea faptelor în limitele exordiumului. Din nou, dacă, așa cum se întâmplă adesea, cazul este oarecum dificil, cu siguranță ar trebui să încercăm să câștigăm bunăvoința judecătorului prin alte părți ale discursului nostru, mai degrabă decât să-i prezentăm întrebările principale în toată duritatea

lor, înainte de a fi făcut ceva pentru a-i asigura favoarea. Dacă întrebările principale ar trebui întotdeauna tratate la începutul unui discurs, am putea renunța la exordiu. Vom introduce atunci ocazional anumite puncte din întrebările principale în exordiu, ceea ce va exercita o influență valoroasă în câștigarea favorii judecătorului. Nu este necesar să enumerăm punctele care ne-ar putea câștiga o astfel de favoare, deoarece acestea vor fi evidente de îndată ce ne vom familiariza cu circumstanțele fiecărei dispute, în timp ce, având în vedere varietatea infinită prezentată de cazuri, este exclus să le specificăm aici. Totuși, la fel cum este în interesul cazului nostru să observăm și să amplificăm aceste puncte, la fel este și să respingem sau cel puțin să diminuăm forța oricărui element care ne prejudiciază cazul. Din nou, cazul nostru poate justifica un apel la compasiune în ceea ce privește ceea ce am suferit în trecut sau ceea ce este probabil să suferim. Nu împărtășesc opinia unor persoane, potrivit căreia exordium și perorația trebuie distinse prin faptul că cea din urmă se referă la trecut, iar cea din urmă la viitor. Mai degrabă, consider că diferența dintre ele este următoarea: în deschiderea noastră, orice apel preliminar la compasiunea judecătorului trebuie făcut cu moderație și reținere, în timp ce în perorație putem da frâu liber emoțiilor noastre, putem pune discursuri fictive în gura personajelor noastre, putem readuce la viață morții și putem aduce soția sau copiii acuzatului în fața instanței, practici care sunt mai puțin obișnuite în exordia. Dar funcția exordiumului nu este doar de a stârni sentimentele la care am făcut aluzie, ci de a face tot ce este posibil pentru a arăta că cazul adversarului nostru nu le merită. Este avantajos să creăm impresia nu doar că soarta noastră va merita milă, dacă pierdem, ci că adversarul nostru va fi umflat de o insolentă scandalosă dacă va avea succes. Dar exordia sunt adesea extrase din chestiuni care, strict vorbind, nu privesc nici cazurile, nici persoana implicată, deși nu sunt fără legătură cu niciuna dintre ele. În această relație cu persoanele se află nu numai soțiile și copiii despre care tocmai am vorbit, ci și rudele,

prietenii și, uneori, districtele și statele, împreună cu orice altceva care ar putea suferi prejudicii din cauza căderii clientului pe care îl apărăm. În ceea ce privește circumstanțele externe care au o influență asupra cazului, pot menționa timpul, care este introdus în exordium-ul pro Caelio, locul (în pro Deiotaro), aspectul curții (în pro Milone), opinia publică (în Verrines) și, în cele din urmă, deoarece nu le pot menționa pe toate, reputația proastă a instanțelor de judecată și așteptările populare stârnite de caz. Niciuna dintre acestea nu aparține de fapt cazului, dar toate au o anumită influență asupra lui. Teofrastul adaugă că exordiumul poate fi extras din discursul adversarului, așa cum pare să fie cazul celui din pro Ctesiphonte al lui Demostene, unde acesta cere să i se permită să vorbească după cum dorește și să nu fie limitat la forma stabilită de acuzator în discursul său. Încrederea are adesea dezavantajul de a fi considerată arogantă. Dar există anumite trucuri pentru a câștiga bunăvoința, care, deși sunt aproape universale, nu trebuie neglijate, măcar pentru a preveni ca ele să fie folosite mai întâi împotriva noastră. Mă refer la expresii retorice de dorință, detestare, rugămintă sau anxietate. Acestea mențin atenția judecătorului în alertă, dacă este determinat să considere cazul ca fiind nou, important, scandalos sau susceptibil de a crea un precedent, cu atât mai mult dacă este emoționat de preocuparea pentru sine sau pentru binele comun, când mintea lui trebuie să fie stimulată de speranță, teamă, avertisment, rugămintă și chiar de falsitate, dacă ni se pare că acest lucru ne poate ajuta cauza. Vom descoperi, de asemenea, că este util să trezim atenția audienței noastre, creând impresia că nu le vom reține mult timp și că intenționăm să ne limităm strict la subiect. Simpla faptă de a atrage atenția îl face, fără îndoială, pe judecător să fie pregătit să primească instrucțiuni de la noi, dar vom contribui și mai mult la acest efect dacă vom prezenta un rezumat scurt și clar al cazului pe care trebuie să-l judece; procedând astfel, vom urma metoda adoptată de Homer și Virgil la începutul poeziilor lor. În ceea ce privește lungimea exordiumului, acesta

ar trebui să propună mai degrabă decât să expună și nu ar trebui să descriu cum s-a întâmplat fiecare lucru, ci pur și simplu să indice punctele pe care oratorul intenționează să le abordeze. Nu cred că se poate găsi un exemplu mai bun în acest sens decât exordiumul din *pro Cluentio* al lui Cicero. „Am observat, domnilor judecători, că pledoaria acuzării a fost împărțită în două părți: dintre acestea, prima părea să se bazeze în principal pe ura, acum inveterată, care a izvorât din procesul din fața lui Junius, în timp ce cealaltă părea să abordeze, doar ca o chestiune de formă și cu o anumită timiditate și reținere, problema acuzației de otrăvire, deși tocmai pentru a judeca acest aspect a fost constituită actuala instanță în conformitate cu legea.” Totuși, toate acestea sunt mai ușoare pentru apărător decât pentru acuzator, deoarece acesta din urmă trebuie doar să reamintească judecătorului, în timp ce primul trebuie să-l instruiască. Nici o autoritate, oricât de mare ar fi, nu mă va determina să renunț la opinia mea că este întotdeauna de dorit ca judecătorul să fie atent și gata să primească instrucțiuni. Sunt conștient că cei care nu sunt de acord cu mine susțin că este în avantajul unui caz slab ca natura sa să nu fie înțeleasă; dar această lipsă de înțelegere nu provine din neatenția judecătorului, ci din faptul că acesta este înșelat. Adversarul nostru a vorbit și poate l-a convins că trebuie să ne schimbăm opinia, iar acest lucru nu îl putem face decât dacă îl facem atent la ceea ce avem de spus și pregătit să primească instrucțiuni. Ce trebuie să facem atunci? Sunt de acord cu opinia că ar trebui să reducem, să depreciem și să ridiculizăm unele dintre argumentele adversarului nostru, cu scopul de a diminua atenția acordată acestuia de către judecător, așa cum a făcut Cicero în *pro Ligario*. Care era scopul ironiei lui Cicero, dacă nu acela de a-l determina pe Cezar să considere cazul ca prezentând doar caracteristici vechi și familiare și, în consecință, să-i acorde mai puțină atenție? Care era scopul său în *pro Caelio*, dacă nu acela de a face cazul să pară mult mai trivial decât se anticipase? Este însă evident că, dintre regulile pe care le-am stabilit, unele vor fi aplica-

bile unui caz, iar altele altui caz. Majoritatea scriitorilor consideră că există cinci tipuri de cauze: onorabile, meschine, îndoielnice sau ambigue, extraordinare și obscure, sau, așa cum sunt numite în greacă, , , și . La acestea, unii ar adăuga o a șasea, scandalosul, pe care unii îl includ din nou sub titlul meschin, alții sub extraordinar. Ultima denumire este dată cazurilor care contravin așteptărilor obișnuite. În cazurile ambigue, este deosebit de important să se asigure bunăvoința judecătorului, în cele obscure să se facă pregătire să primească instrucțiuni, în cele meschine să i se atragă atenția. În ceea ce privește cele onorabile, însăși natura cazului este suficientă pentru a câștiga aprobarea judecătorului; în cele scandaloase și extraordinare este necesară o anumită formă de atenuare . Prin urmare, unii împart exordiumul în două părți, introducerea și insinuarea, făcând ca prima să conțină un apel direct la bunăvoința și atenția judecătorului. Dar, deoarece acest lucru este imposibil în cazurile scandaloase, ei ar dori ca oratorul să se insinueze puțin câte puțin în mintea judecătorilor, mai ales când caracteristicile cazului care sar în ochi sunt dezonorante sau pentru că subiectul este rușinos sau de natură să întâmpine dezaprobarea populară, sau din nou dacă circumstanțele exterioare ale cazului sunt de natură să-l handicapeze sau să stârneasce ură (cum ar fi, de exemplu, când un patron apare împotriva unui client sau un tată împotriva unui fiu) sau milă (cum ar fi când adversarul nostru este un bătrân, un orb sau un copil). Pentru a salva situația, retoricii stabilesc o serie de reguli destul de lungi: inventează cazuri fictive și le tratează în mod realist, urmând liniile care ar fi urmate într-o pledoarie reală. Dar aceste circumstanțe particulare decurg dintr-o varietate de cauze care fac imposibilă clasificarea pe specii, iar enumerarea lor, cu excepția celor mai generale, ar fi interminabilă. Prin urmare, linia de urmat va depinde de natura individuală a fiecărui caz. Ca principiu general, însă, aș sfătui să se evite punctele care ne sunt defavorabile și să ne concentrăm pe cele care pot fi de folos. Dacă cazul în sine este slab, putem obține ajutor din caracterul clientului nostru; dacă caracterul

său este îndoielnic, putem găsi salvarea în natura cazului. Dacă ambele sunt fără speranță, trebuie să căutăm ceva care să-i dăuneze adversarului nostru. Deși este de dorit să obținem cât mai multă bunăvoință posibil, următorul lucru cel mai bun este să provocăm un minim de antipatie reală. În cazul în care nu putem nega adevărul faptelor care sunt invocate împotriva noastră, trebuie să încercăm să arătăm că semnificația lor a fost exagerată sau că scopul actului nu a fost cel pretins sau că faptele sunt irelevante sau că ceea ce s-a făcut poate fi ispășit prin pocăință sau a fost deja pedepsit suficient. Prin urmare, este mai ușor pentru un avocat să prezinte astfel de pledoarii decât pentru clientul său, deoarece primul poate lăuda fără a se expune acuzației de aroganță și poate uneori chiar să-l mustre cu avantaj pentru caz. Uneori, la fel ca Cicero în apărarea lui Rabirius Postumus, el va pretinde că este puternic mișcat, pentru a câștiga atenția judecătorului și a da impresia că este absolut convins de adevărul cauzei sale, astfel încât afirmațiile sale să fie mai ușor de crezut, indiferent dacă apără sau neagă acțiunile atribuite clientului său. În consecință, este de o importanță capitală, ori de câte ori avem această alternativă, să luăm în considerare dacă trebuie să adoptăm caracterul unei părți în proces sau al unui avocat. În școli, desigur, avem libertatea de a alege în această privință, dar numai în rare ocazii un om este capabil să-și pledeze propria cauză în instanțele reale. Când urmează să ținem un discurs pe o temă care se bazează în mare parte pe caracteristicile sale emoționale, trebuie să îi conferim un caracter dramatic potrivit persoanelor implicate. Emoțiile nu sunt transferabile după bunul plac, și nici nu putem exprima emoțiile altui om cu aceeași forță cu care le exprimăm pe ale noastre. Circumstanțele care necesită insinuări apar și în cazurile în care pledoaria adversarului nostru a făcut o impresie puternică asupra minților judecătorilor sau în cazul în care publicul cărui trebuie să ne adresăm este obosit. Prima dificultate o vom evita promițând că vom prezenta propriile noastre dovezi și eludând argumentele adversarilor noștri, iar pe a doua o

vom evita oferind speranța că vom fi concis și prin metodele deja menționate pentru a capta atenția judecătorilor. Din nou, o demonstrație oportună de spirit va restabili adesea spiritul lor slăbit și putem atenua plictiseala lor prin introducerea unor elemente distractive provenite din orice sursă disponibilă. De asemenea, va fi avantajos să anticipăm obiecțiile care ar putea fi ridicate de adversarul nostru, așa cum face Cicero când spune: „Știu că unele persoane sunt surprinse că cineva care, timp de atâția ani, a apărut atât de mulți și nu a atacat pe nimeni, ar fi putut să se prezinte ca acuzator al lui Verres”, apoi continuă să arate că acuzația pe care a formulat-o este de fapt o apărare a aliaților, un artificiu cunoscut sub numele de anticipare. Deși acesta este uneori un instrument util, unii dintre declamanții noștri îl folosesc practic în fiecare ocazie, pornind de la premisa că ar trebui să se înceapă întotdeauna cu ordinea inversată. Adepții lui Apollodorus resping opinia menționată mai sus, potrivit căreia există doar trei aspecte în care mintea judecătorului trebuie să fie pregătită și enumeră multe altele, legate de caracterul judecătorului, de opiniile privind aspecte care, deși nu țin de caz, au totuși o anumită influență asupra acestuia, de opinia curentă cu privire la cazul în sine și așa mai departe, la infinit: la acestea se adaugă altele legate de elementele din care se compune fiecare dispută, precum persoane, fapte, cuvinte, motive, timp și loc, ocazii și altele asemenea. Recunosc că astfel de opinii sunt perfect corecte, dar sunt acoperite de una sau alta dintre cele trei clase pe care le-am menționat. Căci dacă pot asigura bunăvoința, atenția și disponibilitatea de a învăța din partea judecătorului meu, nu văd ce altceva ar trebui să cer; chiar și frica, care poate fi considerată mai mult decât orice altceva în afara considerațiilor pe care le-am menționat, asigură atenția judecătorului și îl descurajează să favorizeze adversarul nostru. Nu este însă suficient să explicăm natura exordiumului elevilor noștri. Trebuie să indicăm și cea mai ușoară metodă de a compune un exordiu. Aș adăuga, așadar, că cel care are de ținut un discurs ar trebui să ia în considerare ceea

ce are de spus; în fața cui, în apărarea cui, împotriva cui, la ce oră și în ce loc, în ce circumstanțe trebuie să vorbească; care este opinia populară cu privire la subiect, care sunt prejudecățile probabile ale judecătorului; și, în final, ce ar trebui să exprimăm prin dezaprobarea sau dorința noastră. Natura însăși îi va da cunoștința a ceea ce ar trebui să spună mai întâi. În zilele noastre, însă, vorbitorii consideră că orice aleg să spună la început este un proem și că orice le vine în minte, mai ales dacă este o reflecție care le atrage atenția, este un exordium. Există, fără îndoială, multe puncte care pot fi introduse într-un exordiu și care sunt comune și altor părți ale unui discurs, dar cel mai bun test al adecvării unui punct pentru orice parte a unui discurs este să se ia în considerare dacă acesta și-ar pierde efectul dacă ar fi plasat în altă parte. O formă foarte atractivă de exordiu este cea care își trage materialul din discursul adversarului nostru, chiar și numai pentru motivul că faptul că nu a fost compus acasă, ci a fost improvizat pe loc pentru a răspunde nevoilor cazului, sporește reputația oratorului pentru talentul său natural prin promptitudinea cu care este produs și convinge datorită limbajului simplu și obișnuit în care este îmbrăcat. Ca urmare, chiar dacă restul discursului a fost scris și elaborat cu atenție, întregul discurs va fi adesea considerat ca fiind improvizat, pur și simplu pentru că începutul său nu este în mod evident rezultatul unui studiu personal. Într-adevăr, o anumită simplitate în gândurile, stilul, vocea și aspectul vorbitorului va produce adesea un efect atât de plăcut în exordiu, încât chiar și în cazul în care nu există loc de îndoială, încrederea vorbitorului nu ar trebui să se manifeste prea deschis. De regulă, judecătorul nu agreează încrederea de sine a unui avocat și, conștient de drepturile sale, cere tacit respectul oratorului. Trebuie să fim la fel de atenți să evităm să trezim orice suspiciune în această parte a discursului nostru și, prin urmare, nu ar trebui să dăm niciun indiciu de elaborare în exordiu, deoarece orice artă pe care oratorul o poate folosi în acest moment pare să fie îndreptată exclusiv către judecător. Dar pentru a evita orice manifestare

a artei în sine este nevoie de o artă desăvârșită: acest canon admirabil a fost insistat de toți scriitorii, deși forța sa a fost oarecum afectată de condițiile actuale, deoarece în anumite procese, mai ales cele intentate pentru acuzații capitale sau în curtea centumvirală, judecătorii înșiși cer discursuri cât mai finite și elaborate, se consideră insultați dacă oratorul nu dă semne că a depus cea mai mare diligență în pregătirea discursului său și doresc nu doar să fie instruiți, ci și să fie fermecați. Este dificil să se păstreze echilibrul în aplicarea acestui precept, dar printr-un compromis abil va fi posibil să se dea impresia că se vorbește cu grijă, dar fără un design elaborat. Vechea regulă rămâne valabilă, și anume că în exordiu nu trebuie să se găsească cuvinte neobișnuite, metafore prea îndrăznețe, fraze derivate din vechile cărți sau din licența poetică. Deoarece poziția noastră nu este încă stabilă, atenția publicului este încă proaspătă și ne impune reținere : de îndată ce le-am câștigat bunăvoința și le-am stârnit interesul, ei vor tolera o astfel de libertate, mai ales când vom ajunge la subiecte a căror bogăție naturală împiedică orice licență de exprimare să fie remarcată în mijlocul splendoarei predominante a pasajului. Stilul exordiumului nu trebuie să semene cu cel al pasajelor noastre pompoase, nici cu cel al părților argumentative și narative ale discursului, și nici nu trebuie să fie prolix sau continuu ornamentat: trebuie mai degrabă să pară simplu și nepremeditat, iar cuvintele și privirile noastre nu trebuie să promită prea mult. Pentru că o metodă de pledoarie care își ascunde arta și nu face paradă de vanitate, fiind, după cum spun grecii , va fi adesea cea mai potrivită pentru a se insinua în mințile ascultătorilor noștri. Dar în toate acestea trebuie să ne lăsăm ghidați de măsura în care este oportun să impresionăm mințile judecătorilor. Nu există niciun moment în întregul discurs în care confuzia memoriei sau pierderea fluentei să aibă un efect mai rău, deoarece un exordiu defectuos este ca un chip brăzdat de cicatrici; iar cel care își eșuează nava în timp ce părăsește portul este cu siguranță cel mai inefficient dintre piloți. Lungimea exordiului va fi determinată de caz;

cazurile simple necesită doar o introducere scurtă, exordiiile mai lungi fiind cele mai potrivite pentru cazurile complicate, suspecte sau nepopulare. Cât despre cei care au stabilit ca regulă aplicabilă tuturor exordiumurilor că acestea nu trebuie să depășească patru propoziții, ei sunt pur și simplu absurzi. Pe de altă parte, lungimea excesivă trebuie evitată în egală măsură, pentru ca capul să nu pară că a crescut disproporționat față de corp și judecătorul să nu fie obosit de ceea ce ar trebui să îl pregătească pentru ceea ce urmează. Figura pe care grecii o numesc apostrofă, prin care se înțelege devierea cuvintelor noastre pentru a ne adresa unei alte persoane decât judecătorul, este complet interzisă de unii retoricii în ceea ce privește exordium, și pentru aceasta au un anumit motiv, deoarece ar părea cu siguranță mai natural să ne adresăm în mod special celor a căror favoare dorim să o câștigăm. Uneori, însă, este necesară o exprimare puternică a gândurilor în exordiu, care poate fi mai convingătoare și mai vehementă dacă se adresează unei alte persoane decât judecătorului. În astfel de cazuri, ce lege sau ce superstiție absurdă ne-ar împiedica să dăm mai multă forță exprimării gândurilor noastre prin utilizarea acestei figuri de stil? Autorii manualelor nu o interzic pentru că o consideră ilicită, ci pentru că o consideră inutilă. În consecință, dacă utilitatea ei este dovedită, va trebui să o folosim tocmai din motivul pentru care acum ni se interzice să o facem. Mai mult, Demostene se adresează lui Aeschines în exordiu, în timp ce Cicero adoptă același procedeu în mai multe dintre discursurile sale, dar mai ales în *pro Ligario*, unde se adresează lui Tubero. Discursul său ar fi fost mult mai puțin eficient dacă s-ar fi folosit o altă figură, lucru care va fi cu atât mai clar realizat dacă întregul pasaj foarte viguros „Tu, Tubero, deții atunci cel mai valoros avantaj care poate reveni unui acuzator etc.” ar fi modificat astfel încât să se adreseze judecătorului. Căci este o deviere reală și foarte nefirească a pasajului, care îi distruge întreaga forță, dacă spunem „Tubero este atunci în posesia celui mai valoros avantaj care poate reveni unui acuzator”. În forma originală, Cicero își at-

acă adversarul și îl presează puternic, în pasajul modificat el ar fi subliniat doar un fapt. Același lucru se întâmplă dacă modificați sensul pasajului din Demostene. Nu a făcut Sallust, când a vorbit împotriva lui Cicero, același lucru, adresându-și exordium-ul lui și nu judecătorului? De fapt, el începe cu cuvintele „M-aș simți profund jignit de reflecțiile tale asupra caracterului meu, Marcus Tullius”, urmând precedentul stabilit de Cicero în discursul său împotriva lui Catilina, unde începe cu cuvintele „Cât timp vei continua să abuzezi de răbdarea noastră?” În cele din urmă, pentru a elimina orice motiv de surprindere față de utilizarea apostrofului, Cicero, în apărarea sa a lui Scaurus, acuzat de luare de mită (discursul se găsește în Caietele sale; pentru că l-a apărât de două ori) introduce de fapt o persoană imaginară care vorbește în numele acuzatului, în timp ce în discursul său pro Rabirio și în discursul său în apărarea aceluiași Scaurus, acuzat de extorcare, el folosește ilustrații, iar în discursul pro Cluentio, așa cum am arătat deja, introduce diviziunea în capete. Totuși, astfel de artificii, deși pot fi folosite uneori cu efect bun, nu trebuie folosite în mod indiscriminat, ci numai atunci când există un motiv puternic pentru a încălca regula. Aceeași remarcă se aplică și similelor (care trebuie însă să fie scurte), metaforelor și tuturor tropeilor, toate fiind interzise de profesorii noștri de retorică prudenți și pedanți, dar pe care le vom folosi totuși ocazional, dacă nu vrem să dezaprobăm magnificul exemplu de ironie din pro Ligario la care m-am referit deja cu câteva pagini în urmă. Retoricii au fost totuși mai aproape de adevăr în critica lor față de anumite alte greșeli care pot apărea în exordiu. Exordiu standard, care poate fi potrivit pentru o serie de cazuri diferite, este considerat de ei vulgar; este o formă nepopulară, dar poate fi uneori utilizată în mod eficient și a fost adesea adoptată de unii dintre cei mai mari oratori. Exordiu care ar putea fi utilizat la fel de bine de adversarul nostru este considerat de ei obișnuit. Cel pe care adversarul nostru îl poate folosi în avantajul său, ei îl numesc interschimbabil, cel care este irelevant pentru caz, detașat, iar cel

care este preluat din alt discurs, transferat. În plus, ei critică altele ca fiind lungi și altele ca fiind contrare regulii. Cu toate acestea, majoritatea acestor defecte nu sunt specifice exordiumului, ci pot fi găsite în orice parte a unui discurs. Acestea sunt regulile pentru exordiu, oriunde este utilizat. Uneori, însă, se poate renunța la el. Ocazional, este de prisos, dacă judecătorul a fost suficient de pregătit pentru discursul nostru fără el sau dacă cazul este de așa natură încât o astfel de pregătire nu este necesară. Aristotel spune într-adevăr că, în cazul judecătorilor buni, exordiul este complet inutil. Uneori, însă, este imposibil să-l folosim, chiar dacă dorim să o facem, de exemplu când judecătorul este foarte ocupat, când timpul este scurt sau când autoritatea superioară ne obligă să trecem imediat la subiect. Pe de altă parte, uneori este posibil să conferim forța unui exordiu altor părți ale discursului. De exemplu, putem cere judecătorilor, în cursul expunerii faptelor sau a argumentelor noastre, să ne acorde cea mai mare atenție și bunăvoință, o procedură pe care Prodicus o recomanda ca mijloc de a-i trezi atunci când încep să dea din cap. Un bun exemplu este următorul: „Gaius Varenus, cel care a fost ucis de sclavii lui Ancharius, vă rog, domnilor, să-mi acordați cea mai mare atenție în acest moment”. În plus, dacă cazul implică mai multe aspecte diferite, fiecare secțiune trebuie să fie precedată de o scurtă introducere, cum ar fi „Ascultați acum ce urmează” sau „Trec acum la următorul punct”. Chiar și în probă există multe pasaje care îndeplinesc aceeași funcție ca un exordium, cum ar fi pasajul din *pro Cluentio* în care Cicero introduce un atac la adresa cenzorilor și în *pro Murena* când își cere scuze lui Servius. Dar practica este prea comună pentru a avea nevoie de ilustrare. Cu toate acestea, în toate ocaziile în care am folosit exordium, indiferent dacă intenționăm să trecem la expunerea faptelor sau direct la dovadă, intenția noastră ar trebui menționată la sfârșitul introducerii, astfel încât tranziția la ceea ce urmează să fie lină și ușoară. Există într-adevăr o afectare pedantă și copilărească în vigoare în școli, de a marca tranziția prin vreun epigram și

de a căuta să câștige aplauze prin această ispravă de prestidigitație. Ovidiu este predispus la această formă de afectare în Metamorfozele sale, dar există o scuză pentru el, datorită faptului că este obligat să îmbine subiecte de cea mai diversă natură, astfel încât să formeze un întreg continuu. Dar de ce este necesar ca un orator să treacă cu vederea tranzițiile sale sau să încerce să înșele judecătorul, care, dimpotrivă, trebuie avertizat să acorde atenție secvenței diferitelor părți ale discursului? De exemplu, prima parte a expunerii noastre a faptelor va fi irosită dacă judecătorul nu își dă seama că am ajuns în acel stadiu. Prin urmare, deși nu ar trebui să trecem prea brusc la expunerea faptelor, este mai bine să nu facem nimic pentru a ascunde tranziția. Într-adevăr, dacă expunerea faptelor pe care urmează să o începem este oarecum lungă și complicată, ar fi bine să pregătim judecătorul pentru aceasta, așa cum face adesea Cicero, în special în următorul pasaj: „Introducerea la expunerea mea asupra acestui punct va fi ceva mai lungă decât de obicei, dar vă rog, domnilor, să nu o luați în nume de rău. Pentru că, dacă înțelegeți bine începutul, vă va fi mult mai ușor să urmăriți ceea ce urmează.” Practic, asta este tot ce pot spune pe tema exordiumului.

Cartea V

Prefață

Au existat anumiți scriitori cu o autoritate considerabilă care susțineau că singura datorie a oratorului era de a instrui: în opinia lor, apelurile la emoții trebuiau excluse din două motive, în primul rând pe motiv că orice tulburare a minții era o greșeală și, în al doilea rând, că era greșit să distragi atenția judecătorului de la adevăr, trezindu-i mila, exercitând influență și altele asemenea. Mai mult, încercarea de a fermeca publicul, atunci când scopul oratorului era doar să obțină succesul, era, în opinia lor, nu numai superfluă pentru un avocat, ci și nedemnă de un om care se respectă. Majoritatea, însă, deși recunoșteau că astfel de arte făceau fără îndoială parte din oratorie, susțineau că sarcina sa specială și particulară este de a susține cauza pe care o apără și de a o respinge pe cea a adversarului. Oricare dintre aceste opinii ar fi corectă (deoarece în acest moment nu intenționez să-mi exprim propria opinie), ei vor considera că această carte servește unui scop foarte necesar, deoarece se va ocupa în întregime de punctele pe care ei le subliniază, deși tot ceea ce am spus deja cu privire la cauzele judiciare servește aceluiași scop. Scopul exodului și al expunerii faptelor este doar acela de a pregăti judecătorul pentru aceste puncte, în timp ce ar fi o muncă inutilă să cunoaștem bazele cauzelor sau să luăm în considerare celelalte puncte abordate mai sus, cu excepția cazului în care intenționăm să trecem la exam-

inarea probelor. În cele din urmă, dintre cele cinci părți în care am împărțit cauzele judiciare, orice altă parte în afară de probe poate fi ocazional omisă. Dar nu poate exista niciun proces în care probele să nu fie absolut necesare. În ceea ce privește regulile care trebuie respectate în acest sens, cred că cel mai înțelept ar fi să urmărim metoda noastră anterioară de clasificare și să arătăm mai întâi ceea ce este comun tuturor cazurilor și apoi să trecem la evidențierea celor care sunt specifice diferitelor tipuri de cazuri.

Capitolul 1

Pentru început, se poate remarca faptul că împărțirea stabilită de Aristotel a fost acceptată aproape în unanimitate. Aceasta se referă la faptul că există unele dovezi adoptate de orator care nu țin de arta vorbirii, iar altele pe care el însuși le deduce sau, dacă pot folosi acest termen, le generează din cazul său. Primele au fost denumite dovezi naturale, iar cele din urmă, dovezi artificiale. La prima categorie aparțin deciziile instanțelor anterioare, zvonurile, probele obținute prin tortură, documentele, jurămintele și martorii, deoarece acestea sunt cele care se referă la majoritatea argumentelor juridice. Dar, deși în sine nu implică nicio artă, toate puterile elocvenței sunt, de regulă, necesare pentru a le discredita sau respinge. În consecință, în opinia mea, cei care ar elimina întreaga categorie de dovezi din regulile oratoriei merită cea mai puternică condamnare. Nu este însă intenția mea să cuprind tot ce se poate spune în favoarea sau împotriva acestor opinii. Nu propun, de exemplu, să stabilesc reguli pentru locurile comune, o sarcină care necesită detalii infinite, ci doar să schițez liniile generale și metoda care trebuie urmată de orator. Odată indicată metoda, este de datoria fiecărui orator să-și folosească abilitățile nu numai pentru aplicarea ei, ci și pentru inventarea unor metode similare, după cum o cer circumstanțele cazului. Este imposibil să tratăm toate tipurile de cazuri, chiar dacă ne limităm la cele care au avut loc în

trecut, fără a lua în considerare cele care ar putea avea loc în viitor.

Capitolul 2

În ceea ce privește deciziile instanțelor anterioare, acestea se încadrează în trei categorii. În primul rând, avem chestiuni asupra cărora s-a pronunțat o hotărâre la un moment dat în cazuri de natură similară: acestea sunt, totuși, mai corect denumite precedente, cum ar fi, de exemplu, cazul în care testamentul unui tată a fost anulat sau confirmat în opoziție cu fiii săi. În al doilea rând, există hotărâri judecătorești referitoare la cazul în sine; de la acestea provine denumirea de *praeiudicium* : ca exemple, pot cita cele pronunțate împotriva lui Oppianicus sau de către senat împotriva lui Milo. În al treilea rând, există hotărâri pronunțate în cazul propriu-zis, cum ar fi, de exemplu, cazurile în care acuzatul a fost deportat, sau în care se face o nouă cerere pentru recunoașterea unei persoane ca om liber, sau în părți ale cazurilor judecate în tribunalul centumviral care sunt prezentate în fața a două completuri diferite de judecători. Astfel de decizii anterioare sunt, de regulă, confirmate în două moduri: prin autoritatea celor care au dat decizia și prin similitudinea dintre cele două cazuri. În ceea ce privește revocarea lor, aceasta poate fi obținută rareori prin denunțarea judecătorilor, cu excepția cazului în care aceștia s-au făcut vinovați de o eroare evidentă. Pentru că fiecare dintre cei care judecă cazul dorește ca decizia dată de altul să rămână în vigoare, deoarece și el trebuie să dea o hotărâre și este reticent să creeze un precedent care s-ar putea întoarce împotriva lui. În consecință, în ceea ce privește primele două cazuri, trebuie, dacă este posibil, să ne refugiem în vreo diferență între cele două cazuri, iar două cazuri nu sunt aproape niciodată identice în toate detaliile lor. Dacă, totuși, o astfel de abordare este imposibilă și cazul este identic cu cel pentru care a fost pronunțată decizia anterioară, trebuie să ne plângem de neglijența manifes-

tată în conducerea cazului anterior sau de slăbiciunea părților condamnate, sau de influența nejustificată exercitată pentru a corupe martorii, sau, din nou, de prejudecățile populare sau de ignoranța care au reacționat defavorabil împotriva clientului nostru; sau trebuie să luăm în considerare ceea ce s-a întâmplat de atunci pentru a modifica aspectul cazului. Dacă niciuna dintre aceste căi nu poate fi adoptată, va fi totuși posibil să se sublinieze că circumstanțele speciale ale multor procese au dus la decizii nedrepte; de aici condamnări precum cea a lui Rutilius și achitări precum cele ale lui Clodius și Catilina. Trebuie, de asemenea, să cerem judecătorilor să ia în considerare faptele cazului pe baza meritelor lor, mai degrabă decât să facă din verdictul lor consecința inevitabilă a unui verdict dat de alții. Cu toate acestea, atunci când ne confruntăm cu decrete ale senatului sau ordonanțe ale împăraților sau magistraților, nu există nicio soluție, cu excepția cazului în care putem demonstra că există o diferență, oricât de mică, între cazuri sau că aceleași persoane sau persoane care dețin aceleași puteri au adoptat ulterior o lege care anulează decizia anterioară. În caz contrar, nu va exista niciun caz care să poată fi judecat.

Capitolul 3

În ceea ce privește zvonurile și relatările comune, o parte le va numi verdictul opiniei publice și mărturia lumii în general; cealaltă parte le va descrie ca fiind discuții vagi, fără nicio autoritate sigură, la care răutatea a dat naștere și credulitatea a contribuit, un rău la care chiar și cei mai nevinovați oameni pot fi expuși prin răspândirea deliberată a minciunilor din partea dușmanilor lor. Va fi ușor pentru ambele părți să prezinte precedente care să le susțină argumentele.

Capitolul 4

O situație similară apare în cazul probelor obținute prin tortură: o parte va considera tortura o metodă infailibilă de a descoperi adevărul, în timp ce cealaltă va susține că aceasta duce adesea la mărturisiri false, deoarece unora le este ușor să mintă datorită capacității lor de rezistență, în timp ce pentru alții slăbiciunea face ca minciuna să fie o necesitate. Nu merită să mai spun mai multe pe această temă, deoarece discursurile oratorilor antici și moderni sunt pline de acest subiect. Cu toate acestea, cazurile individuale pot implica considerații speciale în această privință. Pentru că, dacă problema este dacă tortura ar trebui aplicată, va conta foarte mult cine o cere sau o oferă, cine va fi supus torturii, împotriva cui vor fi folosite probele astfel obținute și care este motivul cererii. Dacă, pe de altă parte, tortura a fost deja aplicată, va conta foarte mult

cine a condus procedurile, cine a fost victima și care a fost natura torturii, dacă mărturisirea a fost credibilă sau consecventă, dacă martorul a rămas la prima sa declarație sau a schimbat-o sub influența durerii și dacă a făcut-o la începutul torturii sau numai după ce aceasta a continuat o perioadă de timp. Varietatea acestor întrebări este la fel de infinită ca și varietatea cazurilor reale.

Capitolul 5

De asemenea, este adesea necesar să se conteste documentele, deoarece este de notorietate că acestea sunt adesea nu doar respinse, ci chiar atacate ca fiind falsuri. Dar, întrucât acest lucru implică fie fraudă, fie ignoranță din partea semnatarilor, este mai sigur și mai ușor să se formuleze acuzația de ignoranță, deoarece astfel se reduce numărul persoanelor acuzate. Însă procedurile noastre în ansamblu își vor trage argumentele din circumstanțele

cazului în cauză. De exemplu, poate fi incredibil că un incident a avut loc așa cum se menționează în documente sau, așa cum se întâmplă mai des, probele din documente pot fi infirmate de alte dovezi care sunt, de asemenea, de natură neartificială ; dacă, de exemplu, se susține că persoana ale cărei interese sunt prejudiciate de document sau unul dintre semnatori era absent la momentul semnării documentului sau a decedat înainte de semnarea acestuia, sau dacă datele nu corespund, sau evenimentele care au precedat sau urmat redactarea documentului sunt incompatibile cu acesta. Chiar și o simplă inspectare a unui document este adesea suficientă pentru detectarea falsificării.

Capitolul 6

În ceea ce privește jurămintele, părțile fie se oferă să depună jurământul, fie refuză să accepte jurământul adversarului, cer ca adversarul să depună jurământul sau refuză să se conformeze unei cereri similare atunci când le este adresată. A te oferi să depui jurământul necondiționat, fără a cere adversarului să depună și el jurământul, este, de regulă, un semn de recredință. Dacă, totuși, cineva ar urma această cale, el își va apăra acțiunea apelând la nevinovăția vieții sale, care face incredibilă sperjurul din partea sa, sau la natura solemnă a jurământului, în legătură cu care va câștiga o credibilitate cu atât mai mare, dacă, fără a da dovadă de nici cea mai mică dorință de a depune jurământul, el va clarifica faptul că nu se eschivează de la o datorie atât de solemnă. Sau, din nou, dacă cazul este de așa natură încât acest lucru este posibil, el se va baza pe natura trivială a punctului în dispută pentru a câștiga credința, pe motiv că nu ar risca nemulțumirea divină atunci când miza este atât de mică. Sau, în cele din urmă, el poate, în plus față de celelalte mijloace pe care le folosește pentru a-și câștiga cazul, să se ofere să depună un jurământ ca dovadă culminantă a unei conștiințe

curate. Omul care refuză să accepte oferta adversarului său de a depune jurământ va invoca faptul că inegalitatea condițiilor lor respective nu este aceeași pentru ambele părți și va sublinia că multe persoane nu se tem deloc să comită sperjur, chiar și filosofi negând că zeii se amestecă în treburile umane; și, mai mult, că cel care este gata să depună jurământ fără a i se cere acest lucru, propune de fapt să pronunțe sentința în propria sa cauză și să arate cât de ușor și banal consideră jurământul pe care se oferă să-l depună. Pe de altă parte, omul care propune să-și pună adversarul să depună jurământ pare să acționeze cu moderație, deoarece îl face pe adversarul său judecător în propria sa cauză, în timp ce îl eliberează pe judecătorul propriu-zis de povara luării unei decizii, deoarece acesta din urmă ar prefera cu siguranță să se bazeze pe jurământul altui om decât pe al său. Acest fapt face ca refuzul de a depune jurământ să fie cu atât mai dificil, cu excepția cazului în care problema în cauză este de așa natură încât nu se poate presupune că faptele sunt cunoscute de persoana căreia i se cere să depună jurământul. În lipsa acestei scuze, nu-i rămâne decât o singură cale: să spună că adversarul său încearcă să stârnească o prejudecată împotriva lui și se străduiește să dea impresia că are motive reale de plângere, deși nu este în măsură să câștige procesul; în consecință, deși un om necinstit ar fi profitat cu entuziasm de propunere, el preferă să dovedească adevărul afirmațiilor sale, mai degrabă decât să lase loc de îndoială în mintea cuiva cu privire la faptul că a comis sau nu sperjur. Dar în tinerețea mea, avocații cu experiență în pledoarii obișnuiau să stabilească ca regulă că nu trebuie să ne grăbim niciodată să propunem ca adversarul nostru să depună jurământ, la fel cum nu trebuie să-i permitem niciodată să aleagă judecătorul și nici să alegem judecătorul dintre susținătorii părții adverse: pentru că, dacă este considerat o rușine pentru un astfel de susținător să spună ceva împotriva clientului său, este cu siguranță o rușine și mai mare ca el să facă ceva care să dăuneze cazului clientului său.

Capitolul 7

Totuși, probele sunt cele care le dau cele mai mari bătaii de cap avocaților. Probele pot fi prezentate fie în scris, fie oral de către martorii prezenți în instanță. Probele documentare sunt mai ușor de eliminat. Este probabil ca deponentul să se fi simțit mai puțin rușinat în prezența unui număr mic de martori, iar absența sa din instanță este atacată ca indicând o lipsă de încredere. Dacă nu putem pune la îndoială caracterul deponentului în cauză, putem ataca martorii semnăturii sale. În plus, există întotdeauna o anumită prejudecată tacită împotriva probelor documentare, deoarece nimeni nu poate fi obligat să prezinte astfel de probe decât din proprie voință, ceea ce arată că nutrește sentimente ostile față de persoanele împotriva cărora depune mărturie. Pe de altă parte, un avocat ar trebui să fie prudent în a negarea faptului că un prieten poate depune mărturie adevărată împotriva unui prieten sau un dușman împotriva unui dușman, cu condiția ca aceștia să fie persoane de o credibilitate incontestabilă. Dar subiectul admite discuții ample, indiferent din ce perspectivă este privit. Sarcina de a trata probele marturilor prezenți în instanță este, totuși, una foarte dificilă și, în consecință, fie că îi apără, fie că îi contestă, oratorul folosește o dublă armură sub forma unui discurs prestabilit și a unui interogatoriu. În discursurile prestabilite, este obișnuit să se înceapă cu observații fie în favoarea, fie împotriva marturilor în general. Astfel, introducem un loc comun, deoarece o parte va susține că nu poate exista o dovadă mai puternică decât cea care se bazează pe cunoașterea umană, în timp ce cealaltă, pentru a le diminua credibilitatea, va enumera toate metodele prin care se dau de obicei mărturii false. Următoarea procedură este practica obișnuită de a lansa un atac special, care implică totuși contestarea validității probelor furnizate de un număr mare de persoane. Știm, de exemplu, că mărturia unor națiuni întregi și clase întregi de mărturii au fost eliminate de avocați. De exemplu, în cazul mărturiei din

auzite, se va susține că cei care produc astfel de mărturii nu sunt de fapt martori, ci doar raportează cuvintele unor persoane care nu au depus jurământ, în timp ce în cazurile de extorcare, cei care jură că au plătit anumite sume acuzatului nu trebuie considerați martori, ci părți în proces. Uneori, însă, avocatul își va îndrepta discursul împotriva unor persoane individuale. O astfel de formă de atac poate fi găsită în multe discursuri, uneori încorporată în discursul apărării și alteori publicată separat, cum ar fi discursul împotriva probelor lui Vatinius. Prin urmare, întregul subiect necesită o investigație aprofundată, deoarece sarcina pe care o avem în față este educarea completă a unui orator. În caz contrar, cele două cărți scrise pe această temă de Domitius Afer ar fi suficiente. Am participat la prelegerile sale când el era bătrân și eu eram tânăr și, prin urmare, am avantajul nu doar de a fi citit cartea sa, ci și de a fi auzit majoritatea opiniilor sale din propria sa gură. El stabilește în mod foarte just regula că, în acest context, prima datorie a unui orator este să se familiarizeze temeinic cu cazul, o remarcă care se aplică, desigur, tuturor părților unui discurs. Cum se poate dobândi o astfel de cunoaștere voi explica când voi ajunge la partea corespunzătoare a acestei lucrări. Aceste cunoștințe vor sugera materialul pentru examinare și vor furniza arme gata de utilizare pentru vorbitor ; de asemenea, îi vor indica punctele pentru care mintea judecătorului trebuie să fie pregătită în discursul prestabilit. Căci prin discursul prestabilit ar trebui să se stabilească sau să se distrugă credibilitatea martorilor, întrucât efectul probelor asupra judecătorului individual depinde de măsura în care acesta a fost influențat anterior în sensul de a crede martorul sau invers. Și întrucât există două categorii de martori, cei care depun mărturie din proprie voință și cei care sunt chemați să se prezinte în instanțele publice, dintre care cei din prima categorie sunt disponibili pentru ambele părți, iar cei din a doua categorie numai pentru acuzatori, trebuie să facem distincția între îndatoririle avocatului care prezintă martorii și cele ale avocatului care îi contrazice. Cel care

prezintă un martor voluntar este în măsură să știe ce este probabil să spună: în consecință, sarcina de a-l examina pare să fie mai ușoară. Dar chiar și în aceste cazuri, este nevoie de multă perspicacitate și vigilență din partea avocatului, care trebuie să se asigure că martorul său nu este timid, inconsecvent sau imprudent. Avocații adversari au obiceiul de a face martorul să-și piardă cumpătul sau de a-l conduce într-o capcană; iar odată ce martorul greșește, el face mai mult rău părții sale decât ar fi făcut bine dacă și-ar fi păstrat calmul și prezența de spirit. Avocatul trebuie, așadar, să-și testeze martorii în mod temeinic în privat înainte ca aceștia să se prezinte în fața instanței și trebuie să-i pună la încercare cu o serie de întrebări similare celor pe care le-ar putea adresa adversarul său. Rezultatul va fi că aceștia nu se vor contrazice sau, dacă vor face vreo greșeală, vor putea fi repuși pe picioare printr-o întrebare oportună din partea avocatului care îi prezintă. Totuși, chiar și în cazul martorilor ale căror mărturii sunt consecvente, trebuie să fim în gardă împotriva trădării. Pentru că astfel de martori sunt adesea prezentați de adversar și, după ce promit să spună tot ce ne ajută cauza, dau răspunsuri de natură exact opusă și au mai multă greutate prin admiterea faptelor care ne sunt defavorabile decât ar fi avut dacă le-ar fi infirmat. Prin urmare, trebuie să descoperim ce motive au pentru a-i face rău adversarului nostru, iar faptul că au fost odată dușmanii lui nu ne va fi suficient: trebuie să aflăm dacă au încetat să mai fie rău dispuși față de el sau dacă doresc, prin mărturia lor, să se împace cu el, pentru a ne asigura că nu au fost mituiți sau că nu s-au căit de atitudinea lor anterioară și și-au schimbat scopul. Astfel de precauții sunt necesare chiar și în cazul martorilor care știu că ceea ce intenționează să spună este adevărat; dar sunt și mai necesare în cazul celor care promit să dea mărturie falsă. Experiența arată că aceștia sunt mai susceptibili să se răzgândească în privința scopului lor, promisiunile lor sunt mai puțin de încredere și, dacă își țin promisiunea, mărturia lor este mai ușor de respins. Martorii care se prezintă în urma unei citații pot fi împărțiți în două cat-

egorii: cei care doresc să-i facă rău acuzatului și cei care nu doresc acest lucru. Uneori, acuzatorul este conștient de dispoziția lor, alteori nu. Pentru moment, să presupunem că este conștient de dispoziția lor, deși trebuie să subliniez că, în ambele cazuri cazul în care este necesară o abilitate deosebită în examinarea lor. Pentru că, dacă un avocat prezintă un martor care dorește să-i facă rău acuzatului, el trebuie să evite să lase această dorință să devină evidentă și nu trebuie să treacă imediat la interogarea acestuia cu privire la punctul în cauză. Dimpotrivă, acest punct trebuie abordat pe o cale ocolită, astfel încât să pară că declarația pe care martorul dorește cu adevărat să o facă i-a fost smulșă cu forța. Din nou, el nu trebuie să presioneze martorul prea mult, de teamă că îi va afecta credibilitatea prin ușurința cu care răspunde la fiecare întrebare, ci trebuie să obțină de la el doar atât cât pare rezonabil să obțină de la un singur martor. Pe de altă parte, în cazul unui martor care este reticent să spună adevărul, esențialul pentru o examinare reușită este să-i smulgă adevărul împotriva voinței sale. Acest lucru se poate realiza numai prin punerea de întrebări care par total irelevante. Dacă se procedează astfel, el va da răspunsuri care, în opinia sa, nu pot face rău părții pe care o favorizează și, ulterior, va fi condus de la mărturisirile pe care le-a făcut la o poziție care îi face imposibil să nege adevărul faptelor pe care ezită să le declare. La fel cum într-un discurs prestabilit colectăm de obicei argumente detașate care în sine par inofensive pentru acuzat, dar luate împreună dovedesc cazul împotriva lui, tot așa trebuie să punem martorului reticent o serie de întrebări referitoare la fapte anterioare sau ulterioare cazului, locuri, date, persoane etc., cu scopul de a-l atrage într-un răspuns care îl va forța să facă mărturisirile pe care le dorim sau să contrazică mărturia sa anterioară. Dacă acest lucru eșuează, trebuie să ne mulțumim să clarificăm faptul că este reticent în a spune ceea ce știe și să-l conducem cu scopul de a-l face să greșească într-un punct sau altul, chiar dacă acesta este irrelevant pentru caz; trebuie, de asemenea, să-l ținem în boxa marto-

rilor pentru o perioadă neobișnuit de lungă, astfel încât, spunând tot ce se poate spune și mai mult decât este necesar în numele acuzatului, să devină suspect în ochii judecătorului. Astfel, el nu va face acuzatului mai puțin rău decât dacă ar fi spus adevărul împotriva lui. Dar dacă (pentru a trece la a doua noastră ipoteză) avocatul nu știe care pot fi intențiile martorului, el trebuie să avanseze treptat, centimetru cu centimetru, să-l sondeze prin interogatoriu și să-l conducă pas cu pas spre răspunsul specific pe care se dorește să-l obțină. Dar, întrucât acești martori sunt uneori atât de vicleni încât primele lor răspunsuri sunt menite să satisfacă dorințele celui care pune întrebările, pentru a câștiga și mai multă credibilitate atunci când răspund ulterior într-un mod foarte diferit, avocatul are datoria de a respinge un martor suspect cât încă poate face acest lucru cu avantajul său. În cazul avocaților apărării, examinarea este, în unele privințe, mai ușoară, în altele mai dificilă. Este mai dificilă deoarece rareori este posibil ca aceștia să aibă cunoștințe prealabile despre ceea ce martorul ar putea spune, și mai ușoară deoarece, atunci când ajung la contrainterogatoriu, ei știu deja ce a spus acesta. În consecință, având în vedere incertitudinea implicată, este necesară o anchetă atentă cu scopul de a descoperii caracterul martorului împotriva acuzatului și care sunt motivele ostilității sale și care este amploarea acesteia: toate aceste aspecte referitoare la martor trebuie prezentate în avans și eliminate, indiferent dacă dorim să prezentăm probele împotriva acuzatului ca fiind instigate de ură, invidie, mită sau influență. În plus, dacă adversarii noștri prezintă doar un număr mic de martori, trebuie să îi atacăm pe acest punct; dacă, pe de altă parte, prezintă un număr excesiv, trebuie să le minimizăm importanța, iar dacă sunt puternici, îi vom acuza pe adversarii noștri că exercită o influență nejustificată. Cu toate acestea, va fi și mai util dacă vom expune motivele pentru care doresc să-l prejudicieze pe acuzat, iar acestea vor varia în funcție de natura cazului și de părțile implicate. Pentru că celelalte argumente menționate mai sus sunt adesea contracarate prin

utilizarea unor locuri comune similare, deoarece procurorul, dacă prezintă doar câțiva martori de rang nesemnificativ, poate să-și etaleze simpla onestitate a metodelor sale pe motiv că nu a prezentat decât pe cei care sunt în măsură să cunoască faptele reale, în timp ce, dacă prezintă un număr de martori distinși, este și mai ușor să-i recomande instanței. Dar, uneori, la fel cum trebuie să laudăm martorii individuali, poate fi necesar să îi demolăm, indiferent dacă probele lor au fost prezentate sub formă de documente sau dacă au fost chemați să se prezinte în persoană. Acest lucru era mai ușor și mai frecvent în vremurile în care examinarea martorilor nu era amânată până după încheierea pledoariei. În ceea ce privește argumentele pe care ar trebui să le aducem împotriva martorilor individuali martori, nu se pot stabili reguli generale: totul va depinde de personalitatea martorului. Rămâne de analizat tehnica care trebuie urmată în examinarea martorilor. Primul lucru esențial este să-ți cunoști martorul. Pentru că un martor timid poate fi terorizat, un prost poate fi păcălit, un om irascibil poate fi provocat, iar vanitatea poate fi flatată. Martorul isteț și stăpân pe sine, pe de altă parte, trebuie respins imediat ca fiind răuvoitor și încăpățânat; sau contrazis, nu prin contrainterogatoriu, ci printr-un scurt discurs al avocatului apărării; sau poate fi descurajat printr-o glumă, dacă se ivește o ocazie favorabilă; sau, dacă viața sa trecută se pretează la critici, credibilitatea sa poate fi distrusă de acuzațiile scandaloase care pot fi aduse împotriva sa. S-a constatat că, uneori, atunci când se confruntă cu un martor onest și respectabil, este avantajos să se evite să se exercite presiuni asupra acestuia, deoarece se întâmplă adesea ca cei care s-ar fi apărat cu bărbăție împotriva atacurilor să fie potoliți de amabilitate. Dar fiecare întrebare se referă fie la cazul în sine, fie la ceva din afara cazului. În ceea ce privește primul tip, avocatul apărării poate, adoptând o metodă pe care am recomandat-o deja procurorului, și anume începând interogatoriul cu întrebări aparent irelevante și inocente și comparând apoi răspunsurile anterioare cu cele ulterioare, să conducă adesea martorii într-o

poziție în care devine posibil să le smulgă mărturisiri utile împotriva voinței lor. Este adevărat că școlile nu oferă instruire nici teoretică, nici practică în acest domeniu, iar abilitatea în interogare provine mai degrabă din talentul natural sau din practică. Dacă, totuși, mi se cere să indic un model de imitat, nu pot recomanda decât unul, și anume cel care se regăsește în dialogurile socratice și mai ales în cele ale lui Platon, în care întrebările puse sunt atât de perspicace încât, deși, în general, răspunsurile sunt perfect satisfăcătoare pentru cealaltă parte, cel care pune întrebările ajunge la concluzia la care țintește. Uneori, norocul este atât de bun încât un martor dă un răspuns care implică o anumită inconsecvență, în timp ce alteori (și acest lucru se întâmplă mai frecvent) un martor îl contrazice pe altul. Dar o examinare acută efectuată metodic va ajunge, în general, la același rezultat la care se ajunge atât de des din întâmplare. Există, de asemenea, o serie de puncte strict irelevante pentru caz, asupra cărora se pot pune întrebări cu avantaj. Putem, de exemplu, să punem întrebări despre viața trecută a altor martori sau despre caracterul martorului însuși, cu scopul de a descoperi dacă aceștia pot fi acuzați de vreo conduită rușinoasă sau de vreo ocupație degradantă, de prietenie cu procurorul sau de ostilitate față de acuzat, deoarece, răspunzând la astfel de întrebări, aceștia pot spune ceva care ne va ajuta cauza sau pot fi condamnați pentru minciună sau pentru dorința de a-l prejudicia pe acuzat. Dar, mai presus de toate, examinarea noastră trebuie să fie circumspectă, deoarece un martor va lansa adesea o replică inteligentă în răspunsul său către avocatul apărării și, astfel, va câștiga favorurile publicului în general. În al doilea rând, trebuie să formulăm întrebările noastre, pe cât posibil, în limbajul cotidian, astfel încât martorul, care este adesea un om fără studii, să înțeleagă sensul lor sau, în orice caz, să nu aibă ocazia să spună că nu înțelege ce vrem să spunem, o afirmație care ar putea fi extrem de desconcertantă pentru examinator. Trebuie însă să îmi exprim dezaprobarea fermă față de practica de a trimite un martor mituit să stea pe banca părții ad-

verse, pentru ca, atunci când este chemat în boxa martorilor din acea parte să poată astfel să aducă și mai mult prejudiciu cauzei acuzatului, vorbind împotriva părții cu adepții căreia stătea sau, în timp ce pare să-l ajute prin mărturia sa, oferind în mod deliberat probe într-o manieră atât de extravagantă și exagerată, încât nu numai că diminuează credibilitatea propriilor sale declarații, dar anulează și avantajul derivat din probele celor care au fost cu adevărat de ajutor. Menționez această practică nu pentru a o încuraja, ci pentru a o evita. Probele documentare sunt adesea în conflict cu probele orale. O astfel de circumstanță poate fi folosită în avantajul uneia dintre părți. Pentru că o parte își va baza cazul pe faptul că martorul vorbește sub jurământ, iar cealaltă pe unanimitatea semnatarilor. Din nou, există adesea un conflict între probe și argumente. O parte va susține că martorii cunosc faptele și sunt obligați să respecte caracterul sacru al jurământului lor, în timp ce argumentele nu sunt altceva decât o jonglare ingenioasă cu faptele. Cealaltă parte va susține că martorii sunt procurați prin influență, frică, bani, furie, ură, prietenie sau mită, în timp ce argumentele sunt extrase din natură; acordându-și consimțământul acestea din urmă, judecătorul crede în vocea propriei sale rațiuni, iar acceptând primele, el acordă credibilitate altcuiva. Astfel de probleme sunt comune într-o serie de cazuri și sunt și vor fi întotdeauna subiectul unor dezbateri aprinse. Uneori, există martori de ambele părți și se pune întrebarea cu privire la ei înșiși, care dintre ei au un caracter mai respectabil, sau cu privire la caz, care dintre ei au dat dovezi mai credibile, sau cu privire la părțile implicate în caz, care dintre ele a exercitat o influență mai mare asupra martorilor. Dacă cineva ar dori să adauge la acest tip de dovezi dovezi de natură supranaturală, bazate pe oracole, profeții și semne, i-aș reaminti că există două moduri în care acestea pot fi tratate. Există metoda generală, cu privire la care există o dispută nesfârșită între adepții stoicilor și epicurienilor, cu privire la faptul dacă lumea este guvernată de providență. Cealaltă este specială și se ocupă de anumite ramuri ale

artei divinației, în măsura în care acestea pot afecta problema în discuție. Căci credibilitatea oracolelor poate fi stabilită sau distrusă într-un fel, iar cea a ghicitorilor, augurilor, clarvăzătorilor și astrologilor într-un alt fel, deoarece cele două clase diferă complet în natură. Din nou, sarcina de a stabili sau demola astfel de dovezi, precum cele de mai jos, va da oratorului mult de lucru; de exemplu, dacă anumite cuvinte au fost rostite sub influența vinului, în somn sau într-un acces de nebunie, sau dacă informațiile au fost culese din gura copiilor, pe care o parte îi va considera incapabili de invenție, în timp ce cealaltă parte va afirma că ei nu știu ce spun. Metoda următoare nu numai că poate fi utilizată cu mare eficacitate, dar poate fi chiar foarte regretată atunci când nu este utilizată. Tu mi-ai dat banii. Cine i-a numărat? Unde s-a întâmplat acest lucru și din ce sursă provin banii? Tu mă acuzi de otrăvire. Unde am cumpărat otrava și de la cine? Cât am plătit pentru ea și pe cine am angajat să o administreze? Cine a fost complice meu? Practic, toate aceste puncte sunt discutate de Cicero în tratarea acuzației de otrăvire în pro Cluentio. Aici se încheie observațiile mele asupra dovezilor neartificiale. Le-am prezentat cât mai succint posibil.

Capitolul 8

A doua categorie de dovezi este în întregime opera artei și constă în elemente special adaptate pentru a produce credință. Cu toate acestea, ele sunt, de regulă, aproape complet neglijate sau doar foarte ușor atinse de cei care, evitând argumentele ca fiind lucruri dure și respingătoare, se limitează la domenii mai plăcute și, ca cei care, după cum spun poeții, au fost vrăjiți de gustul unei plante magice în țara lotofagilor sau de cântecul sirenelor, preferând plăcerea în detrimentul siguranței, urmează aparența goală a renumelui și sunt privați de acea victorie care este scopul elocvenței. Și totuși, acele alte forme de elocvență, care au o amploare și un flux mai continuu, sunt folosite

cu scopul de a ajuta și înfrumuseța acordurile și de a produce aparența de a suprapune un corp peste tendoane, pe care se bazează întregul caz; astfel, dacă se afirmă că o anumită faptă a fost comisă sub influența furiei, fricii sau dorinței, putem expune pe larg natura fiecăreia dintre aceste pasiuni. Prin aceleași metode laudăm, acuzăm, exagerăm, atenuăm, descriem, descurajăm, ne plângem, consolăm sau îndemnăm. Dar astfel de procedee retorice pot fi folosite în legătură cu chestiuni despre care nu există nicio îndoială sau cel puțin despre care vorbim ca despre fapte recunoscute. Nici nu aş nega că există un anumit avantaj de câștigat prin a ne mulțumi audiența și unul foarte mare prin a le stârni emoțiile. Totuși, toate aceste procedee sunt mai eficiente atunci când judecătorul consideră că a dobândit o cunoaștere completă a faptelor cazului, pe care noi i-o putem oferi numai prin argumente și prin utilizarea tuturor celorlalte mijloace de probă cunoscute. Înainte de a trece la clasificarea diverselor tipuri de dovezi artificiale, trebuie să subliniez că există anumite caracteristici comune tuturor tipurilor de dovezi. Nu există nicio chestiune care să nu se refere fie la lucruri, fie la persoane, și nu poate exista niciun temei pentru argumentare decât în legătură cu aspecte care privesc lucruri sau persoane, care pot fi considerate fie în sine, fie în raport cu altceva; în timp ce nu poate exista nicio dovadă în afară de cea derivată din lucruri consecvente sau opuse, care trebuie căutată fie în timpul anterior, contemporan sau ulterior faptului presupus, și niciun lucru nu poate fi dovedit decât prin referire la altceva care trebuie să fie mai mare, mai mic sau egal cu acesta. În ceea ce privește argumentele, acestea pot fi găsite fie în întrebările ridicate de caz, care pot fi luate în considerare separat, fără nicio legătură cu lucruri sau persoane individuale, fie în caz în sine, atunci când se descoperă în ea ceva ce nu poate fi dedus prin rațiunea comună, ci este specific subiectului asupra căruia trebuie să se pronunțe judecata. Mai mult, toate dovezile se împart în trei categorii: necesare, credibile și nu imposibile. Există, de asemenea, patru forme de dovadă. În primul rând, putem argu-

menta că, deoarece un lucru este, altul nu este; cum ar fi: este zi și, prin urmare, nu este noapte. În al doilea rând, putem argumenta că, deoarece un lucru este, altul este; cum ar fi: soarele a răsărit, prin urmare este zi. În al treilea rând, se poate argumenta că, deoarece un lucru nu este, altul este; cum ar fi: nu este noapte, prin urmare este zi. În cele din urmă, se poate argumenta că, deoarece un lucru nu este, alt lucru nu este; cum ar fi: El nu este o ființă rațională, prin urmare nu este om. Aceste remarci generale vor fi suficiente ca introducere și voi trece acum la detalii.

Capitolul 9

Fiecare dovadă artificială constă fie în indicii, argumente sau exemple. Sunt conștient că mulți consideră că indiciile fac parte din argumente. Motivele mele pentru a le distinge sunt două. În primul rând, indiciile se încadrează, de regulă, în categoria dovezilor neartificiale: o haină pătată de sânge, un țipăt, o pată întunecată și altele asemenea sunt toate dovezi analogice cu dovezile documentare sau orale și zvonurile; ele nu sunt descoperite de orator, ci îi sunt date odată cu cazul în sine. Al doilea motiv al meu a fost că indiciile, dacă sunt indubitabile, nu sunt argumente, deoarece nu lasă loc de îndoială, în timp ce argumentele sunt posibile numai în chestiuni controversate. Dacă, pe de altă parte, sunt îndoielnice, nu sunt argumente, ci necesită argumente care să le susțină. Cele două prime tipuri în care pot fi împărțite dovezile artificiale sunt, așa cum am spus deja, cele care implică o concluzie și cele care nu implică. Primele sunt cele care nu pot fi altfel și sunt numite de greci, deoarece sunt indicii de la care nu se poate scăpa. Acestea, însă, mi se par că nu se încadrează în regulile artei. Pentru că, atunci când un indice este incontestabil, nu poate exista nicio dispută cu privire la fapte. Acest lucru se întâmplă ori de câte ori nu poate exista nicio îndoială că ceva se întâmplă sau s-a întâmplat, sau când este imposibil ca acel lucru să se

întâmplare sau să se fi întâmplat. În astfel de cazuri, nu poate exista nicio dispută cu privire la fapt. Acest tip de dovadă poate fi luat în considerare în legătură cu timpul trecut, prezent sau viitor. De exemplu, o femeie care a născut un copil trebuie să fi avut relații sexuale cu un bărbat, iar referința este la trecut. Când este vânt puternic pe mare, trebuie să fie valuri, iar referința este la prezent. Când un bărbat a fost rănit în inimă, este sortit să moară, iar referința este la viitor. De asemenea, nu poate exista recoltă acolo unde nu s-a semănat, nici un bărbat nu poate fi la Roma când se află la Atena, nici nu poate fi rănit de o sabie când nu are cicatrice. Unele au aceeași forță când sunt inversate: un bărbat care respiră este viu, iar un bărbat care este viu respiră. Alteori, nu pot fi inversate: pentru că cel care merge se mișcă, nu înseamnă că cel care se mișcă merge. La fel, o femeie care nu a născut un copil poate să fi avut relații sexuale cu un bărbat, pot exista valuri fără vânt puternic, iar un om poate muri fără să fi fost rănit în inimă. În mod similar, semințele pot fi semămate fără să se obțină o recoltă, un om care nu a fost niciodată la Atena poate să nu fi fost niciodată la Roma, iar un om care are o cicatrice poate să nu fi fost rănit de o sabie. Există și alte indicii sau, adică probabilități, cum le numesc grecii, care nu implică o concluzie necesară. Acestea pot să nu fie suficiente în sine pentru a înlătura îndoiala, dar pot fi totuși de cea mai mare valoare atunci când sunt luate împreună cu alte indicii. Echivalentul latin al cuvântului grecesc este signum, un semn, deși unii l-au numit indicium, un indiciu, sau vestigium, o urmă. Astfel de semne sau indicii ne permit să deducem că s-a întâmplat altceva; sângele, de exemplu, ne poate conduce la concluzia că a avut loc o crimă. Dar petele de sânge de pe o haină pot fi rezultatul uciderii unei victime într-un sacrificiu sau al unei sângerări nazale. Nu orice persoană care are o pată de sânge pe haine este neapărat un criminal. Dar, deși o astfel de indicație nu poate constitui o dovadă în sine, ea poate fi prezentată ca probă împreună cu alte indicații, cum ar fi, de exemplu, faptul că bărbatul cu pata

de sânge era dușmanul bărbatului ucis, îl amenințase anterior sau se afla în același loc cu el. Adăugați indicația în cauză la acestea, și ceea ce anterior era doar o suspiciune poate deveni o certitudine. Pe de altă parte, există indicii care pot fi folosite în favoarea oricăreia dintre părți, cum ar fi petele violacee, umflăturile care pot fi considerate simptome ale otrăvirii sau ale stării proaste de sănătate, sau o rană la piept care poate fi tratată ca o dovadă a crimei sau a sinuciderii. Forța unor astfel de indicii depinde de numărul de dovezi externe pe care le susțin. Hermagoras ar include printre astfel de indicii care nu implică o concluzie necesară un argument precum următorul: „Atalanta nu poate fi virgină, deoarece a rătăcit prin pădure în compania tinerilor”. Dacă acceptăm acest punct de vedere, mă tem că vom ajunge să tratăm toate deducțiile dintr-un fapt ca indicii. Cu toate acestea, astfel de argumente sunt tratate în practică exact ca și cum ar fi indicii. Nici areopagiții, când au condamnat un băiat pentru că a scos ochii unor prepelițe, nu par să fi avut în minte altceva decât considerentul că o astfel de conduită era un indiciu al unui caracter pervers care ar fi putut fi dăunător pentru mulți, dacă i s-ar fi permis să crească. La fel, popularitatea lui Spurius Maelius și Marcus Manlius era considerată un indiciu că aceștia urmăreau puterea supremă. Totuși, mă tem că acest raționament ne va duce prea departe. Pentru că, dacă faptul că o femeie face baie cu bărbați este un indiciu de adulter, atunci și faptul că se distrează cu tineri sau chiar o prietenie intimă vor fi, de asemenea, indicii ale aceleiași infracțiuni. Din nou, epilarea, mersul voluptuos sau îmbrăcămintea feminină pot fi considerate indicii de efeminitate și lipsă de bărbăție de către oricine consideră că astfel de simptome sunt rezultatul unui caracter imoral, la fel cum sângele este rezultatul unei răni: pentru că orice lucru care provine din materia investigată și ne atrage atenția poate fi numit în mod corespunzător un indiciu. În mod similar, este de asemenea obișnuit să se dea nume de semne fenomenelor observate frecvent, cum ar fi prognozele meteorologice, pe care le putem ilustra cu versurile lui Vergiliu

„Căci vântul transformă chipul lui Phoebe în aur roșu” și „Cioara, cu voce puternică, invitând ploaia”. Dacă aceste fenomene sunt cauzate de starea atmosferei, o astfel de denumire este destul de corectă. Căci dacă luna devine roșie din cauza vântului, nuanța ei este cu siguranță un semn al vântului. Și dacă, așa cum deduce același poet, condensarea și rarefierea atmosferei provoacă acel „concert de voci de păsări” despre care vorbește, putem fi de acord să îl considerăm un semn. Putem observa, de asemenea, că lucrurile mari sunt uneori indicate de semne banale, dovadă fiind corbul lui Vergiliu; faptul că evenimentele banale ar trebui indicate de semne de o importanță mai mare nu este, desigur, un motiv de mirare.

Cartea VI

Prefață

Am întreprins sarcina actuală, Marcellus Victorius, în principal pentru a-ți satisface cererea, dar și cu scopul de a-i ajuta pe cei mai serioși dintre tinerii noștri, în măsura în care mi-a stat în putință, în timp ce, în ultima vreme, energia cu care m-am dedicat muncii mele a fost inspirată de necesitatea aproape imperativă impusă de funcția care mi-a fost conferită, deși tot timpul am avut în vedere propria mea plăcere personală. Căci am crezut că această lucrare ar fi cea mai prețioasă parte a moștenirii care i-ar reveni fiului meu, a cărui abilitate era atât de remarcabilă încât necesita cea mai atentă cultivare din partea tatălui său. Astfel, dacă, așa cum ar fi fost drept și de dorit, soarta m-ar fi smuls de lângă el, el ar fi putut totuși să se bucure de beneficiile învățăturilor tatălui său. Zi și noapte am urmărit acest proiect și m-am străduit să grăbesc finalizarea lui, de teamă că moartea m-ar putea răpi înainte de a-mi termina sarcina, când nenorocirea m-a copleșit cu atâta bruscitate, încât succesul muncii mele nu mai interesează pe nimeni altcineva decât pe mine însumi. O a doua pierdere m-a lovit și l-am pierdut pe cel de la care aveam cele mai mari așteptări și în care îmi puneam toate speranțele care ar fi trebuit să-mi alină bătrânețea. Ce mi-a mai rămas de făcut? Sau ce rost mai pot spera să am pe pământ, când cerul îmi este atât de potrivnic? Pentru că s-a întâmplat ca, tocmai în momentul în care am început cartea mea de-

spre cauzele declinului elocvenței, să fiu lovit de o asemenea nenorocire. Mai bine aş fi aruncat acea lucrare de rău augur şi toată învăţătura mea nefastă în flăcările aceluia rug prematur care urma să-mi consume iubitul inimii şi nu aş fi încercat să-mi împovărez persistenţa nefirească în această lume rea cu oboseala unor noi eforturi! Căci ce tată cu o scânteie de sentiment adecvat m-ar ierta pentru că am avut curajul să-mi continui cercetările şi nu m-ar urî pentru insensibilitatea mea, dacă aş fi folosit vocea mea pentru altceva decât pentru a blestema cerul înalt pentru că m-a lăsat să supravieţuiesc tuturor celor dragi şi apropiaţi şi pentru a mărturisi că providenţa nu se învredniceşte deloc să vegheze asupra pământului nostru? Dacă acest lucru nu este dovedit de propria mea nenorocire (şi totuşi singura mea vină este că încă trăiesc), este cu siguranţă evident în cazul lor, care au fost răpuşi atât de prematur; mama lor mi-a fost luată şi mai devreme, mi-a dăruit doi fii înainte de a împlini nouăsprezece ani; dar pentru ea, deşi şi ea a murit prematur, moartea a fost o binecuvântare. Totuşi, pentru mine, moartea ei a fost o lovitură atât de puternică încât, după aceea, niciun noroc nu mi-a mai putut aduce adevărata fericire. Căci ea avea toate virtuţile pe care o femeie le poate avea şi şi-a lăsat soţul pradă unei dureri iremediabile; ba mai mult, era atât de tânără când moartea a răpit-o, încât, dacă vârsta ei este comparată cu a mea, moartea ei a fost ca pierderea nu numai a unei soţii, ci şi a unei fice. Totuşi, copiii ei au supravieţuit, iar eu am trăit mai departe printr-o hotărâre nefirească a sortii, care, în ciuda perversităţii sale, era ceea ce ea însăşi îşi dorea; şi astfel, prin plecarea sa rapidă din această viaţă, ea a scăpat de cea mai gravă tortură. Cel mai mic dintre băieţii mei avea abia cinci ani când a fost primul care m-a părăsit, răpindu-mi, ca să zic aşa, unul dintre cei doi ochi. Nu doresc să-mi etalez durerea în faţa publicului, nici să exagerez motivul pentru care plâng; aş vrea să am mijloacele să-l fac mai puţin dureros! Dar cum pot uita farmecul chipului său, dulceaţa vorbelor sale, primele sale semne promiţătoare şi faptul că avea o minte calmă şi, deşi pare incredibil,

puternică. Un astfel de copil mi-ar fi captivat afecțiunea, chiar dacă ar fi fost al altcuiva. Și asta nu era tot; pentru a-mi spori agonia, răutatea sortii a vrut ca el să-și dedice toată dragostea mie, preferându-mă pe mine în locul bonelor sale, al bunicii sale care l-a crescut și al tuturor celor care, de regulă, câștigă afecțiunea specială a copiilor. Prin urmare, sunt recunoscător pentru durerea care m-a cuprins cu câteva luni înainte de pierderea lui, odată cu moartea mamei sale, cea mai bună dintre femei, ale cărei virtuți erau de neegalat. Pentru că am mai puține motive să plâng propria mea soartă decât să mă bucur pentru a ei. După aceste calamități, toate speranțele și toată bucuria mea s-au concentrat asupra micului meu Quintilian, iar el ar fi putut fi suficient pentru a mă consola. Căci darurile lui nu erau doar în stadiu incipient, ca ale fratelui său: încă de la vârsta de nouă ani, el dăduse roade sigure și bine formate. Prin propriile mele dureri, prin mărturia inimii mele îndurerate, prin spiritul său plecat, zeitatea la altarul căreia îmi închin durerea, jur că am discernut în el un astfel de talent, nu doar în a primi instruire, deși în toată vasta mea experiență nu am văzut niciodată pe cineva ca el, și nici în puterea lui de aplicare spontană, de care pot mărturisi profesorii lui, ci în sentimentele lui drepte, pioase, umane și generoase, care ar fi fost suficiente pentru a mă umple de teamă față de fulgerul înfricoșător care m-a doborât: pentru că este o observație comună că cei care se maturizează devreme mor tineri, și că există o influență malignă care se bucură să întrerupă cele mai mari promisiuni și să refuze să permită bucuriilor noastre să depășească limitele alocate omului muritor. El poseda și toate avantajele secundare, o voce plăcută și sonoră, o vorbire dulce și o pronunție perfectă a fiecărei litere atât în greacă, cât și în latină, de parcă ambele ar fi fost limba lui maternă. Dar toate acestea nu erau decât promisiunea unor lucruri mai mari. El avea calități mai fine, curaj și demnitate, precum și puterea de a rezista atât fricii, cât și durerii. Ce tărie de caracter a arătat în timpul unei boli de opt luni, până când toți medicii lui s-au minunat de el! Cum

m-a consolată în ultimele sale clipe. Cum chiar și în rătăcirile delirului, gândurile lui se întorceau la lecțiile și studiile sale literare, chiar și atunci când puterea îi slăbea și nu mai era al nostru! Copil al speranțelor mele deșarte, ți-am văzut ochii stingându-se în moarte și ultima suflare? Am avut inima să-ți primesc spiritul trecător, în timp ce îți îmbrățișam trupul rece și palid, și să trăiesc respirând același aer. Îndur pe bună dreptate agonia care este acum a mea și gândurile care mă chinuie. Te-am pierdut în momentul în care adopția de către un consul ne-a dat speranța că vei ajunge să ocupi toate funcțiile înalte ale statului, când erai destinat să fii ginerele unchiului tău, pretorul, și promiteai să rivalizezi cu elocvența bunicului tău? Și eu, tatăl tău, supraviețuiesc doar pentru a plânge? Fie ca răbdarea mea (nu voința de a trăi, căci aceea m-a părăsit) să mă dovedească demn de tine în toți anii care mi-au mai rămas. Căci în zadar atribuim toate relele noastre norocului. Niciun om nu jelește mult timp, decât din propria vina. Dar eu încă trăiesc și trebuie să găsesc ceva care să-mi facă viața suportabilă și trebuie să am încredere în verdictul înțelepților, care susțineau că numai literatura poate oferi adevărată alinare în adversitate. Totuși, dacă vreodată violența durerei mele actuale se va potoli și va permite pătrunderea altor gânduri printre atâtea reflecții triste, voi avea motive întemeiate să cer iertare pentru întârzierea în finalizarea lucrării mele. Cine se poate mira că studiile mele au fost întrerupte, când adevărata minune este că nu au fost întrerupte cu totul? Dacă anumite părți trădează o lipsă de finisare în comparație cu ceea ce a fost început în zilele în care suferința mea era mai puțin profundă, aș ruga ca imperfecțiunile să fie privite cu indulgență, ca fiind datorate tiraniei crude a sorții, care, dacă nu a stins complet, a slăbit în orice caz slabele puteri intelectuale pe care le aveam odată. Dar tocmai din acest motiv trebuie să mă mobilizez pentru a-mi îndeplini sarcina cu mai multă energie, deoarece este ușor să disprețuiești soarta, deși poate fi greu să-i suporti loviturile. Pentru că nu mai are ce să-mi facă, deoarece din nenorocirile mele mi-a creat

o siguranță care, deși plină de durere, este de așa natură încât nimic nu o poate clătina. Și chiar faptul că nu am niciun interes personal în a persevera în munca mea actuală, ci sunt motivat numai de dorința de a-i servi pe alții, dacă într-adevăr ceva din ceea ce scriu poate fi de folos, este un motiv pentru a privi munca mea cu indulgență. Din păcate, o voi lăsa moștenire, ca și patrimoniul meu, altora decât celor cărora intenționez să le-o las.

Capitolul 1

Următorul subiect pe care urma să-l discut era perorația, pe care unii o numesc finalizare, iar alții concluzie. Există două tipuri de perorație, deoarece ea poate trata fie faptele, fie aspectul emoțional al cazului. Repetarea și gruparea faptelor, pe care grecii o numesc și unii dintre scriitorii noștri o numesc enumerare, servește atât pentru a reîmprospăta memoria judecătorului, cât și pentru a-i prezenta întregul caz, și, chiar dacă faptele nu l-au impresionat prea mult în detaliu, efectul lor cumulativ este considerabil. Această recapitulare finală trebuie să fie cât mai succintă posibil și, așa cum indică termenul grecesc, trebuie să rezumăm faptele sub titlurile corespunzătoare. Căci dacă dedicăm prea mult timp acestui lucru, perorația va înceta să mai fie o enumerare și va constitui ceva foarte asemănător cu un al doilea discurs. Pe de altă parte, punctele selectate pentru enumerare trebuie tratate cu greutate și demnitate, însuflețite de reflecții potrivite și diversificate prin figuri adecvate; căci nu există nimic mai obositor decât o repetare seacă a faptelor, care sugerează doar o lipsă de încredere în memoria judecătorilor. Există însă nenumărate moduri în care acest lucru poate fi realizat. Cel mai bun exemplu este oferit de acuzarea lui Verres de către Cicero. „Dacă tatăl tău ar fi printre judecători, ce ar spune el când aceste fapte ar fi dovedite împotriva ta?” Urmează apoi enumerarea. Un alt exemplu admirabil poate fi găsit în același discurs, unde enumerarea templelor pe care pretorul le jefuise

ia forma invocării diverselor zeități implicate. Uneori putem, de asemenea, să ne prefacem că ne îndoim dacă nu am omis ceva și să ne întrebăm ce va răspunde acuzatul la anumite puncte sau ce speranță poate avea acuzatorul după modul în care am respins toate acuzațiile aduse împotriva noastră. Dar cea mai atractivă formă de perorație este cea pe care o putem folosi atunci când avem ocazia să extragem un argument din discursul adversarului nostru, ca de exemplu când spunem „El a omis să trateze această parte a cazului” sau „El a preferat să ne zdrobească stârnind ură împotriva noastră” sau „El a avut un motiv întemeiat să recurgă la rugăminți, deoarece cunoștea anumite fapte”. Dar trebuie să mă abțin să tratez separat diferitele metode, de teamă ca exemplele pe care le prezint să fie considerate exhaustive, în timp ce oportunitățile noastre decurg din natura cazului particular, din declarațiile adversarilor noștri și, de asemenea, din circumstanțe fortuite. De asemenea, nu trebuie să ne limităm la recapitularea punctelor din propriul nostru discurs, ci trebuie să solicităm adversarului nostru să răspundă la anumite întrebări. Totuși, acest lucru este posibil numai dacă el are timp să o facă și dacă argumentele pe care le-am prezentat sunt de așa natură încât nu pot fi respinse. Pentru că a contesta puncte care sunt în favoarea adversarului nostru nu înseamnă a argumenta împotriva lui, ci a-i juca rolul de suflător. Majoritatea atenienilor și aproape toți filozofii care au lăsat ceva scris despre arta oratoriei au susținut că recapitularea este singura formă de perorație. Îmi imaginez că motivul pentru care atenienii au procedat astfel a fost că apelurile la emoții erau interzise oratorilor atenieni, o proclamație în acest sens fiind făcută de fapt de către grefierul instanței. Sunt mai puțin surprins de faptul că filozofii au adoptat acest punct de vedere, deoarece ei consideră susceptibilitatea la emoții ca fiind un viciu și consideră imoral ca judecătorul să fie distras de la adevăr prin apelul la emoțiile sale și că este nepotrivit ca un om bun să folosească proceduri vicioase pentru a-și atinge scopurile. Cu toate acestea, ei trebuie să recunoască că apelurile la emoții sunt necesare dacă nu

există alte mijloace pentru a asigura victoria adevărului, justiției și interesului public. Cu toate acestea, toți recunosc că recapitularea poate fi folosită în mod profitabil și în alte părți ale discursului, dacă cazul este complicat și au fost folosite mai multe argumente diferite în apărare; deși nimeni nu se îndoiește că există multe cazuri în care recapitularea nu este deloc necesară, presupunând că cazurile sunt scurte și simple. Această parte a perorației este comună atât pentru acuzare, cât și pentru apărare. Ambele părți, ca regulă generală, pot folosi în mod similar apelul la emoții, dar vor apela la emoții diferite, iar apărătorul va folosi astfel de apeluri cu o frecvență și o intensitate mai mare. Pentru că acuzatorul trebuie să-l provoace pe judecător, în timp ce apărătorul trebuie să-l înmoaie. Totuși, chiar și acuzatorul va face uneori audiența să plângă din milă pentru omul pe care încearcă să-l răzbune, în timp ce inculpatul va manifesta uneori o vehemență considerabilă când se plânge de nedreptatea calomniei sau conspirației de care este victima. Prin urmare, cel mai bine este să tratăm aceste îndatoriri separat: așa cum am spus deja, ele sunt cam aceleași în perorație ca și în exordiu, dar sunt mai libere și mai ample în prima. Pentru că încercările noastre de a influența judecătorii sunt făcute mai cu moderație la începutul discursului, când este suficient ca o astfel de încercare să fie acceptată și avem tot discursul înaintea noastră. Pe de altă parte, în perorație trebuie să luăm în considerare sentimentele judecătorului atunci când se retrage pentru a lua în considerare verdictul, deoarece nu vom mai avea ocazia să spunem nimic și nu mai putem păstra argumente pentru a le prezenta mai târziu. Prin urmare, este datoria ambelor părți să încerce să câștige bunăvoința judecătorului și să o abată de la adversarul lor, precum și să-i stârneasă sau să-i calmeze emoțiile. Și următoarea regulă succintă poate fi stabilită pentru respectarea de către ambele părți, și anume că oratorul ar trebui să prezinte întreaga forță a cazului său în fața judecătorului și, după ce s-a hotărât care sunt punctele din cazul său care merită de fapt antipatie sau milă, ar trebui să insiste asupra acelor

puncte care l-ar emoționa cel mai mult pe el însuși dacă ar judeca cazul. Dar va fi mai sigur să discutăm aceste considerații în detaliu. Punctele care ar putea să-l recomande pe acuzator în fața judecătorului au fost deja menționate în observațiile mele privind exordium. Există însă anumite aspecte care necesită o tratare mai amplă în perorație decât în exordiu, unde este suficient să fie doar schițate. Această tratare mai amplă este necesară în special dacă acuzatul este un om violent, nepopular sau periculos sau dacă condamnarea acuzatului ar putea acoperi judecătorii cu glorie, iar achitarea lui cu rușine. Calvus, de exemplu, în discursul său împotriva lui Vatinius, face o remarcă admirabilă: „Știți, domnilor, că s-a comis mită și toată lumea știe că voi știți acest lucru”. Cicero, din nou, în Verrines, spune că reputația proastă dobândită de tribunale poate fi ștearsă prin condamnarea lui Verres, o afirmație care se încadrează în categoria metodelor conciliatorii menționate mai sus. Apelul la frică, de asemenea, dacă este necesar să fie folosit pentru a produce un efect similar, ocupă un loc mai proeminent în perorație decât în exordiu, dar mi-am exprimat părerile cu privire la acest subiect într-o carte anterioară. Perorația oferă, de asemenea, oportunități mai libere pentru a stârni pasiunile geloziei, urii sau furiei. În ceea ce privește circumstanțele care pot stârni astfel de sentimente în judecător, gelozia va fi produsă de influența acuzatului, ura de natura rușinoasă a conduitei sale, iar furia de atitudinea sa lipsită de respect față de instanță, dacă, de exemplu, este contumac, arogant sau studiat indiferent: o astfel de furie poate fi stârnită nu numai de acte sau cuvinte specifice, ci și de înfățișarea, ținuta și manierele sale. În acest sens, remarcă făcută de acuzatorul lui Cossutianus Capito în tinerețea mea a fost privită cu mare aprobare: cuvintele folosite erau în greacă, dar pot fi traduse astfel: „Te rușinezi să-l temi chiar și pe Cezar”. Totuși, cea mai bună modalitate prin care acuzatorul poate stârni sentimentele judecătorului este să facă acuzația pe care o aduce împotriva acuzatului să pară cât mai atroce sau, dacă este posibil, cât mai deplorabilă. Atrocitatea acesteia poate fi ac-

centuată prin considerente legate de natura faptei, poziția autorului sau a victimei, scopul, momentul, locul și modul în care a fost comisă fapta: toate acestea pot fi tratate cu o varietate infinită. Să presupunem că ne plângem că clientul nostru a fost bătut. Trebuie să vorbim mai întâi despre actul în sine; apoi vom continua să subliniem că victima era un bătrân, un copil, un magistrat, un om cinstit sau un binefăcător al statului; vom sublinia, de asemenea, că agresorul era un individ fără valoare și demn de dispreț, sau (pentru a lua cazul opus) se afla într-o poziție de putere excesivă sau era ultimul om care ar fi trebuit să dea lovitura, sau, din nou, că ocazia era o sărbătoare solemnă, sau că fapta a fost comisă într-un moment în care astfel de crime erau pedepsite cu severitate specială de către instanțe sau când ordinea publică era într-un declin periculos de scăzut. Din nou, ura stârnită de actul respectiv va fi amplificată dacă acesta a fost comis într-un teatru, într-un templu sau într-o adunare publică și dacă lovitura nu a fost dată din greșeală sau într-un moment de pasiune sau dacă a fost rezultatul unei pasiuni care era complet nejustificată, datorită faptului că victima venise în ajutorul tatălui său sau dăduse un răspuns sau era candidat pentru aceeași funcție ca agresorul său; sau, în cele din urmă, putem sugera că el a dorit să provoace o vătămare mai gravă decât cea pe care a reușit să o provoace. Dar modul în care a fost comis actul este cel care contribuie cel mai mult la impresia de atrocitate, dacă, de exemplu, lovitura a fost violentă sau insultătoare: astfel, Demostene încearcă să stârnească ura împotriva lui Midias, subliniind locul loviturii, atitudinea agresorului și expresia feței sale. În acest context, va trebui să luăm în considerare dacă un om a fost ucis cu sabia, cu focul sau cu otravă, prin una sau mai multe răni și dacă a fost ucis pe loc sau torturat prin menținerea în suspans. Acuzatorul va încerca, de asemenea, să trezească milă, plângându-se de soarta celui pe care încearcă să-l răzbune sau de dezolarea care s-a abătut asupra copiilor sau părinților săi. Judecătorii pot fi, de asemenea, mișcați de o imagine a viitorului, a sortii care îi așteaptă

pe cei care s-au plâns de violență și nedreptate, dacă nu reușesc să obțină dreptate. Ei trebuie să plece în exil, să renunțe la proprietățile lor sau să îndure până la capăt orice ar decide dușmanul lor să le facă. Dar, de cele mai multe ori, acuzatorul va avea datoria de a-l distra pe judecător de la toate ispitele de milă pe care acuzatul le va pune în fața lui și de a-l incita să dea un verdict puternic și imparțial. De asemenea, va fi datoria lui, în acest sens, să prevină argumentele și acțiunile la care adversarul său pare să recurgă. Căci aceasta îl face pe judecător mai prudent în respectarea caracterului sacru al jurământului său și distruge influența celor care ne vor răspunde atunci când argumentele folosite de apărare au fost deja tratate de acuzare, deoarece își pierde noutatea. Un exemplu în acest sens se găsește în discursul lui Messala împotriva lui Aufidia, în care îl avertizează pe Servius Sulpicius să nu vorbească despre pericolul care îi amenință pe semnatarii documentului și pe însăși acuzata. Din nou, Aeschines prezintă linia de apărare pe care o va urma Demosthenes. Există, de asemenea, ocazii în care judecătorilor ar trebui să li se spună ce răspuns ar trebui să dea la cererile formulate în numele acuzatului, o procedură care este o formă de recapitulare. Dacă ne îndreptăm atenția către acuzată, trebuie să observăm că valoarea sa, preocupările sale bărbătești, cicatricile de la rănilor primite în luptă, rangul său și serviciile aduse de strămoșii săi, toate acestea o vor recomanda bunăvoinței judecătorilor. Cicero, așa cum am arătat mai sus, și Asinius folosesc amândoi această formă de apel: într-adevăr, ei pot fi considerați aproape rivali în această privință, deoarece Cicero a folosit-o când l-a apărat pe bătrânul Scaurus, iar Asinius când l-a apărat pe fiul său. Din nou, cauza care l-a pus pe acuzat în pericol poate avea același efect, dacă, de exemplu, se pare că acesta și-a atras dușmănia din cauza unei acțiuni onorabile: mai presus de toate, bunătața, umanitatea sau mila sa pot fi subliniate în acest scop. Pentru că aceasta adaugă la aparenta justiție a cererii sale, dacă tot ce cere judecătorului este să-i acorde ceea ce el însuși a acordat altora. În acest context, putem

sublinia și interesele statului, gloria care va reveni judecătorilor, importanța precedentului pe care îl va crea verdictul lor și locul pe care îl va ocupa în memoria generațiilor viitoare. Dar apelul care va avea cea mai mare pondere este apelul la milă, care nu numai că îl obligă pe judecător să-și schimbe părerea, ci chiar să-și trădeze emoțiile prin lacrimi. Astfel de apeluri la milă se vor baza fie pe suferințele anterioare sau prezente ale acuzatului, fie pe cele care îl așteaptă dacă va fi condamnat. Iar forța apelului nostru va fi dublată dacă vom contrasta averea de care se bucură acum cu cea la care va fi redus, dacă va eșua. În acest context, se poate juca mult pe vârsta și sexul acuzatului, sau pe cei mai apropiați și dragi ai săi, adică copiii, părinții și rudele, toate aceste subiecte fiind tratate în moduri diferite. Uneori, avocatul însuși poate chiar să-și asume rolul de prieten apropiat al clientului său, așa cum face Cicero în *pro Milone*, unde strigă: „Vai, ce nefericit sunt! Vai, nefericitul meu prieten! Tu ai reușit, prin intermediul celor care sunt acum judecătorii tăi, să mă chemi înapoi în țara mea natală, și eu nu pot, prin același mijloc, să te păstrez în a ta?” O astfel de metodă este deosebit de utilă atunci când, așa cum a fost cazul lui Milo, rugămintea nu este în concordanță cu caracterul acuzatului. Cine ar fi suportat să-l audă pe Milo implorând pentru viața sa, când a recunoscut că a ucis un om de nobilă naștere pentru că era datoria lui să o facă? În consecință, Cicero a căutat să câștige bunăvoința judecătorilor pentru Milo subliniind fermitatea caracterului său și asumându-și el însuși rolul de implorator. Imitarea poate fi, de asemenea, folosită cu succes în astfel de pasaje, iar prin imitare mă refer la discursuri fictive care se presupune că au fost rostite, cum ar fi cele pe care un avocat le pune în gura clientului său. Faptele goale sunt, fără îndoială, emoționante în sine, dar când pretindem că persoanele în cauză vorbesc, nota personală sporește efectul emoțional. Atunci judecătorul nu mai pare să asculte o voce care deplânge nenorocirile altuia, ci să audă vocea și sentimentele victimelor nefericite, oameni a căror simplă apariție i-ar stârni lacrimile, chiar dacă nu ar

roști niciun cuvânt. Și întrucât pledoaria lor ar trezi și mai multă milă dacă ar fi rostită cu propriile lor, astfel încât devine într-o oarecare măsură și mai eficientă atunci când este, ca să zicem așa, pusă în gura lor de către avocatul lor: putem face o paralelă cu scena, unde vocea și interpretarea actorului produc un efect emoțional mai mare atunci când vorbește într-un rol asumat decât atunci când vorbește în propria sa calitate. În consecință, Cicero, pentru a-l cita încă o dată, deși nu pune rugăminți în gura lui Milo și preferă să-l laude pentru caracterul său neclintit, îi împrumută totuși cuvinte sub forma unei plângeri care se potrivește unui om curajos. „Vai!”, spune el, „munca mea a fost în zadar! Vai de speranțele mele spulberate! Vai de scopul meu zădărnicit!” Apelurile la milă ar trebui, totuși, să fie întotdeauna scurte, și există un motiv întemeiat pentru zicala că nimic nu se usucă atât de repede ca lacrimile. Timpul atenuează chiar și durerea autentică și, prin urmare, este inevitabil ca aparența de durere descrisă în discursul nostru să dispară și mai repede. Și dacă petrecem prea mult timp cu o astfel de reprezentare, ascultătorul nostru se satură de lacrimile sale și revine la atitudinea rațională de la care a fost distras de impulsul momentului. Prin urmare, nu trebuie să permitem ca efectul pe care l-am produs să se estompeze și, în consecință, trebuie să renunțăm la apelul nostru la emoție tocmai când acea emoție este la apogeu, și nici nu trebuie să ne așteptăm ca cineva să plângă mult timp pentru boala altuia. Din acest motiv, elocvența noastră ar trebui să fie mai accentuată în această parte a discursului nostru decât în orice altă parte, deoarece, oriunde nu reușește să adauge ceva la ceea ce a precedat, pare chiar să diminueze efectul anterior, în timp ce un diminuendo este doar un pas către dispariția rapidă a emoției. Atât acțiunile, cât și cuvintele pot fi folosite pentru a emoționa curtea până la lacrimi. De aici provine obiceiul de a aduce persoanele acuzate în fața curții îmbrăcate în haine murdare și negrijite și de a le prezenta copiii și părinții, iar în acest scop vedem săbii pătate de sânge, fragmente de oase scoase din rană și haine pătate cu sânge, expuse

de acuzatori, răni dezvelite de bandaje și corpuri biciuite expuse privirii. Impresia produsă de astfel de expoziții este, în general, enormă, deoarece par să pună spectatorii față în față cu faptele crude. De exemplu, vederea petelor de sânge de pe toga cu margini purpurii a lui Gaius Caesar, care a fost purtată în fruntea procesiunii funerare, a stârnit furia poporului roman. Ei știau că fusese ucis; chiar îi văzuseră trupul întins pe catafalc: dar haina lui, încă udă de sânge, le-a adus în minte o imagine atât de vie a crimei, încât Cezar părea nu să fi fost ucis, ci să fie ucis chiar în fața ochilor lor. Totuși, nu aş merge atât de departe încât să aprob o practică despre care am citit și pe care, într-adevăr, am văzut-o ocazional, aceea de a aduce în fața curții o imagine a crimei pictată pe lemn sau pânză, pentru ca judecătorul să fie stârnit la furie de groaza priveliștii. Pentru că avocatul care preferă o imagine mută să vorbească în locul elocvenței sale trebuie să fie deosebit de incompetent. Pe de altă parte, știu că purtarea doliului și prezentarea unei înfățișări neîngrijite, precum și introducerea rudelor îmbrăcate în mod similar, s-au dovedit a fi de valoare, iar rugămintele au fost de mare ajutor pentru a salva acuzatul de condamnare. Prin urmare, practica de a apela la judecători prin tot ceea ce le este drag și apropiat va fi de mare ajutor pentru acuzat, mai ales dacă și el are copii, o soție și părinți. Invocarea zeilor, de asemenea, dă de obicei impresia că vorbitorul este conștient de justetea cauzei sale, în timp ce poate produce un efect bun dacă acuzatul se aruncă la pământ și îmbrățișează genunchii judecătorilor, cu excepția cazului în care caracterul său, viața sa trecută și poziția sa socială interzic recurgerea la acest mijloc: pentru că există unele fapte care trebuie apărute cu aceeași îndrăzneală cu care au fost comise. Dar trebuie să avem grijă să nu exagerăm, de teamă să nu creăm o impresie proastă prin o aparență de încredere excesivă. Cea mai eficientă dintre toate aceste metode a fost, în trecut, cea prin care, mai mult decât orice altceva, Cicero este considerat a-l fi salvat pe Lucius Murena de atacurile acuzatorilor săi, care erau oameni de cea mai mare distincție. El

a convins curtea că nimic nu era mai necesar, având în vedere situația critică, decât ca Murena să preia consulatul la 31 decembrie. Această formă de apel este însă acum aproape complet depășită, deoarece siguranța statului depinde astăzi de grija vigilentă a unui singur conducător și nu poate fi pusă în pericol de rezultatul unui proces. Am vorbit despre acuzatori și acuzați, deoarece în situațiile care implică pericol, apelul emoțional este cel mai util. Dar și cazurile private admit ambele tipuri de perorație, și anume cea care constă în recapitularea probelor și cea care ia forma unui apel la milă, aceasta din urmă fiind folosită atunci când poziția sau reputația părții litigante pare să fie în pericol. Pentru că a recurge la astfel de metode tragice în cazuri banale ar fi ca și cum ai pune masca și cizmele lui Hercule pe un copil mic. De asemenea, merită subliniat faptul că, în opinia mea, modul în care clientul ale cărui suferințe le prezentăm în fața instanței își adaptează comportamentul la metodele avocatului său este de cea mai mare importanță. Căci uneori apelul nostru eșuează din cauza ignoranței, rusticității, indiferenței sau grosolăniei clientului nostru și, prin urmare, este foarte important ca avocatul să ia toate măsurile de precauție necesare în acest sens. Am văzut adesea clienți al căror comportament era total neconform cu linia adoptată de avocatul lor, deoarece expresia lor nu arăta nici cea mai mică emoție, în timp ce afișau o veselie total nepotrivită și chiar stârneau râsete prin privirile sau acțiunile lor; o astfel de incongruență este deosebit de frecventă atunci când apelul are un caracter teatral. Într-o ocazie, un avocat a adus o fată care se presupunea a fi sora părții adverse (deoarece acest aspect era obiectul litigiului) și a condus-o către băncile ocupate de adversarii săi, ca și cum ar fi vrut să o lase în brațele fratelui ei: eu însă îl avertizasem la timp pe fratele ei, iar acesta părăsise locul său. Avocatul, deși era de obicei un orator elocvent, a rămas mut de uimire în fața acestei întorsături neașteptate a evenimentelor și și-a dus fetița înapoi în cel mai docil mod cu putință. A mai fost un alt avocat care apăra o femeie care credea că va obține un efect puternic prezen-

tând portretul soțului ei, dar a stârnit râsete repetate în sala de judecată. Căci persoanele învestite cu sarcina de a înmâna portretul nu aveau habar de natura unei perorații și îl arătau de fiecare dată când avocatul se uita în direcția lor, iar când în sfârșit a fost prezentat la momentul potrivit, acesta a distrus tot efectul bun al elocvenței sale anterioare prin urâtenia sa, căci era un mulaj de ceară luat de pe cadavrul unui bătrân . Cunoaștem, de asemenea, povestea a ceea ce i s-a întâmplat lui Glycon, poreclit Spiridion. El a întrebat un băiat pe care l-a adus în fața curții de judecată de ce plânge, la care băiatul a răspuns că pedagogul său îl ciupea. Dar cea mai eficientă avertizare cu privire la pericolele care pândesc perorația este povestea spusă de Cicero despre Caepasii. Dar toate aceste pericole pot fi înfruntate cu curaj de cei care nu au dificultăți în a-și schimba linia de pledoarie. Cei care însă nu pot să se îndepărteze de ceea ce au scris sunt reduși la tăcere de astfel de situații de urgență sau sunt conduși să facă declarații false, cum ar fi, de exemplu, dacă un avocat ar spune: „Își întinde mâinile implorând să vă îmbrățișeze genunchii” sau „Omul nefericit este prins în îmbrățișarea copiilor săi” sau „Vedeți, el îmi amintește de acest lucru”, deși persoana în cauză nu face nimic din toate acestea. Astfel de greșeli se datorează practicii din școli, unde suntem liberi să ne prefacem ce vrem fără să fim pedepsiți, pentru că avem libertatea de a inventa fapte. Dar acest lucru este imposibil atunci când ne confruntăm cu realitatea, și a fost o remarcă excelentă cea pe care Cassius i-a făcut-o unui tânăr orator care a spus: „De ce mă privești atât de fioros, Severus?” La care el a răspuns: „Nu făceam nimic de genul acesta, dar dacă este în manuscrisul tău, iată-te !” Și și-a fixat privirea asupra lui cu cea mai feroce încruntare pe care o putea afișa. Există un aspect pe care este deosebit de important să-l reținem, și anume că nu ar trebui să încercăm niciodată să înduișăm publicul fără a apela la toate resursele elocvenței noastre. Deși această formă de apel emoțional este cea mai eficientă dintre toate, atunci când are succes, eșecul ei duce la un anticlimax, iar dacă avo-

catul este un orator slab, ar fi fost mai înțelept să lase patetismul situației la latitudinea imaginației judecătorilor. Pentru că aspectul, vocea și chiar expresia feței acuzatului, asupra cărora se concentrează atenția curții, vor trezi în general râsete atunci când nu reușesc să trezească compasiune. Prin urmare, avocatul trebuie să își evalueze cu atenție puterile și să înțeleagă corect dificultatea sarcinii pe care o are în vedere. Pentru că în astfel de chestiuni nu există cale de mijloc între lacrimi și râsete. Sarcina perorației nu se limitează însă la a trezi milă în rândul judecătorilor: poate fi necesar să risipească mila pe care o simt, fie printr-un discurs prestabilit menit să-i readucă din lacrimi la o analiză a justiției cazului, fie prin câteva glume, cum ar fi „Dați-i băiatului niște pâine ca să nu mai plângă” sau remarca făcută de avocat unui client corpulent, al cărui adversar, un simplu copil, fusese dus în jurul curții de avocatul său: „Ce să fac? Nu te pot duce!” Astfel de glume nu ar trebui însă să degenereze în bufonerie. În consecință, nu pot să-l aprob pe oratorul, deși era unul dintre cei mai distinși vorbitori ai epocii sale, care, când adversarul său a adus niște copii pentru a spori efectul perorației sale, a aruncat niște zaruri printre ei, cu rezultatul că aceștia au început să se înghesuie să le ia. Pentru că ignoranța lor copilărească față de pericolele care îi amenințau ar fi putut trezi compasiune. Din același motiv, nu pot lăuda avocatul care, când adversarul său, acuzatorul, a prezentat în instanță o sabie pătată de sânge, a fugit brusc de pe bănci ca și cum ar fi fost cuprins de o teroare agonizantă, iar apoi, când a venit rândul său să pledeze, a scos capul din mulțime, pe jumătate acoperit de mantie, și a întrebat dacă omul cu sabia plecase. Pentru că, deși a stârnit râsete, s-a făcut de râs. Totuși, efectele teatrale de care discutăm pot fi risipite prin puterea elocvenței. Cicero oferă exemple admirabile ale modului în care se poate face acest lucru, atât în pro Rabirio, unde atacă prezentarea în fața curții a portretului lui Saturninus într-un limbaj cât se poate de demn, cât și în pro Vareno, unde lansează o serie de glume la adresa unui tânăr a cărui rană

fusese dezlegată la intervale regulate în cursul procesului. Există, de asemenea, tipuri mai blânde de perorație în care, dacă adversarul nostru are un caracter care merită să fie tratat cu respect, ne străduim să ne punem bine cu el sau să-i dăm un avertisment prietenos sau să-l îndemnăm să ne considere prietenii săi. Această metodă a fost folosită în mod admirabil de Passienus când a pledat într-un proces intentat de soția sa Domitia împotriva fratelui ei Ahenobarbus pentru recuperarea unei sume de bani: a început prin a face o serie de remarci despre relația dintre cele două părți și apoi, referindu-se la averea lor, care era în ambele cazuri enormă, a adăugat: „Nu există nimic de care voi doi să aveți mai puțină nevoie decât subiectul acestei dispute”. Toate aceste apeluri la emoție, deși unii susțin că ar trebui să se limiteze la exordiu și perorație, care sunt, recunosc, locurile în care sunt folosite cel mai des, pot fi folosite și în alte porțiuni ale discursului, dar mai succint, deoarece majoritatea trebuie rezervate pentru deschidere sau închidere. Dar în perorație, dacă este cazul, trebuie să dăm frâu liber întregului torent al elocvenței noastre. Căci, dacă am vorbit bine în restul discursului nostru, acum vom avea judecătorii de partea noastră și vom fi în măsură, acum că am ieșit din recifuri și bancuri de nisip, să întindem toate pânzele, în timp ce, întrucât sarcina principală a perorației constă în amplificare, putem folosi în mod legitim cuvinte și reflecții magnifice și ornate. La finalul dramei noastre trebuie să emoționăm cu adevărat teatrul, când ajungem la locul unde se afla fraza cu care se încheiau vechile tragedii și comedii : „Prietenii, aplaudați-ne”. În alte părți ale discursului, trebuie să apelăm la emoții, după cum se ivește ocazia. Căci ar fi în mod evident greșit să prezentăm fapte care provoacă groază și milă fără un astfel de apel, în timp ce, dacă se pune problema calității unui fapt, un astfel de apel poate fi adăugat în mod justificat la dovezile faptului în cauză. Când pledăm un caz complicat, care este de fapt alcătuit din mai multe cazuri, va fi necesar să introducem o serie de pasaje asemănătoare cu perorațiile, așa cum face Cicero în Verrines, unde deplânge

moartea lui Philodamus, a căpitanilor de nave, crucificarea cetățeanului roman și o serie de alte incidente tragice . Unii le numesc , prin care se referă la o perorație distribuită în diferite părți ale unui discurs. Eu le-aș considera mai degrabă specii decât părți ale perorației, deoarece termenii epilog și perorații indică în mod clar că ele formează concluzia unui discurs.

Cartea VII

Prefață

Cred că s-a spus destul pe tema invenției. Pentru că nu m-am ocupat doar de metodele prin care putem instrui judecătorul, ci și de mijloacele de a face apel la emoțiile sale. Dar la fel cum nu este suficient ca cei care ridică o clădire să adune doar pietre, lemn și alte materiale de construcție, ci este nevoie de zidari pricepuți care să le aranjeze și să le așeze, la fel și în vorbire, oricât de abundentă ar fi materia, ea va forma doar o grămadă confuză dacă nu se folosește aranjarea pentru a o reduce la ordine și a-i da conexiune și fermitate structurii. Nu este fără motiv că aranjarea este considerată a fi a doua dintre cele cinci componente ale oratoriei, deoarece fără ea, prima este inutilă. Faptul că toate membrele unei statui au fost turnate nu o face o statuie: ele trebuie asamblate; și dacă ați schimba o parte a corpului nostru sau a altor animale cu alta, deși corpul ar avea aceleași membre ca înainte, ați fi creat totuși un monstru. Din nou, chiar și o ușoară dislocare va priva un membru de utilizarea și vigoarea sa anterioare, iar dezordinea în rânduri va împiedica mișcările unei armate. Nici nu pot considera ca fiind o eroare afirmația că ordinea este esențială pentru existența naturii înseși, deoarece fără ordine totul s-ar duce de răpă și s-ar ruina. În mod similar, dacă oratoria nu are această virtute, nu poate să nu fie confuză, ci va fi ca o navă care plutește fără cârmaci, va lipsi de coeziune, va cădea în nenumărate

repetiții și omisiuni și, ca un călător care s-a rătăcit într-o țară necunoscută, va fi ghidată numai de întâmplare, fără un scop fix și fără cea mai mică idee despre punctul de plecare sau destinație. Prin urmare, întreaga carte va fi dedicată aranjamentului, o artă a cărei dobândire nu ar fi fost niciodată o raritate, dacă ar fi fost posibil să se stabilească reguli generale care să se potrivească tuturor subiectelor. Dar, întrucât cazurile din instanțe au prezentat întotdeauna o varietate infinită și vor continua să o facă, și întrucât de-a lungul secolelor nu s-a găsit niciun caz care să fie exact ca altul, avocatul trebuie să se bazeze pe perspicacitatea sa, să fie atent, să-și exercite puterea de inventivitate și de judecată și să se bazeze pe propriile sale sfaturi. Pe de altă parte, nu neg că există unele puncte care pot fi demonstrate și pe care, în consecință, voi avea grijă să nu le trec cu vederea.

Capitolul 1

Diviziunea, așa cum am afirmat deja, înseamnă împărțirea unui grup de lucruri în părțile sale componente, partiția este separarea unui întreg individual în elementele sale, ordinea este dispunerea corectă a lucrurilor în așa fel încât ceea ce urmează să fie în concordanță cu ceea ce precede, în timp ce aranjarea este distribuirea lucrurilor și a părților în locurile pe care este oportun să le ocupe. Dar trebuie să ne amintim că aranjarea depinde, în general, de oportunitate și că aceeași întrebare nu va fi întotdeauna discutată mai întâi de ambele părți. Un exemplu al ceea ce vreau să spun, fără a cita alte exemple, este oferit de Demostene și Aeschines, care adoptă o ordine diferită în procesul lui Ctesiphon, deoarece acuzatorul începe prin a trata problema juridică implicată, în care credea că are avantajul, în timp ce avocatul apărării tratează practic toate celelalte subiecte înainte de a ajunge la problema juridică, cu scopul de a pregăti judecătorii pentru examinarea aspectului juridic al cazului. Deoarece va fi adesea oportun ca părțile să

plaseze mai întâi diferite puncte; în caz contrar, pledoaria ar fi întotdeauna determinată de bunăvoința acuzării. În cele din urmă, într-un caz de acuzație reciprocă, în care ambele părți trebuie să se apere înainte de a-și acuza adversarul, ordinea tuturor lucrurilor trebuie neapărat să fie diferită. Voi expune, aşadar, metoda pe care am adoptat-o eu însumi, despre care nu am făcut niciodată niciun mister; ea este rezultatul, în parte, al învățăturilor primite de la alții, în parte al propriului meu raționament. Când eram angajat în dispute juridice, îmi propuneam să mă familiarizez cu toate circumstanțele legate de caz. (În școli, desigur, faptele cazului sunt definite și limitate ca număr și, în plus, sunt prezentate înainte de a începe să declamăm: grecii le numesc teme, pe care Cicero le traduce prin propoziții.) După ce mi-am format o idee generală despre aceste circumstanțe, am început să le iau în considerare atât din punctul de vedere al adversarului meu, cât și din al meu. Primul punct pe care mi-am propus să-l determin (este destul de ușor de enunțat, dar este totuși foarte important) a fost ceea ce dorea să stabilească fiecare parte și apoi ce mijloace era probabil să adopte în acest scop. Metoda mea era următoarea. Am analizat ce ar spune mai întâi procurorul: punctul său de vedere trebuie fie admis, fie controversat: dacă este admis, nu poate apărea nicio întrebare în această privință. Am trecut, aşadar, la răspunsul apărării și l-am analizat din același punct de vedere: chiar și acolo argumentul era uneori unul admis. Abia când părțile nu mai erau de acord apărea vreo întrebare. Să luăm, de exemplu, următorul caz. „Ai ucis un om.” „Da, l-am ucis.” De acord, trec la apărare, care trebuie să prezinte motivul omuciderii. „Este legal”, susține el, „să ucizi un adulter cu amanta sa.” Un alt punct admis, pentru că nu există nicio îndoială cu privire la lege. Trebuie să căutăm un al treilea punct în care cele două părți sunt în dezechord. „Nu erau adulterini”, spune acuzarea; „Erau”, spune apărarea. Iată, aşadar, problema în discuție: există o îndoială cu privire la fapte și, prin urmare, este o chestiune de presupunere. Uneori, chiar și al treilea punct

poate fi admis; se admite că erau adulteri. „Dar”, spune acuzatorul, „nu aveai dreptul să-i omori, pentru că erai un exilat” sau „ți-ai pierdut drepturile civile”. Problema este acum una de drept. Pe de altă parte, dacă atunci când acuzarea spune „Tu i-ai ucis”, apărarea răspunde imediat „Nu am făcut-o”, problema este ridicată fără întârziere. Dacă este nevoie de o cercetare pentru a descoperi unde începe cu adevărat disputa, trebuie să luăm în considerare ce constituie prima întrebare. Acuzația poate fi simplă, cum ar fi, de exemplu, „Rabirius l-a ucis pe Saturninus”, sau complexă, cum ar fi următoarea: „Infracțiunea comisă de Lucius Varenus se încadrează în legea asasinatului: pentru că a procurat uciderea lui Gaius Varnus, rănirea lui Gnaeus Varenus și, de asemenea, uciderea lui Salarius”. În acest din urmă caz, vor exista o serie de propoziții, o afirmație care se aplică și proceselor civile. Dar într-un caz complex, pot exista o serie de întrebări și baze: de exemplu, acuzatul poate nega un fapt, justifica altul și invoca motive tehnice pentru a demonstra că un al treilea fapt nu este pasibil de acțiune. În astfel de cazuri, avocatul va trebui să ia în considerare ce trebuie respins și unde trebuie plasată respingerea. În ceea ce privește procurorul, nu sunt în totalitate în dezacord cu Celsus, care, deși fără îndoială că astfel urmează practica lui Cicero, insistă cu o oarecare vehemență asupra opiniei că primul loc ar trebui acordat unor argumente puternice, dar că cele mai puternice ar trebui rezervate pentru final, în timp ce argumentele mai slabe trebuie plasate la mijloc, deoarece judecătorul trebuie să fie impresionat la început și împins cu forța să ia o decizie la sfârșit. Dar în cazul apărării lucrurile stau altfel: argumentele cele mai puternice trebuie, de regulă, eliminate mai întâi, de teamă ca judecătorul, având gândurile fixate asupra acestor argumente, să nu privească cu dezaprobare apărarea altor puncte. Uneori, însă, această ordine poate fi modificată; de exemplu, dacă argumentele minore sunt în mod evident false, iar respingerea argumentului cel mai grav prezintă o anumită dificultate, ar trebui să îl atacăm ultimul, după ce am discreditat acuzarea

demonstrând falsitatea primului, determinând astfel judecătorii să creadă că toate argumentele lor sunt la fel de nesigure. Cu toate acestea, trebuie să ne începem observațiile explicând de ce amânăm tratarea celei mai grave acuzații și promițând că o vom trata într-o etapă ulterioară: în caz contrar, faptul că nu o tratăm imediat poate da impresia că ne este teamă de ea. Acuzațiile aduse împotriva vieții trecute a acuzatului ar trebui, în general, tratate mai întâi, pentru ca judecătorul să fie dispus să asculte apărarea noastră cu privire la acel punct asupra căruia trebuie să se pronunțe. Dar Cicero, în *pro Vareno*, amână tratarea acestor acuzații până la final, fiind ghidat nu de regula generală, ci de circumstanțele speciale ale cazului. Când acuzația este simplă, trebuie să ne gândim dacă să dăm un singur răspuns la acuzație sau mai multe. În primul caz, trebuie să decidem dacă este vorba de o chestiune de fapt sau de drept: dacă este o chestiune de fapt, trebuie să negăm faptul sau să-l justificăm; dacă, pe de altă parte, este o chestiune de drept, trebuie să decidem asupra punctului special care dă naștere disputei și dacă chestiunea se referă la litera sau la intenția legii. Vom face acest lucru luând în considerare care este legea care dă naștere disputei, adică în temeiul cărei legi a fost constituită instanța. În temele scolastice, de exemplu, legile sunt uneori enunțate doar în scopul de a conecta argumentele cazurilor. Să luăm următorul caz: „Un tată care recunoaște un fiu pe care l-a abandonat în copilărie îl va reprimi numai după ce va plăti pentru întreținerea lui. Un fiu neascultător poate fi dezmoștenit. Un bărbat care și-a reprimat fiul pe care îl abandonase îi poruncește să se căsătorească cu o vecină bogată. Fiul dorește să se căsătorească cu fiica omului sărac care l-a crescut.” Legea privind copiii abandonați permite o abordare emoțională, în timp ce decizia instanței se bazează pe legea dezmoștenirii. Pe de altă parte, o chestiune poate implica mai multe legi decât una singură, ca în cazul legilor contradictorii. Luând în considerare astfel de aspecte, vom putea determina punctul de drept din care decurge litigiul. Ca exemplu de apărare complexă, pot cita *pro Rabirio*:

„Dacă l-ar fi ucis, ar fi fost justificat să o facă, dar nu l-a ucis.” Dar când prezentăm o serie de argumente ca răspuns la o singură propoziție, trebuie mai întâi să luăm în considerare tot ce se poate spune pe această temă și apoi să decidem care dintre aceste argumente este oportun să fie selectat și unde să fie prezentat. Opiniile mele pe această temă nu sunt identice cu cele pe care le-am admis cu puțin timp în urmă cu privire la propoziții și la argumente în secțiunea pe care am dedicat-o dovezilor, în sensul că uneori putem începe cu cele mai puternice. Căci atunci când apărăm, ar trebui să există întotdeauna o creștere a forței în tratarea problemelor și ar trebui să procedăm de la cele mai slabe la cele mai puternice, indiferent dacă punctele pe care le ridicăm sunt de același caracter sau de natură diferită. Întrebările de drept vor apărea adesea dintr-un motiv de dispută după altul, în timp ce întrebările de fapt se referă, de asemenea, la un singur punct; dar ordinea care trebuie urmată este aceeași în ambele cazuri. Cu toate acestea, trebuie să abordăm mai întâi punctele care diferă ca natură. În astfel de cazuri, cele mai slabe ar trebui tratate întotdeauna mai întâi, pentru că există situații în care, după discutarea unei chestiuni, facem o concesie sau o prezentăm adversarilor noștri: pentru că nu putem trece la altele fără a renunța la cele care vin mai întâi. Acest lucru trebuie făcut în așa fel încât să nu dăm impresia că considerăm punctele ca fiind disperate, ci că le-am abandonat în mod deliberat, deoarece putem dovedi cazul nostru fără ele. Să presupunem că agentul unei anumite persoane revendică dobânda la un împrumut ca fiind datorată în cadrul unei moșteniri. Aici poate apărea întrebarea dacă o astfel de revendicare poate fi făcută de un agent. Să presupunem că, după discutarea întrebării, renunțăm la ea sau că argumentul este respins. Apoi ridicăm întrebarea dacă persoana în numele căreia este introdusă acțiunea are dreptul să angajeze un agent. Să cedăm și acest punct. Cazul va admite în continuare ridicarea întrebării dacă persoana în numele căreia este introdusă acțiunea este moștenitorul persoanei căreia îi era datorată dobânda și,

din nou, dacă este singurul moștenitor. Să cedăm și aceste puncte și tot putem ridica întrebarea dacă suma este cuvenită? Pe de altă parte, nimeni nu va fi atât de nebun încât să renunțe la ceea ce consideră a fi punctul său forte și să treacă la altele de importanță minoră. Următorul caz dintr-o temă scolastică are un caracter similar. „Nu poți dezmoșteni fiul tău adoptiv. Și dacă poți să-l dezmoștenești pe fiul tău adoptiv, nu poți să-l dezmoștenești pe cel care este atât de curajos. Și dacă poți să-l dezmoștenești pe cineva care este atât de curajos, nu poți să-l dezmoștenești pentru că nu ți-a ascultat toate poruncile; și dacă era obligat să te asculte în toate celelalte, nu poți să-l dezmoștenești pe motivul alegerii sale de recompensă; și chiar dacă alegerea unei recompense poate da un motiv întemeiat pentru dezmoștenire, acest lucru nu este valabil pentru o astfel de alegere pe care a făcut-o el de fapt.” Aceasta este natura disimilarității în ceea ce privește aspectele juridice. Cu toate acestea, atunci când este vorba de o chestiune de fapt, pot exista mai multe aspecte care conduc la același rezultat, dintre care unele pot fi eliminate ca fiind neesențiale pentru problema principală, cum ar fi, de exemplu, cazul în care un om acuzat de furt i-ar spune acuzatorului său: „Dovedește că ai avut bunul, dovedește că l-ai pierdut, dovedește că a fost furat, dovedește că a fost furat de mine.” Primele trei pot fi eliminate, dar nu și ultima. Obişnuiam să folosesc și următoarea metodă. Mă întorceam de la specia finală (care conține, în general, punctul vital al cazului) la prima întrebare generală sau coboram de la gen la specia finală, aplicând această metodă chiar și temelor deliberative. De exemplu, Numa deliberează dacă să accepte coroana oferită de romani. Mai întâi, el ia în considerare întrebarea generală: „Ar trebui să fiu rege?” Apoi: „Ar trebui să fiu rege într-un stat străin? Ar trebui să fiu rege la Roma? Este probabil ca romanii să accepte un rege ca mine?” La fel și în temele controversate. Să presupunem că un om curajos alege soția altui bărbat ca recompensă. Întrebarea generală este dacă i se ar trebui să i se dea orice alege. Urmează întrebări precum dacă poate

alege recompensa din proprietatea unor persoane private, dacă poate alege o mireasă ca recompensă și, dacă da, dacă poate alege una care este deja căsătorită. Dar în căutarea noastră de astfel de întrebări urmăm o ordine destul de diferită de cea pe care o folosim în discursul nostru real. Căci ceea ce, de regulă, ne vine în minte mai întâi, este tocmai ceea ce ar trebui să vină la sfârșitul discursului nostru: de exemplu, concluzia „Nu ai dreptul să alegi soția altui bărbat”. În consecință, graba nejustificată va strica împărțirea subiectului. Prin urmare, nu trebuie să ne mulțumim cu gândurile care ne vin în minte mai întâi, ci trebuie să continuăm să cercetăm până ajungem la concluzii precum aceea că el nu ar trebui să aleagă nici măcar o văduvă: un pas înainte este făcut când ajungem la concluzia că el nu ar trebui să aleagă nimic care este proprietate privată sau, în cele din urmă, putem reveni la următoarea întrebare în ordinea întrebărilor generale și să concluzionăm că el nu ar trebui să aleagă nimic inechitabil. În consecință, după ce am analizat propunerea adversarului nostru, o sarcină ușoară, ar trebui să luăm în considerare, dacă este posibil, ceea ce este cel mai natural să răspundem mai întâi. Și, dacă ne imaginăm cazul ca fiind de fapt pledat și pe noi înșine în situația de a fi nevoiți să dăm un răspuns, acel răspuns se va sugera probabil de la sine. Pe de altă parte, dacă acest lucru este imposibil, ar trebui să lăsăm deoparte ceea ce ne vine în minte mai întâi și să raționăm cu noi înșine după cum urmează: „Ce s-ar întâmpla dacă nu ar fi așa?” Trebuie apoi să repetăm procesul a doua și a treia oară și așa mai departe, până când nu mai rămâne nimic de luat în considerare. Astfel, vom examina chiar și punctele minore, prin tratarea cărora am putea, poate, să-l facem pe judecător să ne fie mai favorabil când vom ajunge la problema principală. Regula conform căreia ar trebui să coborâm de la comun la particular este cam aceeași, deoarece ceea ce este comun este de obicei general. De exemplu, „El a ucis un tiran” este comun, în timp ce „Un tiran a fost ucis de fiul său, de o femeie sau de soția sa” sunt toate particulare. Obişnuiam, de asemenea, să notez separat tot

ceea ce era admis atât de adversarul meu, cât și de mine, cu condiția să se potrivească scopului meu, și nu doar pentru a insista asupra oricăror admiteri pe care le-ar putea face, ci pentru a le multiplica prin împărțire, ca de exemplu în următoarea temă controversată: „Un general, care se opusese tatălui său ca candidat și îl învinsese, a fost capturat: trimișii care s-au dus să-l răscumpere l-au întâlnit pe tatăl său întorcându-se de la inamic. El le-a spus trimișilor: „Ați ajuns prea târziu”. L-au percheziționat pe tată și au găsit aur în buzunarele sale. Și-au continuat călătoria și l-au găsit pe general crucificat. El le-a strigat: „Feriți-vă de trădător”. Tatăl este acuzat”. Ce puncte sunt recunoscute de ambele părți? „Ni s-a spus că a avut loc o trădare și ni s-a spus acest lucru de către general.” Încercăm să găsim trădătorul. „Recunoști că te-ai dus la inamic, că ai făcut-o pe ascuns, că te-ai întors neînfrânți, că ai adus aur și l-ai ascuns asupra voastră.” Căci uneori, fapta acuzatului poate fi prezentată într-un mod care să-l incrimineze puternic, iar dacă declarația noastră face o impresie puternică asupra judecătorului, aceasta poate servi la a-i închide urechile la tot ceea ce susține apărarea. Deoarece, ca regulă generală, este avantajos pentru acuzator să adune faptele laolaltă și pentru apărare să le separe. De asemenea, referindu-mă la întregul material al cazului, am procedat așa cum am menționat deja că se procedează cu argumentele, și anume, după ce am expus mai întâi toate faptele fără excepție, le-am eliminat pe toate, cu o singură excepție, și anume faptul pe care doream să fie crezut. De exemplu, în cazul acuzațiilor de coluziune, se poate argumenta după cum urmează. „Mijloacele de a asigura achitarea unei persoane acuzate sunt strict limitate. Nevinovăția sa poate fi stabilită, o autoritate superioară poate interveni, se poate recurge la forță sau mită, vinovăția sa poate fi dificil de dovedit sau poate exista coluziune între avocați. Recunoști că era vinovat; nicio autoritate superioară nu a intervenit, nu s-a folosit violența și nu te plângi că juriul a fost mituit, în timp ce nu a fost nicio dificultate în a-i dovedi vinovăția. Ce concluzie ne rămâne, în afară de cea că a existat coluz-

iune?” Dacă nu puteam elimina toate argumentele împotriva mea, eliminam majoritatea. „Se recunoaște că un om a fost ucis: dar el nu a fost ucis într-un loc izolat, ceea ce m-ar putea face să bănuiesc că a fost victima unor tâlhari; el nu a fost ucis pentru a fi jefuit, pentru că nu i s-a luat nimic; el nu a fost ucis în speranța de a moșteni averea lui, pentru că era sărac: motivul trebuie să fi fost, așadar, ura, din moment ce tu ești dușmanul lui.” Sarcina nu doar de divizare, ci și de inventare, este mult mai ușoară prin această metodă de examinare a tuturor argumentelor posibile și de ajungere la cel mai bun prin procesul de eliminare. Milo este acuzat de uciderea lui Clodius. Fie a comis fapta, fie nu. Cea mai bună politică ar fi să negi faptul, dar asta este imposibil. Se admite atunci că l-a ucis. Fapta trebuie să fi fost atunci fie corectă, fie greșită. Noi susținem că a fost corectă. Dacă este așa, fapta trebuie să fi fost fie deliberată, fie sub constrângerea necesității, deoarece este imposibil să invocăm ignoranța. Intenția este îndoielnică, dar, deoarece se presupune în general că a existat, trebuie făcută o încercare de a o apăra și de a arăta că a fost pentru binele statului. Pe de altă parte, dacă invocăm necesitatea, vom argumenta că lupta a fost accidentală și nepremeditată. Una dintre cele două părți trebuie să fi așteptat pe cealaltă. Care a fost aceea? Clodius, fără îndoială. Vedeți cum suntem conduși inevitabil către metoda corectă de apărare de către necesitatea logică a faptelor? Putem continua procesul: fie a dorit să-l omoare pe Clodius, care îl aștepta, fie nu a dorit. Cea mai sigură cale este să argumentăm că nu a dorit să-l omoare. Atunci, sclavii lui Milo au comis fapta fără ordinul sau cunoștința lui Milo. Dar această linie de apărare arată o lipsă de curaj și diminuează greutatea argumentului nostru că Clodius a fost ucis pe bună dreptate. Vom adăuga, așadar, cuvintele: „Așa cum orice om ar fi dorit ca sclavii săi să facă în circumstanțe similare”. Această metodă este cu atât mai utilă cu cât adesea nu găsim nimic de spus care să ne mulțumească cu adevărat și totuși trebuie să spunem ceva. Să luăm, așadar, în considerare toate punctele posibile; astfel vom descoperi

care este cea mai bună linie de urmat sau, în orice caz, cea mai puțin rea. Uneori, așa cum am spus deja în contextul potrivit, putem folosi în mod util afirmația adversarului nostru, deoarece ocazional aceasta servește în egală măsură scopului ambelor părți. Sunt conștient că unii autori au scris mii de rânduri pentru a arăta cum putem descoperi care dintre părți ar trebui să vorbească prima. Dar în practica actuală a instanțelor, acest lucru se decide fie printr-o formulă brutal de rigidă, fie prin natura procesului, fie, în final, prin tragere la sorti. În școli, pe de altă parte, o astfel de anchetă este o simplă pierdere de timp, deoarece acuzarea și apărarea sunt permise în mod indiferent să prezinte un caz și să-l respingă în aceeași declamație. Dar în majoritatea temelor controversate nu este nici măcar posibil să se descopere cine ar trebui să vorbească primul, cum ar fi, de exemplu, în următorul caz: „Un anumit om avea trei fii, un orator, un filosof și un medic. În testamentul său, el și-a împărțit averea în patru părți, dintre care trei le-a distribuit în mod egal între fiii săi, iar a patra urma să revină fiului care a adus cele mai mari servicii țării sale”. Fiii contestă acest punct. Nu este clar cine ar trebui să vorbească primul, dar cursul nostru este destul de clar. Pentru că vom începe cu fiul al cărui rol îl asumăm. Cam atât despre regulile generale după care ar trebui să ne ghidăm în efectuarea împărțirii. Dar cum putem descoperi acele întrebări care prezintă o dificultate anormală? La fel cum descoperim reflecțiile, cuvintele, figurile sau nuanțele potrivite de stil, și anume prin inteligență nativă, studiu și practică. Cu toate acestea, va fi rar ca cineva care nu este un prost să nu le descopere, atâta timp cât se mulțumește, așa cum am spus, să accepte natura ca ghid. Mulți, însă, în dorința lor pasională de a câștiga o reputație de elocvență, se mulțumesc să producă pasaje spectaculoase care nu contribuie cu nimic la dovedirea cazului lor, în timp ce alții consideră că ancheta lor nu trebuie să meargă mai departe de ceea ce se vede la prima vedere. Pentru a-mi clarifica ideea, voi cita un singur exemplu din temele controversate ale școlilor; nu este nici nou,

nici complicat. „Omul care refuză să apară în apărarea tatălui său acuzat de trădare va fi dezmoștenit: omul condamnat pentru trădare va fi exilat împreună cu avocatul său. Un tată acuzat de trădare a fost apărat de un fiu care era un vorbitor fluent, în timp ce un alt fiu, care era needucat, a refuzat să apară în apărarea lui. Tatăl a fost condamnat și exilat împreună cu avocatul său. Fiul fără studii a săvârșit un act eroic și a cerut ca recompensă reabilitarea tatălui și a fratelui său. Tatăl s-a întors și a murit fără testament. Fiul fără studii revendică o parte din averea sa, oratorul revendică întreaga avere pentru sine.” În acest caz, acei modele de elocvență, care râd de noi pentru că ne batem capul cu cazuri care se întâmplă rar, vor adopta întotdeauna rolul popular. Ei vor apăra pe cel fără studii împotriva fiului elocvent, pe cel curajos împotriva lașului, pe fiul care a asigurat reîntoarcerea rudelor sale împotriva fiului nerecunoscător, pe fiul care se mulțumește cu o parte din moștenire împotriva fiului care i-ar refuza fratelui său o parte din patrimoniul lor. Toate aceste puncte se regăsesc de fapt în caz și sunt de o importanță considerabilă, dar nu sunt de natură să facă victoria o certitudine. Într-un astfel de caz, ei vor căuta, pe cât posibil, reflecții îndrăznețe sau obscure (pentru că astăzi obscuritatea este considerată o virtute) și vor crede că au tratat tema în mod strălucit, declamând și delirând asupra ei. Cei, pe de altă parte, ale căror idealuri sunt mai înalte, dar care se limitează doar la ceea ce este evident, vor remarca următoarele puncte, care sunt, totuși, pur superficiale. Fiul needucat poate fi scuzat pentru că nu s-a prezentat la proces pe motiv că nu putea contribui cu nimic la apărarea tatălui său: dar nici oratorul nu poate pretinde recunoștința acuzatului, întrucât acesta din urmă a fost condamnat: omul care a asigurat rechemarea rudelor sale merită să primească moștenirea, în timp ce omul care refuză să o împartă cu fratele său, mai ales cu un frate care i-a făcut atâtea bine, este avar, nenatural și nerecunoscător: ei vor observa în continuare că prima și esențiala întrebare este cea care se referă la litera și intenția legii; dacă aceasta nu este rezol-

vată mai întâi, toate argumentele ulterioare vor cădea. Cel care urmează îndrumarea naturii va reflecta cu siguranță astfel: primul argument al fiului needucat va fi: „Tatăl meu a murit fără testament și a lăsat doi fii, pe fratele meu și pe mine; revendic o parte din averea sa în conformitate cu legea națiunilor”. Cine este atât de ignorant sau atât de lipsit de educație încât să nu facă din aceasta punctul său de plecare, chiar dacă nu știe ce înseamnă o propoziție? El va continua apoi să laude, deși cu moderația cuvenită, justiția acestei legi comune a națiunilor. Următorul punct pe care trebuie să-l luăm în considerare este ce răspuns se poate da la o cerere atât de echitabilă? Răspunsul este clar: „Există o lege care îl dezmoștenește pe omul care nu apare în apărarea tatălui său atunci când acesta este acuzat de trădare, iar tu nu ai apărut”. Această afirmație va fi urmată de laudele necesare aduse legii și de denunțarea bărbatului care nu a apărut. Până acum ne-am ocupat exclusiv de fapte recunoscute. Să revenim acum la reclamant. Dacă nu este complet lipsit de inteligență, cu siguranță următorul argument se va impune de la sine: „Dacă legea blochează calea, nu există niciun temei pentru acțiune, iar procesul devine o farsă. Dar este incontestabil că legea există și că fiul needucat a comis infracțiunea pentru care ea prevede o pedeapsă.” Ce vom spune atunci? „Nu am avut educație.” Dar dacă legea se aplică tuturor oamenilor, nu va fi de niciun folos să invocăm lipsa de educație. Trebuie, așadar, să încercăm să descoperim dacă nu există vreun punct în care legea poate fi invalidată. Ne îndreptăm spre natură pentru îndrumare (un aspect pe care nu pot să-l subliniez suficient); ce ne sugerează ea, dacă nu că, atunci când litera legii este împotriva noastră, ar trebui să discutăm intenția ei? Acest lucru introduce întrebarea generală dacă trebuie să respectăm litera sau spiritul legii. Dar dacă discutăm această întrebare pe baze generale, cu referire la legea în mod abstract, vom continua la nesfârșit; este o întrebare care nu a fost niciodată decisă. Prin urmare, trebuie să ne limităm ancheta la legea specifică pe care se bazează cazul nostru și să încercăm să găsim un

argument împotriva aderării la litera strictă. Ei bine, atunci, toată lumea care nu se prezintă în apărarea tatălui său trebuie dezmoștenită? Nu există excepții de la regulă? În acest moment, următoarele argumente se vor sugera spontan. „Un copil este supus legii?” Pentru că ne putem imagina un caz în care fiul este minor și nu a apărut în apărarea tatălui său. Din nou, „legea se aplică unui bărbat care era plecat de acasă sau absent din cauza serviciului militar sau a unei misiuni diplomatice?” Am câștigat un teren considerabil, pentru că am stabilit faptul că un bărbat poate să nu apară în apărarea tatălui său și totuși să moștenească. Oratorul nostru, care a gândit această linie de argumentare, trebuie acum să treacă, ca un flautist latin, așa cum spune Cicero, de partea fiului elocvent și să răspundă: „De acord, dar tu nu ești un copil, nu ai fost plecat de acasă și nici absent din cauza serviciului militar”. Există vreun răspuns la aceasta, în afară de răspunsul anterior: „Sunt un om fără educație”? Dar la aceasta există o replică evidentă: „Chiar dacă nu ai putut să pledezi, ai fi putut să-l susții prin prezența ta”, ceea ce nu este altceva decât adevărul simplu. Fiul fără studii trebuie, așadar, să se întoarcă la intenția legiuitorului. „El a dorit să pedepsească comportamentul nefilial, dar eu nu sunt nefilial”. La aceasta, fiul elocvent va răspunde: „Fapta pentru care ai meritat dezmoștenirea a fost nefilială, deși pocăința sau dorința de a te da în spectacol te-au determinat ulterior să alegi această pedeapsă. Mai mult, din cauza ta tatăl nostru a fost condamnat, deoarece prin absența ta ai dat de înțeles că îl consideri vinovat”. Fiul needucat răspunde: „Nu, tu ai contribuit la condamnarea lui, pentru că ai jignit pe mulți și ai făcut familia noastră nepopulară.” Aceste argumente se bazează pe presupuneri, la fel ca și scuza invocată de fiul needucat, potrivit căreia tatăl său i-a recomandat să lipsească, deoarece nu dorea să pună în pericol întreaga familie. Toate aceste argumente sunt implicate în întrebarea preliminară privind litera și intenția legii. Să aprofundăm problema și să vedem dacă putem descoperi alte argumente. Cum se poate face acest lucru? Imit în mod deliberat modul de

gândire al celui care se ocupă de o astfel de anchetă, cu scopul de a arăta cum ar trebui să se desfășoare o astfel de anchetă. Prin urmare, voi lăsa deoparte compozițiile mai spectaculoase și mă voi concentra exclusiv pe cele care pot fi de real folos pentru student. Până acum, toate întrebările noastre au pornit de la caracterul reclamantului. Dar de ce nu am face câteva cercetări asupra caracterului tatălui? Nu spune legea că oricine nu se prezintă în locul tatălui său va fi dezmoștenit? De ce nu am încerca să întrebăm dacă acest lucru înseamnă că el va fi dezmoștenit, indiferent de caracterul tatălui pentru care nu a apărut? O astfel de abordare este adesea adoptată în acele teme controversate în care cerem ca fiii care nu își întrețin părinții să fie aruncați în închisoare: să luăm, de exemplu, cazul mamei care a depus mărturie împotriva fiului său când acesta a fost acuzat că este străin, sau al tatălui care și-a vândut fiul unui proxenet. Ce putem reține, așadar, din cazul de față în ceea ce privește caracterul tatălui? El a fost condamnat. Dar legea se aplică numai în cazurile în care tatăl este achitat? La prima vedere, întrebarea este dificilă. Dar să nu disperăm. Este probabil că intenția legiuitorului a fost ca părinții nevinovați să beneficieze de sprijinul copiilor lor. Dar fiul needucat se va rușina să prezinte acest argument, deoarece recunoaște că tatăl său era nevinovat. Există, totuși, o altă linie de argumentare care poate fi dedusă din prevederea că persoana condamnată pentru trădare ar trebui să fie exilată împreună cu avocatul său. Pare aproape imposibil ca, în același caz, un fiu să fie pedepsit atât dacă a apărut în apărarea tatălui său, cât și dacă nu a apărut. În plus, exilații sunt proscriși. Prin urmare, litera legii nu se poate aplica în mod conceput apărătorului condamnatului. Căci cum poate un exilat să dețină vreo proprietate? Fiul fără studii ridică o îndoială cu privire la interpretarea atât a literei, cât și a spiritului legii. Fiul elocvent se va agăța de litera strictă a legii, care nu face nicio excepție, și va argumenta că motivul pentru care s-a adoptat o pedeapsă împotriva celor care nu se prezintă pentru apărarea taților lor a fost acela de a-i împiedica să fie descurajați să-și apere

tații de riscul exilului, și va afirma că fratele său nu s-a prezentat pentru a-și apăra tatăl nevinovat. Prin urmare, ar putea fi merită să subliniem că două întrebări generale pot apărea dintr-o singură bază, pentru că putem întreba: „Toți cei care nu se prezintă sunt pasibili de dezmoștenire?” sau „Este el obligat să se prezinte, indiferent de caracterul tatălui său?” Până acum, toate întrebările noastre au provenit de la două dintre persoanele implicate. În ceea ce privește a treia, aceasta nu poate da naștere la nicio întrebare, deoarece nu există nicio dispută cu privire la partea sa din moștenire. Totuși, nu este încă momentul să ne relaxăm eforturile: până acum, toate argumentele ar fi putut fi folosite chiar dacă tatăl nu ar fi fost rechemat din exil. Dar nu trebuie să ne grăbim să tragem concluzia evidentă că el a fost rechemat prin intermediul fiului fără studii. Puțină ingeniozitate ne va determina să privim mai departe: întrucât specia vine după gen, genul precede specia. Să presupunem, așadar, că tatăl a fost rechemat de altcineva. Acest lucru va da naștere unei întrebări de tip rațional sau silogistic, și anume dacă rechemarea din exil anulează sentința instanței și echivalează cu faptul că procesul nu a avut loc deloc. Fiul fără studii va încerca, așadar, să argumenteze că, având dreptul la o singură recompensă, nu exista niciun mijloc prin care ar fi putut asigura rechemarea rudelor sale, cu excepția repunerii tatălui său în funcție în aceleași condiții ca și cum acesta nu ar fi fost niciodată acuzat, iar acest fapt implică anularea pedepsei aplicate avocatului său, ca și cum acesta nu ar fi apărut niciodată tatăl său. Următorul nostru argument va fi cel care ne-a venit în minte mai întâi, și anume pledoaria că el a fost rechemat prin intermediul fiului fără studii. În acest moment ne confruntăm cu întrebarea dacă fiul care a asigurat reintegrarea tatălui său trebuie considerat un avocat, întrucât a obținut pentru el exact ceea ce avocatul său inițial a cerut pentru el, și nu este o cerere nerezonabilă să se solicite ca o acțiune să fie considerată echivalentă atunci când este de fapt mai mult decât echivalentă. Punctele rămase se referă la chestiuni de echitate, deoarece ne întrebăm care

dintre cei doi fii are dreptul mai just. Această întrebare admite o divizare și mai mare. Pretenția fiului fără studii ar fi fost mai justă chiar dacă amândoi ar fi revendicat întreaga proprietate. Cu atât mai mult când unul revendică doar jumătate, iar celălalt întreaga proprietate, excluzându-l pe fratele său. Și apoi, chiar și după ce am tratat toate aceste puncte, o apelare la memoria tatălui său va avea o mare pondere în fața judecătorilor, mai ales că disputa se referă la averea tatălui. Acest lucru va da naștere la speculații cu privire la intențiile tatălui în momentul în care a murit fără testament. Această speculație implică însă o chestiune de calitate și este utilizată în serviciul unei baze diferite. De regulă, chestiunile de echitate sunt cel mai bine introduse la încheierea unui caz, deoarece nu există nimic la care judecătorii să acorde o atenție mai mare. Uneori, însă, interesele cazului impun o schimbare a acestei ordini; de exemplu, dacă considerăm că cazul nostru este slab din punct de vedere juridic, ar fi bine să ne asigurăm bunăvoința judecătorului abordând mai întâi chestiunea echității. Cu aceasta se încheie regulile mele generale pe această temă. Vom trece acum la examinarea diferitelor părți ale cazurilor judiciare și, deși nu le pot urmări până la speciile finale, adică nu pot trata procesele și controversele individuale, voi putea să le discut în linii generale, astfel încât să arăt ce baze implică majoritatea dintre ele. Și întrucât prima întrebare este, în mod firesc, dacă un fapt presupus a avut loc, voi începe cu aceasta.

Cartea VIII

Prefață

Observațiile conținute în cele cinci cărți precedente acoperă aproximativ metoda de inventare și aranjarea materialului astfel furnizat. Este absolut necesar să dobândim o cunoaștere aprofundată a acestei metode în toate detaliile sale, dacă dorim să devenim oratori desăvârșiți, dar un curs mai simplu și mai succint de instruire este mai potrivit pentru începători. Aceștia tind fie să fie descurajați de studiu din cauza dificultăților unui curs atât de detaliat și complicat, fie să se descurajeze la gândul că trebuie să încerce sarcini atât de dificile tocmai în perioada în care mintea lor are nevoie de o hrană specială și de o formă mai atractivă de dietă, fie să creadă că, odată ce au învățat atât de mult și nu mai mult, sunt pe deplin pregătiți pentru sarcinile elocvenței, fie, în cele din urmă, considerându-se constrânși de anumite legi fixe ale oratoriei, se feresc să depună eforturi din proprie inițiativă. În consecință, s-a considerat că cei care au acordat cea mai mare atenție redactării manualelor de retorică au fost cei mai îndepărtați de elocvența autentică. Cu toate acestea, este absolut necesar să se indice începătorilor calea pe care ar trebui să o urmeze, deși această cale trebuie să fie lină și ușoară nu numai pentru a intra pe ea, ci și pentru a o indica. În consecință, instructorul nostru priceput ar trebui să selecteze tot ce este mai bun din lucrările diverselor scriitori pe această temă și să se mulțumească, pentru moment, să transmită

acele precepte pe care le aprobă, fără a pierde timpul cu respingerea celor pe care nu le aprobă. Astfel, elevii tăi vor urma calea pe care le-o arăți. Mai târziu, pe măsură ce vor dobândi putere în vorbire, învățătura lor va crește proporțional. Pentru început, le poate fi permis să creadă că nu există altă cale decât cea pe care i-am pus să o urmeze, iar timpul le va arăta care este de fapt cea mai bună. Este adevărat că scriitorii de retorică, prin perseverența cu care și-au apărut opiniile, au complicat oarecum principiile științei pe care o profesează; dar aceste principii nu sunt în realitate nici obscure, nici greu de înțeles. În consecință, dacă privim tratarea artei în ansamblu, este mai greu să decidem ce ar trebui să predăm decât să o predăm, odată ce decizia a fost luată. Mai presus de toate, în cele două departamente pe care le-am menționat, regulile necesare sunt puține la număr, iar dacă elevul le acceptă cu ușurință, va descoperii că drumul către realizări ulterioare nu prezintă nicio dificultate. Este adevărat că am depus deja mult efort în această parte a sarcinii mele, pentru că am dorit să clarific faptul că retorica este știința de a vorbi bine, că este utilă și, mai mult, că este o artă și o virtute. Am dorit, de asemenea, să arăt că subiectul său cuprinde tot ceea ce un orator poate fi chemat să vorbească și, de regulă, se regăsește în trei clase de oratorie: demonstrativă, deliberativă și forensică; că fiecare discurs este compus din materie și cuvinte și că, în ceea ce privește materia, trebuie să studiem invenția, în ceea ce privește cuvintele, stilul, iar în ceea ce privește ambele, aranjamentul, toate acestea fiind sarcina memoriei de a le reține și a le reda în mod atractiv. Am încercat să arăt că datoria oratorului constă în a instrui, emoționa și încânta ascultătorii săi, prezentarea faptelor și argumentelor intrând sub incidența instruirii, în timp ce apelurile emoționale au rolul de a emoționa publicul și, deși pot fi folosite pe tot parcursul cazului, sunt cele mai eficiente la început și la sfârșit. În ceea ce privește elementul de farmec, am subliniat că, deși acesta poate rezida atât în fapte, cât și în cuvinte, sfera sa specială este cea a stilului. Am observat că există două tipuri de

întrebări, una indefinită, cealaltă definită, care implică luarea în considerare a persoanelor și a circumstanțelor de timp și loc; mai mult, indiferent de subiectul nostru, există trei întrebări pe care trebuie să le punem: este? ce este? și de ce fel este? La aceasta am adăugat că oratoria demonstrativă constă în laudă și denunțare și că, în acest context, trebuie să luăm în considerare nu doar faptele săvârșite efectiv de persoana despre care vorbim, ci și ceea ce s-a întâmplat după moartea sa. Am arătat că această sarcină se referă exclusiv la ceea ce este onorabil sau oportun. Am remarcat că în oratoria deliberativă există și o a treia categorie, care depinde de conjecturi, deoarece trebuie să luăm în considerare dacă subiectul deliberării este posibil sau probabil să se întâmple. În acest moment, am subliniat importanța de a lua în considerare cine este cel care vorbește, în fața cui vorbește și ce spune. În ceea ce privește cazurile judiciare, am demonstrat că unele se concentrează pe un singur punct de dispută, altele pe mai multe, și că, în timp ce în unele cazuri baza este atacul, în altele este apărarea; că fiecare apărare se bazează pe negare, care este de două feluri, deoarece putem fie să negăm că fapta a fost comisă sau că natura sa a fost cea pretinsă, în timp ce aceasta constă în continuare în justificări și pledoarii tehnice pentru a arăta că acțiunea nu poate fi susținută. Am continuat să arăt că întrebările trebuie să se refere fie la ceva scris, fie la ceva făcut: în cel de-al doilea caz, trebuie să luăm în considerare adevărul faptelor împreună cu caracterul și calitatea lor specială; în primul caz, luăm în considerare sensul sau intenția cuvintelor, în raport cu care examinăm de obicei natura tuturor cazurilor, penale sau civile, care se încadrează în categoriile literei și intenției, silogismului, ambiguității sau legilor contrare. Am continuat să subliniez că, în toate cazurile judiciare, discursul constă din cinci părți: exordiumul menit să concilieze audiența, expunerea faptelor menită să o informeze, dovada care confirmă propriile noastre propoziții, refutarea care răstoarnă argumentele adversarilor noștri și perorația care fie reîmprospătează memoria ascultăto-

rilor noștri, fie joacă pe emoțiile lor. Apoi am abordat sursele argumentelor și emoțiilor și am indicat mijloacele prin care judecătorii ar trebui să fie stimulați, potoliți sau amuzați. În final, am demonstrat metoda de divizare. Dar aş ruga studentul care dorește cu adevărat să învețe să creadă că există, de asemenea, o varietate de subiecte în legătură cu care natura însăși ar trebui să furnizeze o mare parte din cunoștințele necesare, fără niciun ajutor din partea învățământului formal, astfel încât preceptele despre care am vorbit să fie considerate nu atât ca fiind descoperite de profesorii de retorică, cât ca fiind observate de aceștia atunci când s-au prezentat. Punctele care urmează necesită o mai mare atenție și sârguință. Pentru că acum trebuie să discut teoria stilului, un subiect care, după cum sunt de acord toți oratorii, prezintă cea mai mare dificultate. Marcus Antonius, pe care l-am menționat mai sus, afirmă că a văzut mulți vorbitori buni, dar niciunul cu adevărat elocvent, și susține că, deși pentru a fi un bun vorbitor este suficient să spui ceea ce este necesar, numai vorbitorul cu adevărat elocvent poate face acest lucru într-un limbaj ornamentat și adecvat. Și dacă această excelență nu se regăsea în niciun orator până în zilele sale, și nici măcar în el însuși sau în Lucius Crassus, putem considera ca cert faptul că motivul pentru care ei și predecesorii lor nu aveau acest dar era extrema dificultate de dobândire a acestuia. Din nou, Cicero susține că, în timp ce inventivitatea și organizarea sunt la îndemâna oricărui om cu bun simț, elocvența aparține numai oratorului și, în consecință, el a acordat cea mai mare atenție regulilor de cultivare a elocvenței. Faptul că era îndreptățit să facă acest lucru este demonstrat clar de numele propriu-zis al artei despre care vorbesc. Căci verbul eloqui înseamnă producerea și comunicarea către public a tot ceea ce vorbitorul a conceput în mintea sa, iar fără această putere, toate realizările preliminare ale oratoriei sunt la fel de inutile ca o sabie care este ținută permanent ascunsă în teacă. Prin urmare, profesorii de retorică își concentrează atenția asupra acestui aspect, deoarece el nu poate fi dobândit fără ajutorul reg-

ulilor artei: acesta este obiectul principal al studiului nostru, scopul tuturor exercițiilor și eforturilor noastre de imitare, și acestuia îi dedicăm energia unei întregi vieți; acesta este aspectul care face ca un orator să-și depășească rivalii, care face ca un stil de vorbire să fie preferabil altuia. Eșecul oratorilor din școlile asiatice și din alte școli decadente nu a constatat în incapacitatea lor de a înțelege sau de a aranja faptele despre care trebuiau să vorbească și, pe de altă parte, cei care profesau ceea ce noi numim stilul sec al oratoriei nu erau nici proști, nici incapabili să înțeleagă cazurile în care erau implicați. Nu, vina celor dintâi era că le lipsea gustul și reținerea în vorbire, în timp ce celor din urmă le lipsea puterea, de unde este clar că aici se găsesc adevăratele defecte și virtuți ale oratoriei. Totuși, acest lucru nu înseamnă că ar trebui să ne dedicăm exclusiv studiului cuvintelor. Pentru că sunt obligat să opun cea mai promptă și hotărâtă rezistență celor care, chiar la porțile acestei cercetare, se agață de afirmațiile pe care tocmai le-am făcut și, ignorând subiectul care, la urma urmei, este coloana vertebrală a oricărui discurs, se dedică studiului inutil și paralizant al cuvintelor, într-o dorință zadarnică de a dobândi darul eleganței, un dar pe care eu însumi îl consider cea mai frumoasă dintre toate gloriile oratoriei, dar numai atunci când este natural și neafectat. Corpurile sănătoase, care se bucură de o bună circulație și sunt întărite de exerciții fizice, dobândesc grație din aceeași sursă care le conferă forță, deoarece au un ten sănătos, carne fermă și mușchi bine conturați. Dar, pe de altă parte, omul care încearcă să-și îmbunătățească aceste calități fizice prin utilizarea efeminată a depilatoarelor și a produselor cosmetice, reușește doar să le desfigureze prin însăși grija pe care le-o acordă. Din nou, o îmbrăcămintă de bun gust și magnifică, așa cum ne spune poetul grec, conferă o demnitate suplimentară celui care o poartă: dar îmbrăcămintea efeminată și luxoasă nu reușește să împodobească corpul și nu face decât să dezvăluie urâtenia minții. În mod similar, un stil translucid și irizat nu face decât să emasculineze subiectul pe care îl îmbracă cu atâta fast al cuvintelor. Prin

urmare, aş vrea ca oratorul, în timp ce este atent la alegerea cuvintelor, să fie şi mai preocupat de subiectul său. De regulă, cele mai bune cuvinte sunt sugerate de subiectul însuşi şi sunt descoperite prin lumina lor intrinsecă. Dar astăzi căutăm aceste cuvinte ca şi cum s-ar ascunde mereu şi ar încerca să ne scape. Astfel, nu realizăm că ele se găsesc în subiectul discursului nostru şi le căutăm în altă parte, iar când le găsim, le forţăm să se potrivească contextului. Ar trebui să urmărim elocvenţa cu un spirit mai viril, care, dacă întregul ei corp este sănătos, nu va considera niciodată că este de datoria ei să-şi lustruiască unghiile şi să-şi aranjeze părul. Rezultatul obişnuit al atenţiei excesive acordate subtilităţilor stilului este deteriorarea elocvenţei noastre. Motivul principal pentru aceasta este că cele mai bune cuvinte sunt cele mai puţin forţate şi care dau impresia de simplitate şi realitate. Căci cuvintele care sunt în mod evident rezultatul unei căutări atente şi par chiar să îşi etaleze arta conştiinţă de sine, nu reuşesc să atingă graţia la care aspiră şi îşi pierd orice aparenţă de sinceritate, deoarece întunecă sensul şi sufocă sămânţa bună prin propria lor creştere luxuriantă. Pentru că, în pasiunea noastră pentru cuvinte, parafrazăm ceea ce s-ar putea spune într-un limbaj simplu, repetăm ceea ce am deja spus suficient de pe îndelung, înmulţim un număr de cuvinte acolo unde unul ar fi suficient şi considerăm aluzia ca fiind mai bună decât directitatea discursului. De asemenea, orice directitate a discursului este desconsiderată şi nu considerăm elocventă nicio frază pe care altcineva ar fi putut-o folosi. Împrumutăm figuri de stil şi metafore de la cei mai decadenti poeţi şi considerăm că este un semn real al geniului faptul că este nevoie de un geniu pentru a înţelege sensul nostru. Şi totuşi, Cicero a stabilit de mult timp regula în cel mai clar limbaj, că cea mai gravă greşeală în vorbire este adoptarea unui stil incompatibil cu idiomul vorbirii obişnuite şi contrar sentimentului comun al omenirii. Dar în zilele noastre retoricii noştri îl consideră pe Cicero lipsit atât de rafinement, cât şi de erudiţie; noi suntem cu mult superiori, pentru că privim tot ceea ce este dictat de natură

ca fiind sub demnitatea noastră și nu căutăm adevăratele ornamente ale vorbirii, ci podoabe deșarte, ca și cum ar exista vreo virtute reală în cuvinte, în afară de puterea lor de a reprezenta faptele. Și dacă trebuie să ne petrecem toată viața în efortul laborios de a descoperi cuvinte care să fie în același timp strălucitoare, potrivite și lucide, și de a le aranja cu precizie exactă, pierdem toate roadele studiilor noastre. Și totuși, vedem că majoritatea vorbitorilor moderni își pierd timpul cu descoperirea unor cuvinte izolate și cu cântărirea și măsurarea elaborată a acestor cuvinte odată ce au fost descoperite. Chiar dacă scopul special al unei astfel de practici ar fi întotdeauna acela de a asigura cele mai bune cuvinte, o astfel de formă de industrie nefastă ar fi de condamnat, deoarece frânează fluxul natural al discursului nostru și stinge căldura imaginației prin întârzierea și pierderea încrederii în sine pe care le provoacă. Căci oratorul care nu suportă să piardă un singur cuvânt este ca un om cufundat în sărăcie chinuitoare. Pe de altă parte, dacă va forma mai întâi o concepție adevărată despre principiile elocvenței, va acumula o rezervă bogată de cuvinte prin lecturi ample și adecvate, va aplica arta aranjării cuvintelor astfel dobândite și, în cele din urmă, prin exerciții continue, va dezvolta puterea de a-și folosi cunoștințele dobândite, astfel încât fiecare cuvânt să fie la îndemână și să se afle sub ochii lui, nu va pierde niciodată un singur cuvânt. Căci omul care urmează aceste instrucțiuni va descoperi că faptele și cuvintele potrivite pentru exprimarea lor se vor prezenta spontan. Dar trebuie să ne amintim că este necesar un lung curs de studiu preliminar și că abilitatea necesară nu trebuie doar dobândită, ci și păstrată cu grijă pentru a fi folosită; căci anxietatea dedicată căutării cuvintelor, exercițiului facultății critice și puterii de comparație este la locul ei în timp ce învățăm, dar nu și când vorbim. În caz contrar, oratorul care nu a acordat suficientă atenție studiului preliminar va fi ca un om care, neavând avere, trăiește de pe o zi pe alta.

Dacă, pe de altă parte, puterile vorbirii au fost cultivate cu atenție în

prealabil, cuvintele ne vor fi de folos, nu doar apărând atunci când le căutăm, ci rămânând în gândurile noastre și urmându-le așa cum umbra urmează corpul. Există, totuși, limite chiar și pentru această formă de studiu; pentru că atunci când cuvintele noastre sunt latină bună, pline de sens, elegant și aranjat în mod adecvat, de ce ar trebui să ne mai străduim? Și totuși, există unii care nu obosesc niciodată de autocritica morbidă, care se aruncă într-o agonie a minții aproape pentru fiecare silabă în parte și chiar când au descoperit cele mai potrivite cuvinte pentru scopul lor, caută un cuvânt mai vechi, mai puțin familiar și mai puțin evident, deoarece nu pot să-și dea seama că, atunci când un discurs este lăudat pentru cuvintele sale, asta înseamnă că sensul său este inadecvat. Deși stilul necesită cea mai mare atenție, trebuie să ținem întotdeauna cont de faptul că nimic nu trebuie făcut doar de dragul cuvintelor, deoarece cuvintele au fost inventate doar pentru a da expresie lucrurilor: iar acele cuvinte sunt cele mai satisfăcătoare care exprimă cel mai bine gândurile minții noastre și produc efectul pe care îl dorim asupra minților judecătorilor. Astfel de cuvinte vor produce cu siguranță un stil care va da atât plăcere, cât și admirație; iar admirația va fi de un alt fel decât cea pe care o acordăm semnele prevestitoare, în timp ce plăcerea evocată de farmec nu va avea nimic morbid, ci va fi lăudabilă și demnă.

Capitolul 1

Ceea ce grecii numesc, noi, în latină, numim elocutio sau stil. Stilul se revelează atât în cuvintele individuale, cât și în grupurile de cuvinte. În ceea ce privește primele, trebuie să ne asigurăm că sunt latine, clare, elegante și bine adaptate pentru a produce efectul dorit. În ceea ce privește cele din urmă, ele trebuie să fie corecte, plasate în mod adecvat și împodobite cu figuri potrivite. Am spus deja, în părțile din prima carte care tratează subiectul gramaticii, tot ce este necesar pentru a dobândi un limbaj idiomatic și corect.

Dar acolo observațiile mele s-au limitat la prevenirea greșelilor pozitive, și este bine să subliniez acum că cuvintele noastre nu trebuie să aibă nimic provincial sau străin. Veți descoperi că există o serie de scriitori care nu sunt deloc deficienți în stil, dar a căror limbă este mai degrabă prețioasă decât idiomatică. Ca ilustrare a ceea ce vreau să spun, v-aș reaminti povestea bătrânei din Atena care, când Teofrast, un om cu o elocvență ieșită din comun, a folosit un singur cuvânt într-un mod afectat, a spus imediat că era străin și, când a fost întrebată cum și-a dat seama, a răspuns că limbajul lui era prea attic pentru Atena. La fel, Asinius Pollio susținea că Livius, în ciuda elocvenței sale uimitoare, prezenta urme ale idiomului din Padova. Prin urmare, dacă este posibil, vocea și toate cuvintele noastre ar trebui să fie astfel încât să dezvăluie originea din acest oraș, astfel încât discursul nostru să pară a fi de origine romană autentică, și nu doar să fi fost prezentat cu cetățenia romană.

Capitolul 2

Claritatea rezultă mai ales din corectitudinea utilizării cuvintelor. Dar corectitudinea poate fi interpretată în mai multe moduri. În sensul său primar, înseamnă a numi lucrurile pe nume și, prin urmare, uneori trebuie evitată, deoarece limbajul nostru nu trebuie să fie obscen, nepotrivit sau vulgar. Limbajul poate fi descris ca vulgar atunci când este sub demnitatea subiectului sau rangul vorbitorului. Unii oratori cad în greșeli grave în dorința lor de a evita această greșeală și se tem de toate cuvintele care sunt de uz obișnuit, chiar dacă acestea pot fi absolut necesare pentru scopul lor. A existat, de exemplu, un om care, în cursul unui discurs, a vorbit despre „iarba iberică”, o expresie fără sens, inteligibilă numai pentru el însuși. Cassius Severus, pentru a-i ridiculiza afectarea, a explicat că el se referea la mătura spaniolă. Nici nu înțeleg de ce un anumit orator distins a considerat că „pești conservați

în saramură” este o expresie mai elegantă decât cuvântul pe care l-a evitat. Dar, deși nu există niciun merit special în forma de corectitudine care constă în a numi lucrurile pe numele lor real, este o greșeală să se ajungă la extrema opusă. Această greșeală o numim incorectitudine, în timp ce grecii o numesc Ca exemple, pot cita versul lui Virgiliu, „Niciodată nu aş fi putut spera la o astfel de mare nenorocire”, sau fraza, pe care am remarcat că a fost corectată de Cicero într-un discurs al lui Dolabella, „A aduce moartea”, sau, din nou, fraze de un fel care câștigă laude din partea unora dintre contemporanii noștri, precum „Cuvintele lui au căzut de pe cruce”. Pe de altă parte, tot ceea ce nu este adecvat nu suferă neapărat de viciul inadecvării pozitive, deoarece, în primul rând, există multe lucruri care nu au un termen adecvat nici în greacă, nici în latină. De exemplu, verbul iaculari este folosit în mod special în sensul de „a arunca o suliță”, în timp ce nu există un verb special pentru aruncarea unei mingi sau a unui țărș. De asemenea, în timp ce lapidare are sensul evident de „a arunca cu pietre”, nu există un cuvânt special pentru a descrie aruncarea cu bulgări de pământ sau cioburi. Prin urmare, abuzul sau catacreza cuvintelor devine necesară, în timp ce metafora, care este ornamentul suprem al oratoriei, aplică cuvintele la lucruri cu care acestea nu au strict nicio legătură. În consecință, adecvarea nu se referă la termenul propriu-zis, ci la semnificația termenului și trebuie testată prin prisma înțelegerii, nu a auzului. Al doilea sens în care este utilizat cuvântul „adecvare” apare atunci când există mai multe lucruri denumite cu același nume: în acest caz, termenul original din care derivă celelalte este denumit termenul adecvat. De exemplu, cuvântul vertex înseamnă un vârtej de apă sau orice altceva care se învâрте în mod similar: apoi, datorită modului de a aranja părul, ajunge să însemne vârful capului, iar în final, din acest sens derivă semnificația de punctul cel mai înalt al unui munte. Toate aceste lucruri pot fi numite în mod corect vertices, dar utilizarea corectă a termenului este prima. La fel, solea și turdus sunt folosite ca denumiri de pești, pentru

a nu menționa alte cazuri. Al treilea tip de adecvare se regăsește în cazul în care un lucru care servește mai multor scopuri are un nume special într-un anumit context; de exemplu, termenul propriu pentru un cântec funerar este *naenia*, iar pentru cortul generalului augural. Din nou, un termen care este comun pentru mai multe lucruri poate fi aplicat într-un sens propriu sau special unui singur dintre ele. Astfel, folosim *urbs* în sensul special al Romei, *venales* în sensul special al sclavilor nou achiziționați și *Corinthia* în sensul special al bronzurilor, deși există și alte orașe în afară de Roma și multe alte lucruri care pot fi denumite *venales*, iar aurul și argintul se găsesc la Corint la fel ca bronzul. Dar utilizarea unor astfel de termeni nu implică o excelență specială a unui orator. Există, totuși, o formă de corectitudine a discursului care merită cea mai mare laudă, și anume utilizarea cuvintelor cu semnificația maximă, ca, de exemplu, când Cicero a spus că „Cezar era complet sobru când a întreprins sarcina de a răsturna constituția” sau când Virgil a vorbit despre o

„ton subțire”, iar Horațiu despre „fluierul strident” și „temutul Hannibal”. Unii includ, de asemenea, sub acest titlu, acea formă de decență care derivă din epitele caracteristice, cum ar fi în frazele virgiliene „vin dulce nefermentat” sau „cu dinți albi”. Dar despre acest tip de decență voi vorbi în altă parte. Proprietatea include și utilizarea adecvată a cuvintelor în metaforă, în timp ce, uneori, caracteristica semnificativă a unui individ ajunge să îi fie atribuită ca nume propriu: astfel, Fabius a fost numit „Cunctator”, Amănătorul, datorită celei mai remarcabile dintre numeroasele sale virtuți militare. Unii, poate, ar putea crede că cuvintele care înseamnă mai mult decât spun de fapt merită menționate în legătură cu claritatea, deoarece ajută la înțelegere. Eu, însă, prefer să pun accentul pe ornamentele oratoriei, deoarece acestea nu fac un lucru inteligibil, ci doar mai inteligibil. Obscuritatea, pe de altă parte, rezultă din utilizarea cuvintelor învechite, ca de exemplu, dacă un autor ar căuta în arhivele preoților, în cele mai vechi tratate și în operele scriitorilor de

mult uitați, cu intenția deliberată de a colecta cuvinte pe care nimeni în viață nu le înțelege. Există persoane care caută să-și câștige reputația de erudiți prin astfel de mijloace, pentru a fi considerați singurii deținători ai anumitor forme de cunoaștere. Obscuritatea poate fi produsă și prin utilizarea unor cuvinte care sunt mai familiare în anumite regiuni decât în altele sau care au un caracter tehnic, cum ar fi vântul numit „Atabalus”, „sack-ship” sau „in malo cosanum”. Astfel de expresii ar trebui evitate dacă pledăm în fața unui judecător care nu le cunoaște semnificația sau, dacă sunt utilizate, ar trebui explicate, așa cum ar trebui să se procedeze în cazul așa-numitelor omonime. De exemplu, cuvântul taurus poate fi de neînțeles dacă nu clarificăm dacă ne referim la un taur, un munte, o constelație, numele unui om sau rădăcina unui copac. O sursă mai mare de obscuritate se găsește, totuși, în construcția și combinarea cuvintelor, iar modurile în care acest lucru se poate întâmpla sunt și mai numeroase. Prin urmare, o propoziție nu ar trebui să fie niciodată atât de lungă încât să fie imposibil de urmărit sensul ei, și nici concluzia ei nu ar trebui amânată în mod nejustificat prin transpunere sau utilizarea excesivă a hiperbatonului. Rezultatul este și mai rău atunci când ordinea cuvintelor este confuză, ca în versul „În mijlocul mării, stâncile sunt numite de italieni altare”. Din nou, paranteza, atât de des folosită de oratori și istorici, și care constă în inserarea unei propoziții în mijlocul alteia, poate împiedica serios înțelegerea unui pasaj, cu excepția cazului în care inserția este scurtă. De exemplu, în pasajul în care Vergiliu descrie un mânz, cuvintele „Nici nu se teme de zgomote goale” sunt urmate de o serie de remarci de o formă total diferită, și abia patru rânduri mai târziu poetul revine la subiect și spune: „Atunci, dacă se aude de departe zgomotul armelor, nu știe cum să rămână nemișcat”. Mai presus de toate, ambiguitatea trebuie evitată, și prin ambiguitate nu mă refer doar la cea despre care am vorbit deja, în care sensul este incert, ca în propoziția Chremetem audivi percussisse Demean, ci și la acea formă de ambiguitate care, deși nu duce la obscurizarea sensului, cade

în aceeași eroare verbală ca și când un om ar spune visum a se hominem li-
 brum scribentem (că a văzut un om scriind o carte). Deși este clar că cartea
 era scrisă de om, propoziția este prost formulată, iar autorul ei a făcut-o cât
 se poate de ambiguă. Din nou, unii scriitori introduc o mulțime de cuvinte
 inutile: pentru că, în dorința lor de a evita metodele obișnuite de exprimare
 și atrași de idei false despre frumusețe, ei învelesc totul într-o multitudine
 de cuvinte simplu și numai pentru că nu sunt dispuși să facă o declarație di-
 rectă și simplă a faptelor: și apoi leagă și implică una dintre acele propoziții
 lungi și complicate cu altele similare și își extind perioadele la o lungime care
 depășește capacitatea respirației umane. Unii chiar depun eforturi infinite
 pentru a dobândi acest viciu, care, apropo, nu este nou: pentru că am aflat
 din paginile lui Livy că a existat un profesor care îi învăța pe elevii săi să
 facă tot ce spuneau obscur, folosind cuvântul grecesc („întunecă-l”).
 Același obicei a dat naștere celebrelor cuvinte de laudă: „Cu atât mai bine:
 nici măcar eu nu te-am înțeles”. Alții sunt consumați de pasiunea pentru
 concizie și omit cuvinte care sunt de fapt necesare pentru sens, considerând
 că este complet indiferent dacă semnificația lor este inteligibilă pentru alții,
 atâta timp cât ei înșiși știu ce înseamnă. Din partea mea, consider inutile cu-
 vintele care solicită atât de mult ingeniozitatea ascultătorului. Alții, din nou,
 reușesc să comită aceeași greșeală printr-o utilizare perversă a figurilor de stil.
 Cele mai rele sunt expresiile pe care grecii le numesc, adică expresii
 care, deși semnificația lor este destul de evidentă la prima vedere, au un sens
 secret, cum ar fi, de exemplu, în expresia cum ductus est caecus secundum
 viam stare, sau în care se spune că omul, care în tema scolastică se presupune
 că și-a sfâșiat propriile membre cu dinții, s-a întins peste sine însuși. Astfel
 de expresii sunt considerate ingenioase, îndrăznețe și elocvente, pur și simplu
 datorită ambiguității lor, și un număr destul de mare de persoane au fost
 infectate de convingerea că un pasaj care necesită un comentator trebuie,
 tocmai din acest motiv, să fie o capodoperă de eleganță. Ba mai mult, ex-

istă chiar o categorie de ascultători care găsesc o plăcere specială în astfel de pasaje; faptul că pot oferi un răspuns la ghicitoare îi umple de o extazie de auto-felicitare, ca și cum nu ar fi auzit doar fraza, ci ar fi inventat-o. Din partea mea, consider claritatea ca fiind primul element esențial al unui stil bun: cuvintele noastre trebuie să fie corecte, ordinea lor trebuie să fie simplă, concluzia perioadei nu trebuie amânată prea mult, nu trebuie să lipsească nimic și nu trebuie să existe nimic superfluu. Astfel, limbajul nostru va fi aprobat de cei învățați și clar pentru cei needucați. Mă refer exclusiv la claritatea stilului, deoarece am abordat deja claritatea în prezentarea faptelor în regulile pe care le-am stabilit pentru expunerea cazului. Dar metoda generală este aceeași în ambele cazuri. Pentru că, dacă ceea ce spunem nu este mai puțin sau mai mult decât este necesar și este clar și aranjat sistematic, întreaga chestiune va fi simplă și evidentă chiar și pentru un public nu prea atent. Pentru că nu trebuie să uităm niciodată că atenția judecătorului nu este întotdeauna atât de ascuțită încât să înlăture neclaritățile fără ajutor și să aducă lumina inteligenței sale asupra locurilor întunecate ale discursului nostru. Dimpotrivă, el va avea multe alte gânduri care să-i distragă atenția, cu excepția cazului în care ceea ce spunem este atât de clar încât cuvintele noastre se vor impune în mintea lui chiar și atunci când nu ne acordă atenție, la fel cum lumina soarelui se impune ochilor. Prin urmare, scopul nostru nu trebuie să fie acela de a-l pune în poziția de a înțelege argumentul nostru, ci de a-l forța să-l înțeleagă. În consecință, vom repeta frecvent orice lucru pe care considerăm că judecătorul nu l-a înțeles așa cum ar fi trebuit. Vom spune, de exemplu: „Mă tem că această parte a cazului nostru a fost prezentată într-un mod oarecum obscur: vina este a mea și, prin urmare, o voi reformula într-un limbaj mai clar și mai simplu”; pentru că pretinsa recunoaștere a unei greșeli din partea noastră creează o impresie excelentă.

Capitolul 3

Ajung acum la subiectul ornamentului, în care, mai mult decât în orice alt domeniu, oratorul își permite, fără îndoială, cea mai mare indulgență. Pentru că un vorbitor câștigă doar laude ne semnificative dacă nu face altceva decât să vorbească corect și lucid; de fapt, discursul său pare mai degrabă lipsit de cusur decât să aibă vreun merit pozitiv. Chiar și cei neinstruiți posedă adesea darul inventivității, și nu este nevoie de o mare erudiție pentru aranjarea satisfăcătoare a materiei noastre, în timp ce, dacă este necesară o artă mai ascunsă, aceasta este în general ascunsă, deoarece, dacă ar fi dezvăluită, ar înceta să mai fie o artă, în timp ce toate aceste calități sunt folosite exclusiv pentru a servi intereselor cazului concret. Pe de altă parte, prin utilizarea ornamentelor abil alese, oratorul se laudă în același timp, iar în timp ce celelalte realizări ale sale fac apel la judecata ponderată a erudiților, acest dar face apel la aprobarea entuziastă a lumii în general, iar vorbitorul care îl posedă luptă nu doar cu arme eficiente, ci și cu arme strălucitoare. Dacă, în apărarea lui Cornelius, Cicero s-ar fi limitat doar la a instrui judecătorul și la a vorbi într-o latină clară și idiomătică, fără a se gândi la altceva decât la interesele cazului său, ar fi reușit oare să convingă poporul roman să-și proclame admirația nu doar prin aclamații, ci și prin aplauze furtunoase? Nu, sublimitatea și splendoarea, strălucirea și greutatea elocvenței sale au stârnit un astfel de entuziasm zgomotos. Nici cuvintele sale nu ar fi fost întâmpinate cu o aprobare atât de extraordinară dacă discursul său ar fi fost ca discursurile obișnuite de zi cu zi. În opinia mea, publicul nu știa ce face, aplauzele sale nu proveneau nici din judecata, nici din voința sa; era cuprins de un fel de frenezia și, inconștient de locul în care se afla, izbucnea spontan într-o extazie perfectă de încântare. Dar ornamentele retorice contribuie și ele în mare măsură la promovarea cauzei noastre. Căci atunci când publicul nostru găsește plăcere în a asculta, atenția și disponibilitatea lui de a crede

ceea ce aude sunt ambele sporite, în timp ce el este în general cuprins de încântare și uneori chiar transportat de admirație. Strălucirea sabiei în sine provoacă o oarecare teamă ochiului, și am fi mai puțin alarmați de fulger dacă ne-am teme doar de violența lui, și nu și de strălucirea lui. Cicero avea dreptate când, într-una din scrisorile sale către Brutus, scria: „Elociența care nu trezește admirație este, în opinia mea, nedemnă de acest nume”. Aristotel consideră, de asemenea, că entuziasmul admirației ar trebui să fie unul dintre primele noastre obiective. Dar un astfel de ornament trebuie, așa cum am spus deja, să fie îndrăzneț, bărbătesc și cast, lipsit de orice vopsea artificială, și trebuie să strălucească de sănătate și vigoare. Acest lucru este atât de adevărat încât, deși, în ceea ce privește ornamentul, viciul și virtutea nu sunt niciodată departe unul de celălalt, cei care folosesc un stil vicios de înfrumusețare își ascund viciile sub numele de virtute. Prin urmare, să nu mă acuze nimeni dintre decadenții noștri că sunt dușmanul celor care vorbesc cu grație și rafinament. Nu neg existența unei astfel de virtuți, neg doar că cineva o posedă. Să consider o fermă ca un model de cultivare bună pentru că proprietarul ei îmi arată crini, violete, anemone și fântâni cu apă vie în locul recoltelor bogate și al viței de vie încovoiate sub ciorchinii lor? Să prefer platanul sterp și mirtul tuns îngrijit, în locul măslinului roditor și al ulmului care se căsătorește cu vița de vie? Nu, să se bucure bogații de astfel de luxuri, dar unde ar fi averea lor dacă nu ar avea nimic altceva în afară de acestea? Din nou, frumusețea nu este un obiectiv important în plantarea pomilor fructiferi? Cu siguranță că nu! Pentru că pomii mei trebuie plantați în ordine și la intervale fixe. Ce priveliște mai frumoasă există decât rândurile de pomi plantați în chelon, care prezintă linii drepte ochiului, indiferent din ce unghi sunt priviți? Dar are un avantaj suplimentar, deoarece această formă de plantare permite fiecărui copac să obțină o cantitate egală de umiditate din sol. Când vârfurile măslinilor mei cresc prea înalte, le tai, astfel încât creșterea lor se extinde lateral într-un mod care este mai plăcut

ochiului și le permite să rodească mai mult datorită creșterii numărului de ramuri. Un cal cu flancurile compacte nu numai că este mai plăcut la vedere, dar este și mai rapid. Atletul ale cărui mușchi au fost formați prin exerciții fizice este o încântare pentru ochi, dar este și mai potrivit pentru competițiile la care trebuie să participe. De fapt, adevărata frumusețe și utilitatea merg întotdeauna mână în mână. Cu toate acestea, nu este nevoie de nicio abilitate specială pentru a discerne adevărul acestui lucru. Este mai important să se observe că un astfel de ornament potrivit trebuie să fie variat pentru a se potrivi naturii materialului la care este aplicat. Pentru a începe cu clasificarea primară a oratoriei, aceeași formă de ornament nu se potrivește discursurilor demonstrative, deliberative și forensice. Pentru că oratoria de prezentare are ca scop exclusiv încântarea publicului și, prin urmare, dezvoltă toate resursele elocvenței și folosește toate ornamentele sale, deoarece nu caută să se strecoare în mintea ascultătorilor și nici să smulgă victoria adversarului, ci vizează exclusiv onoarea și gloria. În consecință, oratorul, la fel ca negustorul ambulant care își expune marfa, va prezenta publicului său, pentru a fi inspectate, ba chiar pentru a fi manipulate, toate reflecțiile sale cele mai atractive, toată strălucirea pe care limbajul și farmecul figurilor de stil o pot oferi, împreună cu toată măreția metaforei și arta elaborată a compoziției de care dispune. Pentru că succesul său îl privește pe el, și nu cauza sa. Dar când este vorba de fapte și se confruntă cu realitățile dure ale bătăliei, ultimul său gând va fi pentru gloria personală. Ba mai mult, este chiar nepotrivit să te preocupi prea mult de cuvinte când sunt în joc cele mai mari interese. Nu aș afirma că astfel de teme nu oferă posibilitatea ornamentării, dar ornamentele utilizate trebuie să aibă un caracter mai sever, mai reținut și mai puțin evident; mai presus de toate, ele trebuie să fie adaptate subiectului în discuție. Căci, în timp ce în oratoria deliberativă senatul cere o anumită măreție și poporul o anumită impetuositate a elocvenței, cazurile publice ale tribunalelor și cele care implică pedeapsa capitală cer un stil mai

exact. Pe de altă parte, în deliberările private și în procesele privind sume de bani nesemnificative (și nu sunt puține astfel de cazuri), este mai potrivit să se folosească un limbaj simplu și aparent nepremeditat. Căci ar trebui să ne fie rușine să cerem rambursarea unui împrumut în rate, sau să afișăm emoții intense într-un caz legat de picături de apă,^b sau să transpirăm din cauza returnării unui sclav vânzătorului. Dar mă îndepărtez de subiect. Deoarece ornamentul retoric, la fel ca claritatea, poate rezida fie în cuvinte individuale, fie în grupuri de cuvinte, trebuie să luăm în considerare cerințele ambelor cazuri. Deși canonul, conform căruia claritatea necesită în principal corectitudinea limbajului, iar ornamentul utilizarea abilă a metaforei, este perfect valabil, este de dorit să realizăm că, fără corectitudine, ornamentul este imposibil. Dar, deoarece mai multe cuvinte pot avea adesea același înțeles (ele sunt numite sinonime), unele vor fi mai distinse, sublime, strălucitoare, atractive sau eufonice decât altele. Deoarece silabele care sunt compuse din litere mai eufonice sunt cele mai plăcute urechii, cuvintele compuse din astfel de silabe vor suna mai bine decât altele, iar cu cât conțin mai multe vocale, cu atât vor fi mai atractive pentru auz. Același principiu guvernează legătura dintre cuvinte; unele aranjamente vor suna mai bine decât altele. Dar cuvintele trebuie folosite în moduri diferite. De exemplu, lucrurile oribile sunt descrise cel mai bine prin cuvinte care sunt de fapt aspre pentru ureche. Dar, ca regulă generală, se poate stabili că cele mai bune cuvinte, considerate individual, sunt cele care sunt cele mai pline sau cele mai plăcute la auz. Din nou, cuvintele elegante sunt întotdeauna de preferat celor grosolane, iar cuvintele vulgare nu au loc în discursul unui om cultivat. Alegerea cuvintelor impresionante sau sublime va fi determinată de subiectul în cauză; pentru că un cuvânt care într-un context este magnific poate fi pompos în altul, iar cuvintele care sunt prea umile pentru a descrie lucruri mărețe pot fi destul de potrivite atunci când sunt aplicate subiectelor de importanță mai mică. Și la fel cum un cuvânt vulgar încorporat într-un pasaj strălucit atrage o atenție

specială, ca o pată pe o suprafață strălucitoare, tot așa, dacă stilul nostru este unul simplu, cuvintele sublime și strălucitoare vor părea excrescențe incongruente și de prost gust pe o suprafață plată. În unele cazuri, instinctul, și nu rațiunea, trebuie să furnizeze piatra de încercare, ca, de exemplu, în versul: „O scroafă a fost ucisă pentru a ratifica pacturile lor”. Aici, poetul, inventând cuvântul porca, a reușit să producă o impresie elegantă, în timp ce dacă ar fi folosit cuvântul masculin porcus, ar fi fost exact invers. În unele cazuri, însă, incongruența este destul de evidentă. Abia zilele trecute am râs pe bună dreptate de poetul care a scris: „Șoarecii tineri roaseră În pieptul său rochia cu margini purpurii.” Pe de altă parte, îl admirăm pe Virgil când spune: „Adesea șoricelul mic”, etc. Aici, epitetul este potrivit și ne împiedică să ne așteptăm la prea mult, în timp ce utilizarea singularului în locul pluralului și concluzia neobișnuită monosilabică a versului contribuie la efectul plăcut. Horatius l-a imitat pe Virgil în ambele puncte, când a scris: „Fructul va fi un șoarece mărunț”. Din nou, stilul nostru nu trebuie să se oprească întotdeauna la înălțimi: uneori este de dorit să coboare. Pentru că există ocazii în care chiar meschinătatea cuvintelor folosite adaugă forță celor spuse. Când Cicero, în denunțarea lui Piso, spune: „Când întreaga ta familie se înghesuie într-o căruță”, credeți că utilizarea cuvântului „căruță” a fost întâmplătoare și nu a fost folosită în mod intenționat pentru a spori disprețul audienței față de omul pe care dorea să-l distrugă? Același lucru este valabil și când spune în altă parte: „Coboară capul și lovește-l ”. Acest procedeu poate servi și pentru a face o glumă, ca în pasajul lui Cicero în care vorbește despre „micuțul băiețel care dormea cu sora lui mai mare” sau când vorbește despre „Flavius, care a scos ochii ciorilor” sau, din nou, în pro Milone, strigă „Hei, tu! Rufio!” și vorbește despre „Erucius Antoniașter”. Pe de altă parte, această practică devine mai invazivă atunci când este folosită în școli, cum ar fi fraza atât de lăudată în copilăria mea, „Dă-i tatălui tău pâine”, sau în aceeași declamație, „Hrănești chiar și câinele”. Dar astfel de trucuri nu dau

întotdeauna rezultate, mai ales în școli, și adesea provoacă râsul împotriva vorbitorului, în special în zilele noastre, când declamația s-a îndepărtat atât de mult de realitate și se străduiește să fie atât de pretențioasă în alegerea cuvintelor, încât a exclus o bună parte din limbajul său. Cuvintele sunt adecvate, nou inventate sau metaforice. În cazul cuvintelor adecvate, există o demnitate specială conferită de vechime, deoarece cuvintele vechi, pe care nu toată lumea s-ar gândi să le folosească, conferă stilului nostru un aer venerabil și maiestuos: aceasta este o formă de ornament pe care Virgil, cu gustul său perfect, a folosit-o în mod unic. Pentru că utilizarea cuvintelor precum *olli*, *quianam*, *moerus*, *pone* și *pellacia* conferă operei sale acel aer impresionant de antichitate care este atât de atractiv în imagini, dar pe care nici o artă a omului nu îl poate contraface. Dar nu trebuie să exagerăm, iar astfel de cuvinte nu trebuie scoase din întunericul profund al trecutului. Quaeso este destul de vechi: de ce ar trebui să spunem quaiso? *Oppido* era încă folosit de contemporanii mei mai în vârstă, dar mă tem că nimeni nu l-ar mai tolera acum. În orice caz, *antegerio*, care înseamnă același lucru, nu ar fi folosit cu siguranță de nimeni care nu ar fi posedat de o pasiune pentru notorietate. De ce avem nevoie de *aerumnosum*? Este cu siguranță suficient să numim un lucru *horridum*. *Reor* poate fi tolerat, *autumo* are un iz de tragedie, *proles* a devenit o raritate, în timp ce *prosapia* îl etichetează pe cel care îl folosește ca lipsit de gust. Mai este nevoie să spun mai multe? Aproape întreaga limbă s-a schimbat. Dar există încă unele cuvinte vechi care ne sunt dragi datorită strălucirii lor antice, în timp ce altele nu putem evita să le folosim ocazional, cum ar fi, de exemplu, *nuncupare* și *fari*: există și altele care necesită o anumită îndrăzneală pentru a fi folosite, dar care pot fi totuși utilizate atâta timp cât evităm orice aparență de afectare pe care Virgil a ridiculizat-o atât de inteligent: „Thucydides al Britaniei, al cărui creier attic nebun lubea amalgamele de cuvinte ca bronzul corintic, A creat mai întâi un amestec oribil de cuvinte din Galia, Tau, al, min, sil și Dum-

nezeu știe câte altele, Apoi le-a amestecat într-o poțiune pentru fratele său!” Acesta era un anume Cimber care și-a ucis fratele, fapt consemnat de Cicero în cuvintele: „Cimber și-a ucis fratele german”. Epigrama împotriva lui Sallust este aproape la fel de cunoscută: „Crispus, și tu, care ai povestit căderea lui Jugurtha, Și ai furat atâtea cuvinte de la bătrânul Cato”. Este un tip de afectare obositor; oricine îl poate practica, iar situația este agravată de faptul că cel care se infectează nu își va alege cuvintele pentru a se potrivi faptelor, ci va introduce fapte irelevante pentru a avea ocazia să folosească astfel de cuvinte. Crearea de cuvinte noi este, așa cum am afirmat în prima carte, mai permisă în limba greacă, deoarece grecii nu ezitau să creeze substantive pentru a reprezenta anumite sunete și emoții și, în realitate, nu își luau mai multe libertăți decât primii oameni când dădeau nume lucrurilor. Scriitorii noștri s-au aventurat în câteva încercări de compoziție și derivare, dar nu au avut prea mult succes. Îmi amintesc că în tinerețe a existat o dispută între Pomponius și Seneca, care a ajuns chiar în prefetele operelor lor, cu privire la faptul dacă gradus eliminat era o expresie care ar fi trebuit să fie permisă în tragedie. Dar anticii nu ezitau să folosească chiar și expectorat și, la urma urmei, aceasta prezintă exact aceeași formă ca exanimat. Avem exemple de crearea de cuvinte prin extindere și flexiune, cum ar fi beatitas și beatitudo ale lui Cicero, forme pe care el le consideră oarecum dure, deși crede că pot fi înmuiate prin utilizare. Derivatele pot fi chiar create din nume proprii, destul de diferite de cuvintele obișnuite, cum ar fi Sullaturit la Cicero și Fimbriatus și Figulatus la Asinius. Multe cuvinte noi au fost create prin imitarea grecilor, mai ales de Verginius Flavius, unele dintre care unele, precum queens și essentia, sunt considerate excesiv de dure. Dar nu văd niciun motiv pentru care ar trebui să le tratăm cu atâta dispreț, cu excepția, poate, a faptului că suntem extrem de autocritici și suferim, în consecință, de sărăcia limbajului nostru. Cu toate acestea, unele formulări noi reușesc să se impună. Câți cuvintele care acum sunt vechi, odată erau noi, și există unele cuvinte în uz

care sunt de origine destul de recentă, cum ar fi reatus, inventat de Messala, și munerarius, inventat de Augustus. La fel, și propriii mei profesori persistau în a interzice utilizarea unor cuvinte, cum ar fi piratica, musica și fabrica, în timp ce Cicero consideră favor și urbanus ca fiind abia introduse în limbă. Într-o scrisoare către Brutus, el spune: eum amorem et eum, ut hoc verbo utar, favorem in consilium advocabo, în timp ce lui Appius Pulcher îi scrie: te hominem non solum sapientem, verum etiam, ut nunc loquimur, urbanum. El consideră, de asemenea, că Terence a fost primul care a folosit cuvântul obsequium, în timp ce Caecilius afirmă că Sisenna a fost primul care a folosit expresia albente caelo. Hortensius pare să fi fost primul care a folosit cervix la singular, deoarece anticii se limitau la plural. Nu trebuie să fim lași, pentru că nu pot fi de acord cu Celsus când interzice oratorilor să inventeze cuvinte noi. Căci unele cuvinte, după cum spune Cicero, sunt native, adică sunt folosite în sensul lor original, în timp ce altele sunt derivate, adică formate din cele native. Admitând că nu suntem îndreptățiți să creăm cuvinte complete noi, care nu au nicio asemănare cu cuvintele inventate de omul primitiv, trebuie totuși să întreb când ni s-a interzis pentru prima dată să formăm derivate și să modificăm și să compunem cuvinte, procese care au fost fără îndoială permise generațiilor ulterioare ale omenirii. Dacă, totuși, una dintre invențiile noastre pare puțin riscantă, trebuie să luăm anumite măsuri în avans pentru a o salva de cenzură, precedând-o cu expresii precum „ca să spunem așa”, „dacă îmi permiteți să spun așa”, „într-un anumit sens” sau „dacă îmi permiteți să folosesc un astfel de cuvânt”. Aceeași practică poate fi urmată în cazul metaforelor îndrăznețe și nu este exagerat să spunem că aproape orice poate fi spus în siguranță, cu condiția să arătăm prin însăși anxietatea noastră că cuvântul sau fraza în cauză nu se datorează unei erori de judecată. Grecii au o zicală frumoasă pe această temă, sfătuindu-ne să fim primii care ne condamnăm propria hiperbolă. Utilizarea metaforică a cuvintelor nu poate fi recomandată decât în discursul conectat. S-a spus

destul pe tema cuvintelor izolate, care, așa cum am subliniat în altă parte, nu au valoare intrinsecă proprie. Pe de altă parte, nu există niciun cuvânt care să fie intrinsec urât, cu excepția cazului în care este sub demnitatea subiectului despre care trebuie să vorbim, cu excepția cuvintelor care sunt în mod evident obscene. Aș recomanda această remarcă celor care nu consideră necesar să evite obscenitatea pe motiv că niciun cuvânt nu este indecent în sine și că, dacă un lucru este revoltător, caracterul său neplăcut va fi realizat suficient de clar indiferent de numele cu care este numit. În consecință, mă voi mulțumi să urmez vechile reguli ale modestiei romane și, așa cum le-am răspuns deja acestor persoane, voi apăra cauza decenței fără a mai spune nimic despre acest subiect neplăcut. Să trecem acum la analiza discursului conectat. Îmbogățirea acestuia poate fi realizată, în primul rând, în două moduri; adică, trebuie să luăm în considerare mai întâi idealul nostru de stil și, în al doilea rând, modul în care vom exprima acest ideal în cuvinte concrete. Primul lucru esențial este să realizăm clar ce dorim să accentuăm sau să atenuăm, să exprimăm cu vigoare sau calm, într-un limbaj luxuriant sau auster, pe larg sau concis, cu blândețe sau asprime, măreție sau subtilitate, gravitate sau spirit. Următorul element esențial este să decidem prin ce fel de metafore, figuri de stil, reflecții, metode și aranjamente putem produce cel mai bine efectul dorit. Dar, înainte de a discuta despre ornament, trebuie să abordez mai întâi opusul său, deoarece prima dintre toate virtuțile este evitarea greșelilor. Prin urmare, nu trebuie să ne așteptăm ca un discurs să fie ornamentat dacă nu este, în primul rând, acceptabil. Un stil acceptabil este definit de Cicero ca fiind unul care nu este prea elegant: nu că stilul nostru nu ar necesita eleganță și rafinament, care sunt părți esențiale ale ornamentului, ci că excesul este întotdeauna un viciu. Prin urmare, el dorește ca cuvintele noastre să aibă o anumită greutate și ca gândurile noastre să fie serioase sau, în orice caz, adaptate opiniilor și caracterului omenirii. Odată asigurate aceste puncte, putem trece la utilizarea expresiilor pe care el le

consideră conferind distincție stilului, adică cuvinte și fraze special selectate, metafore, hiperbole, epitetele potrivite, repetiții, sinonime și tot limbajul care se potrivește cazului nostru și oferă o reprezentare adecvată a faptelor. Dar, întrucât prima mea sarcină este de a indica greșelile care trebuie evitate, voi începe prin a atrage atenția asupra greșelii cunoscute sub numele de, un termen aplicat utilizării limbajului căruia uzanța pervertită i-a dat un sens obscen: să luăm, de exemplu, expresii precum *ductare exercitus* și *patrare bellum*, care au fost utilizate de Sallust în sensul lor vechi și ireproșabil, dar, regret să spun, provoacă amuzament în anumite cercuri astăzi. Totuși, în opinia mea, aceasta nu este vina scriitorului, ci a cititorilor săi; cu toate acestea, este o greșeală care trebuie evitată, deoarece am pervertit puritatea limbii prin propria noastră corupție și nu ne rămâne altceva de făcut decât să cedăm în fața avansului victorios al viciului. Același termen este aplicat și în cazurile în care o combinație nefericită de cuvinte produce o sugestie obscenă. De exemplu, în expresia *cum hominibus notis loqui*, dacă *hominibus* nu este plasat între *cum* și *notis*, vom comite o greșeală care va necesita o scuză, deoarece ultima literă a primei silabe, care nu poate fi pronunțată fără a închide buzele, ne va obliga fie să facem o pauză într-un mod foarte nepotrivit, fie, prin asimilarea cu *n*-ul care urmează, va produce o sugestie foarte dezagreabilă. Aș putea cita și alte combinații de cuvinte care sunt susceptibile de aceeași obiecție, dar a le discuta în detaliu ar însemna să cad în aceeași greșeală pe care tocmai am spus că ar trebui evitată. O ofensă similară împotriva modestiei poate fi cauzată de divizarea cuvintelor, cum ar fi, de exemplu, utilizarea nominativului *intercapedinis*. Și acest lucru nu se întâmplă doar în scris, ci veți descoperi, dacă nu sunteți foarte atenți, că există o serie de persoane care se bucură să dea o interpretare indecentă cuvintelor, gândind, așa cum spune Ovidiu: „că tot ce este ascuns este cel mai bun”. Ba mai mult, un sens obscen poate fi extras chiar și din cuvinte care sunt cât se poate de departe de indecență. Celsus, de exemplu, detectează

un exemplu în fraza virgiliană: incipiunt agitata tumescere; dar dacă acest punct de vedere este acceptat, va fi riscant să spui orice. După indecența expresiei vine meschinătatea, numită, când măreția sau demnitatea oricărui lucru este diminuată de cuvintele folosite, ca în versul: „Există o verucă stâncoasă pe fruntea muntelui.” Viciul opus, care nu este mai puțin grav, constă în a numi lucrurile mici cu nume extravagante, deși o astfel de practică este permisă atunci când este concepută în mod deliberat pentru a stârni râsul. În consecință, nu trebuie să numim un paricid un ticălos, nici un bărbat care întreține o prostituată un ticălos, deoarece prima epitetă este prea slabă, iar a doua prea puternică. Această greșeală va avea ca rezultat o limbă plictisitoare, grosolană, insipidă, greoaie, neplăcută sau neglijentă, toate aceste greșeli fiind cel mai bine înțelese prin referire la virtuțile care sunt opusul lor, adică precizie, rafinament, bogăție, vivacitate, farmec și finisaj. Trebuie, de asemenea, să evităm, un termen aplicat sărăciei și inadecvării expresiei, deși este o greșeală care caracterizează mai degrabă un stil obscur decât unul lipsit de ornamente. Dar meioza poate fi utilizată în mod deliberat și este atunci numită figură, la fel ca și tautologia, care înseamnă repetarea unui cuvânt sau a unei fraze. Aceasta din urmă, deși nu este evitată cu o atenție specială nici măcar de cei mai buni autori, poate fi uneori considerată un defect: este, de fapt, o imperfecțiune în care Cicero cade destul de des din cauza indiferenței față de astfel de detalii minore : luați, de exemplu, următorul pasaj: „Judecători, această hotărâre nu a fost doar diferită de o hotărâre”. Uneori i se dă un alt nume,, sub această denumire fiind clasificată printre figuri, despre care voi da exemple când voi ajunge la discuția despre virtuțile stilistice. O greșeală și mai gravă este , sau monotonia, un termen aplicat stilului care nu are nicio varietate care să-i aline plictiseala și care prezintă o uniformitate monotonă a nuanței. Acesta este unul dintre cele mai sigure semne ale lipsei de artă și produce un efect unic neplăcut, nu doar asupra minții, ci și asupra urechii, din cauza uniformității

gândirii, uniformității figurilor sale și monotoniei structurii sale. Trebuie să evităm, de asemenea, macrologia, adică utilizarea mai multor cuvinte decât este necesar, cum ar fi, de exemplu, în propoziția lui Livy: „Ambasadorii, nefiind în măsură să obțină pacea, s-au întors acasă, de unde veniseră”. Pe de altă parte, perifrasisul, care este asemănător cu acest defect, este considerat o virtute. Un alt defect este pleonasmul, când supraîncărcăm stilul nostru cu un exces de cuvinte, ca în fraza „Am văzut cu ochii mei”, unde „Am văzut” ar fi fost suficient. Cicero a făcut un comentariu spiritual cu privire la un defect de acest fel într-o declamație a lui Hirtius, când a spus că un copil a fost purtat zece luni în pânțele mamei sale. „Oh”, a spus el, „presupun că și alte femei îi poartă în genți”. Uneori, însă, forma de pleonasm, de care tocmai am dat un exemplu, poate avea un efect plăcut atunci când este folosită pentru a sublinia, ca în fraza lui Virgil: „Cu urechile mele am auzit vocea lui”. Dar ori de câte ori adăugarea nu este deliberată, ci doar banală și redundantă, ea trebuie considerată o greșeală. Există, de asemenea, o greșeală intitulată pe care aș putea să-l traduc prin elaborare superfluă, care diferă de virtutea corespunzătoare la fel cum agitația diferă de harnicie, iar superstiția de religie. În cele din urmă, fiecare cuvânt care nu ajută nici sensul, nici stilul poate fi considerat defectuos. Cacozelia, sau afectarea perversă, este un defect în orice fel de stil: pentru că include tot ceea ce este pompos, trivial, delicios, redundant, forțat sau extravagant, în timp ce același nume se aplică și virtuților duse la exces, când mintea își pierde simțul critic și este indusă în eroare de falsa aparență a frumuseții, cea mai gravă dintre toate ofensele împotriva stilului, deoarece alte defecte se datorează neglijenței, dar acesta este deliberat. Această formă de afectare afectează însă numai stilul. Pentru că utilizarea argumentelor care ar putea fi la fel de bine avansate de cealaltă parte, sau care sunt prostेști, inconsistente sau superflue, sunt toate defecte de fond, în timp ce corupția stilului se revelează în utilizarea cuvintelor nepotrivite sau redundante, în obscuritatea sensului, în ritmul efeminat

sau în căutarea copilărească de expresii similare sau ambigue. Mai mult, aceasta implică întotdeauna nesinceritate, chiar dacă nu orice nesinceritate implică afectare. Căci aceasta constă în a spune ceva într-un mod nenatural, nepotrivit sau superfluu. Stilul poate fi însă corupt în exact același număr de moduri în care poate fi înfrumusețat. Dar am discutat acest subiect mai pe larg într-o altă lucrare și am atras frecvent atenția asupra lui în aceasta, în timp ce voi avea ocazia să-l menționez în mod continuu în cărțile rămase. Pentru că, atunci când vorbesc despre ornament, voi vorbi ocazional despre defectele care trebuie evitate, dar care sunt greu de distins de virtuți. La aceste defecte se pot adăuga aranjarea defectuoasă sau, utilizarea defectuoasă a figurilor sau, și colocarea defectuoasă a cuvintelor sau Dar, întrucât am discutat deja despre aranjament, mă voi limita la analiza figurilor și a structurii. Există, de asemenea, o greșală cunoscută sub numele de , care constă în utilizarea indiscriminată a mai multor dialecte, cum ar fi, de exemplu, amestecarea cuvintelor dorice, ionice și chiar eolice cu cele attice. O greșală similară se regăsește și printre noi, constând în amestecarea indiscriminată a cuvintelor grandioase cu cele vulgare, a celor vechi cu cele noi și a celor poetice cu cele colocviale, rezultatul fiind un amestec monstruos, precum cel descris de Horatius în partea de început a *Ars poetica*, „Dacă un pictor alege să pună capul unui om pe gâtul unui cal”, și, continuă el, ar trebui să adauge și alte membre de la diferite animale. Ornamentul este ceva care depășește ceea ce este pur și simplu lucid și acceptabil. El constă în primul rând în formarea unei concepții clare a ceea ce dorim să spunem, în al doilea rând în exprimarea adecvată a acesteia și, în al treilea rând, în conferirea unei străluciri suplimentare, un proces care poate fi denumit în mod corect înfrumusețare. În consecință, trebuie să plasăm printre ornamente acele pe care le-am menționat în regulile pe care le-am stabilit pentru expunerea faptelor, deoarece ilustrarea vie sau, cum preferă unii să o numească, reprezentarea, este ceva mai mult decât simpla claritate, deoarece

aceasta din urmă se lasă doar văzută, în timp ce prima se impune atenției noastre. Este un mare dar să poți expune faptele despre care vorbim în mod clar și viu. Pentru că oratoria nu își atinge efectul maxim și nu se impune așa cum ar trebui, dacă apelul său se adresează doar auzului, iar judecătorul simte doar că faptele pe baza cărora trebuie să ia o decizie îi sunt povestite, și nu prezentate în adevărul lor viu în fața ochilor minții. Dar, întrucât au existat opinii diferite cu privire la această artă a reprezentării, nu voi încerca să o împart în toate departamentele sale diferite, al căror număr este multiplicat ostentativ de anumiți scriitori, ci mă voi mulțumi să le ating pe cele care mi se par absolut necesare. Există, așadar, pentru început, o formă de vivacitate care constă în a oferi o imagine verbală reală a unei scene, ca în pasajul care începe cu „Imediat, fiecare erou s-a ridicat în vârful picioarelor”. Urmează alte detalii care ne oferă o imagine atât de clară a celor doi boxeri care se confruntă în luptă, încât nu ar fi putut fi mai clară dacă am fi fost spectatori reali. Cicero este suprem în acest domeniu, ca și în altele. Există oare cineva atât de incapabil să-și formeze o imagine mentală a unei scene încât, atunci când citește următorul pasaj din Verrines, să nu pară doar să vadă actorii din scenă, locul în sine și chiar îmbrăcămintea lor, dar chiar și să-și imagineze alte detalii pe care oratorul nu le descrie? „Acolo, pe mal, stătea pretorul, reprezentantul poporului roman, cu picioarele încălțate cu papuci, îmbrăcat într-o mantie purpurie, cu o tunică care îi ajungea până la călcâie, și sprijinindu-se de brațul acestei femei fără valoare.” Din partea mea, mi se pare că văd în fața ochilor chipul lui, ochii lui, lingușirile nepotrivite ale lui și ale amantei sale, disprețul tăcut și rușinea înspăimântată a celor care au asistat la această scenă. Uneori, imaginea pe care încercăm să o prezentăm este mai detaliată, cum ar fi, de exemplu, în următoarea descriere a unui banchet luxos, care este, de asemenea, din Cicero, deoarece el însuși este capabil să furnizeze exemple admirabile de orice fel de ornamente oratorice: „Mi se părea că văd unii intrând, alții ieșind din cameră, unii clătinându-se

sub influența vinului, alții căscând din cauza băuturilor de ieri. Podeaua era murdară de pete de vin, acoperită cu coroane de flori pe jumătate ofilite și presărată cu oase de pește.” Ce altceva ar fi putut vedea cineva care ar fi intrat efectiv în cameră? La fel, putem emoționa ascultătorii până la lacrimi cu imaginea unui oraș capturat. Pentru că simpla afirmație că orașul a fost luat cu asalt, deși fără îndoială cuprinde tot ceea ce implică o astfel de calamitate, are toată concisitatea unei depeșe și nu reușește să pătrundă în emoțiile ascultătorului. Dar dacă extindem tot ceea ce include cuvântul „luat cu asalt”, vom vedea flăcările care se revarsă din case și temple și vom auzi zgomotul acoperișurilor care se prăbușesc și un vacarm confuz amestecat cu multe strigăte: vom vedea pe unii neștiind încotro să fugă, pe alții agățându-se de cei mai apropiați și dragi într-o ultimă îmbrățișare, în timp ce plânsetele femeilor și copiilor și lamentațiile bătrânilor că cruzimea sortii i-a cruțat să vadă acea zi ne vor lovi urechile. Apoi va urma jefuirea comorilor sacre și profane, alergătura înapoi și încolo a jefuitorilor care își duc prada sau se întorc să caute mai mult, prizonierii conduși fiecare în fața propriului său captor inuman, mama care se luptă să-și păstreze copilul și învingătorii care se luptă pentru cea mai bogată pradă. Căci, deși, așa cum am spus deja, jefuirea unui oraș include toate aceste lucruri, este mai puțin eficient să povestim întreaga știre dintr-o dată decât să o relatăm detaliu cu detaliu. Și vom obține vivacitatea pe care o căutăm, dacă descrierile noastre dau impresia de adevăr, ba chiar putem adăuga incidente fictive de tipul celor care se întâmplă frecvent. Aceeași impresie vie poate fi produsă și prin menționarea accidentelor fiecărei situații: „Fiori reci îmi zguduie membrele Și tot sângele mi se îngheață de frică,” sau „Și mamele tremurânde își strâneau copiii la piept.” Deși obținerea unor astfel de efecte este, în opinia mea, cea mai înaltă dintre toate darurile oratorice, este departe de a fi dificil de realizat. Fixați-vă privirea asupra naturii și urmați-o. Toată elocvența se referă la activitățile vieții, în timp ce fiecare om aplică la sine ceea ce aude de la alții,

iar mintea este întotdeauna gata să accepte ceea ce recunoaște ca fiind adevărat pentru natură. Invenția comparațiilor a oferit, de asemenea, un mijloc admirabil de a ne ilumina descrierile. Unele dintre acestea sunt concepute pentru a fi inserate în argumentele noastre, pentru a ne ajuta să ne susținem demonstrația, în timp ce altele sunt concepute pentru a face imaginile noastre și mai vii; mă interesează în mod special această din urmă categorie de comparații. Următoarele sunt exemple bune: „De acolo, ca niște lupi feroce sub norul nopții” sau „Ca pasărea care zboară în jurul țărmului și recifului bântuit de pești, Zburând la suprafața apei”. Atunci când folosim această formă de ornament, trebuie să fim deosebit de atenți ca subiectul ales pentru comparația noastră să nu fie nici obscur, nici necunoscut: pentru că orice este selectat în scopul de a ilustra altceva trebuie să fie mai clar decât ceea ce este menit să ilustreze. Prin urmare, deși putem permite poetilor să utilizeze comparații precum: „Ca atunci când Apollo părăsește Lycia iernatică, Și râurile Xanthus, sau vizitează insula Delos, Casa mamei sale”, ar fi destul de nepotrivit pentru un orator să ilustreze ceva destul de simplu prin astfel de aluzii obscure. Dar chiar și tipul de comparație pe care l-am discutat în legătură cu argumentele este un ornament al oratoriei și servește la a o face sublimă, bogată, atractivă sau izbitoare, după caz. Cu cât comparația este mai îndepărtată de subiectul la care se aplică, cu atât mai mare va fi impresia de noutate și de neașteptat pe care o produce. Următorul tip poate fi considerat banal și util doar pentru că ajută la crearea unei impresii de sinceritate: „Așa cum solul este îmbunătățit și făcut mai fertil prin cultivare, la fel și mintea prin educație” sau „Așa cum medicii amputează membrele putrezite, la fel trebuie să eliminăm criminalii răi și periculoși, chiar dacă aceștia să fie legați de noi prin legături de sânge”. Mult mai frumoasă este următoarea comparație din apărarea lui Cicero a lui Archias: „Stâncile și deșerturile răspund la vocea omului, fiarele sălbatice sunt adesea înlănțuite de puterea muzicii și își opresc atacul” și restul. Acest tip de comparație a

degenerat însă, din păcate, în mâinile unora dintre declamanții noștri, din cauza libertății acordate de școli. Căci ei adoptă comparații false și chiar și atunci nu le aplică așa cum ar trebui subiectelor cu care doresc să le pună în paralel. Ambele greșeli sunt ilustrate în două similitudini care erau pe buzele tuturor când eram tânăr: „Chiar și izvoarele râurilor puternice sunt navigabile” și „Copacul generos dă roade încă de când este un puiet”. În fiecare comparație, comparația precede sau urmează subiectul pe care îl ilustrează. Dar uneori este liberă și detașată, iar alteori, într-o aranjare mult mai bună, este atașată subiectului pe care îl ilustrează, corespondența dintre asemănări fiind exactă, un efect produs de reprezentarea reciprocă, pe care grecii o numesc De exemplu, comparația deja menționată, „De acolo, ca niște lupi feroce sub norul nopții”, precede subiectul său. Pe de altă parte, un exemplu de comparație care urmează subiectul său se găsește în prima Georgică, unde, după lunga lamentație asupra războaielor civile și străine care au afectat Roma, apar versurile: „Ca atunci când, barierele fiind coborâte, carele aleargă Tur după tur; în zadar vizitiul strânge frâna: caii săi necontrolabili îl mătură și nu țin cont de frâu.” Cu toate acestea, nu există antapodoză în aceste comparații. O astfel de reprezentare reciprocă plasează ambele subiecte ale comparației în fața ochilor noștri, afișându-le unul lângă altul. Virgil oferă multe exemple remarcabile, dar ar fi mai bine să citez din oratorie. În pro Murena, Cicero spune: „Așa cum printre muzicienii greci (după cum se spune), numai cei care nu pot cânta la liră devin flautiști, tot așa și aici, la Roma, vedem că cei care nu pot dobândi arta oratoriei se apucă de studiul dreptului.” Există și o altă comparație în același discurs, care este aproape demnă de un poet, dar, datorită reprezentării reciproce, este mai potrivită pentru ornament: „Căci, așa cum furtunile sunt în general precedate de unele semne prevestitoare pe cer, dar, pe de altă parte, izbucnesc adesea din motive obscure, fără niciun avertisment, tot așa, în furtunile care agită poporul la alegerile noastre romane, nu suntem rareori în măsură să

discernem originea lor și, totuși, pe de altă parte, aceasta este adesea atât de obscură încât furtuna pare să fi izbucnit fără niciun motiv aparent.” Găsim și comparații mai scurte, precum „Rătăcind ca niște fiare sălbatice prin pădure” sau pasajul din discursul lui Cicero împotriva lui Clodius: „A fugit de la curte ca un om care scapă gol din foc.” Exemple similare din limbajul cotidian ne vin tuturor în minte. Astfel de comparații dezvăluie darul nu doar de a plasa un lucru în mod vivid în fața ochilor, ci de a face acest lucru cu rapiditate și fără a pierde detalii. Lauda acordată concisiei perfecte este bine meritată; dar, pe de altă parte, brachilogia, pe care o voi aborda când voi vorbi despre figuri de stil, adică concizia care nu spune nimic mai mult decât ceea ce este absolut necesar, este mai puțin eficientă, deși poate fi folosită cu rezultate admirabile când exprimă mult cu foarte puține cuvinte, ca în descrierea lui Sallust a lui Mithridates ca „uriaș de statură și înarmat pe măsură”. Dar încercările nereușite de a imita această formă de concisie duc doar la obscuritate. O virtute care seamănă foarte mult cu ultima, dar la o scară mai mare, este accentul, care reușește să dezvăluie un sens mai profund decât cel exprimat de fapt de cuvinte. Există două tipuri de accentuare: una înseamnă mai mult decât spune, cealaltă înseamnă adesea ceva ce nu spune de fapt. Un exemplu al acestei forme se găsește la Homer, unde îl face pe Menelaus să spună că grecii au coborât în Calul de Lemn, indicând dimensiunea acestuia printr-un singur verb. Sau, din nou, există următorul exemplu al lui Virgil: „Coborând pe o frânghie coborâtă”, o frază care indică în mod similar înălțimea calului. Același poet, când spune că ciclopul zăcea întins „prin toată peștera”, luând spațiul ocupat ca standard de măsură, dă impresia de volum imens al gigantului. Al doilea tip de accentuare constă fie în suprimarea completă a unui cuvânt, fie în omisiunea deliberată de a-l rosti. Ca exemplu de suprimare completă, pot cita următorul pasaj din pro Ligario, unde Cicero spune: „Dar dacă poziția ta înaltă nu ar fi egalată de bunătatea inimii tale, o calitate care îți este proprie, foarte proprie, știu

foarte bine ce spun”. Aici el suprimă faptul, care este totuși destul de clar pentru noi, că nu îi lipsesc consilieri care l-ar incita la cruzime. Omiterea unui cuvânt este produsă de aposiopesis, care, totuși, fiind o figură de stil, va fi tratată la locul potrivit. Accentul se regăsește și în expresiile de zi cu zi, precum „Fii bărbat!” sau „El nu este decât un muritor” sau „Trebuie să trăim!”. La fel, de regulă, natura este asemănătoare artei. Cu toate acestea, nu este suficient ca elocvența să-și expună tema într-un limbaj strălucit și viu: există multe moduri diferite de a ne înfrumuseța stilul. Căci chiar și acea simplitate absolută și neafectată pe care grecii o numesc are în ea o anumită ornamentație castă pe care o admirăm și la femei, în timp ce o acuratețe minuțioasă în asigurarea corectitudinii și preciziei cuvintelor noastre produce, de asemenea, o impresie de eleganță și delicatețe. Din nou, bogăția poate consta fie în bogăția gândirii, fie în luxurianța limbajului. Forța, de asemenea, poate fi manifestată în diferite moduri; pentru că va exista întotdeauna forță în orice lucru care este, în felul său, eficient. Cele mai importante manifestări ale sale se regăsesc în următoarele:, sau o anumită sublimitate în denunțarea exagerată a comportamentului nedemn, pentru a nu menționa alte subiecte;, sau imaginația, care ne ajută să formăm imagini mentale ale lucrurilor; sau finisajul, care produce efectul de completitudine;, o formă intensificată a celei precedente, care reafirmă dovezile noastre și confirmă argumentul prin repetare; și sau vigoarea, o rudă apropiată a tuturor acestor calități, care își trage numele din acțiune și își găsește funcția particulară în asigurarea faptului că nimic din ceea ce spunem nu este banal. Amărăciunea, care este în general folosită în abuz, poate fi de folos, ca în următorul exemplu, din nou din Cassius: „Ce vei face când îți voi invada provincia specială, adică când voi arăta că, în ceea ce privește abuzul, ești un simplu ignorant?” Pungența poate fi, de asemenea, folosită, ca în următoarea remarcă a lui Crassus: „Să te consider consul, când tu refuzi să mă consideri senator?” Dar adevărata putere a oratoriei

constă în accentuarea sau atenuarea forței cuvintelor. Fiecare dintre aceste departamente are același număr de metode; voi aborda cele mai importante; cele omise vor fi de natură similară, în timp ce toate se referă fie la cuvinte, fie la lucruri. Cu toate acestea, am abordat deja metodele de inventare și aranjare și, prin urmare, mă voi ocupa acum de modul în care stilul poate ridica sau coborî subiectul în discuție.

Cartea IX

Capitolul 1

În ultima mea carte am vorbit despre tropi. Acum ajung la figurile de stil, numite în greacă, un subiect care este în mod natural și strâns legat de cel precedent. Mulți autori au considerat figurile identice cu tropiile, deoarece, fie că acestea din urmă își derivă numele din faptul că au o anumită formă, fie din faptul că produc modificări în limbaj (o opinie care a dus și la denumirea lor de mișcări), trebuie să recunoaștem că ambele caracteristici se regăsesc și în figuri. Utilizarea lor este, de asemenea, aceeași. Ele adaugă forță și farmec subiectului nostru. Există din nou unii care numesc figurile de stil tropi, printre ei numărându-se Artorius Proculus. În plus, asemănarea dintre cele două este atât de strânsă încât nu este ușor să le distingem. Deși anumite tipuri diferă, păstrând totuși o asemănare generală (deoarece ambele implică o îndepărtare de la metoda simplă și directă de exprimare, combinată cu o anumită excelență retorică), pe de altă parte, unele se disting prin cea mai îngustă linie de demarcație posibilă: de exemplu, în timp ce ironia aparține figurilor de gândire la fel de mult ca și tropeilor, perifrasisul, hiperbatonul și onomatopeea au fost clasificate de autori distinși ca figuri de stil mai degrabă decât tropei. Prin urmare, este cu atât mai necesar să se sublinieze distincția dintre cele două. Denumirea de tropeu se aplică transferului expresiilor de la semnificația lor naturală și principală la

alta, cu scopul de a înfrumuseța stilul sau, așa cum o definesc majoritatea gramaticienilor, transferul cuvintelor și frazelor de la locul care le aparține strict la altul căruia nu îi aparțin în mod corespunzător. O figură, pe de altă parte, așa cum reiese din denumirea însăși, este termenul folosit atunci când dăm limbajului nostru o conformație diferită de cea evidentă și obișnuită. Prin urmare, substituirea unui cuvânt cu altul se încadrează printre tropi, ca de exemplu în cazul metaforei, metonimiei, antonomasiei, metalepsisului, sinecdochiei, catacrese, alegoriei și, de regulă, hiperbolei, care pot, desigur, să se refere fie la cuvinte, fie la lucruri. Onomatopeea este crearea unui cuvânt și, prin urmare, implică substituirea cuvintelor pe care ar trebui să le folosim, dar pentru o astfel de creație. Din nou, deși perifraza include adesea cuvântul propriu-zis pe care îl înlocuiește, ea folosește totuși un număr de cuvinte în locul unui singur. Epitetul, de regulă, implică un element de antonomasie și devine în mod necesar un trope datorită acestei afinități. Hiperbatonul este o schimbare de ordine și, din acest motiv, mulți îl exclud din trope. Cu toate acestea, el transferă un cuvânt sau o parte a unui cuvânt din locul său într-un altul. Niciuna dintre acestea nu poate fi numită figură. Pentru că o figură nu implică neapărat o modificare a ordinii sau a sensului strict al cuvintelor. În ceea ce privește ironia, voi arăta în altă parte cum, în unele dintre formele sale, ea este un trope, în altele o figură. Recunosc că numele este comun ambelor și sunt conștient de discuțiile complicate și minuțioase pe care le-a stârnit. Acestea, însă, nu au nicio legătură cu sarcina mea actuală. Pentru că nu contează cum se numește fiecare, atâta timp cât valoarea sa stilistică este evidentă, deoarece sensul lucrurilor nu este modificat de o schimbare de nume. La fel cum oamenii rămân aceiași, chiar dacă adoptă un nume nou, la fel și aceste artificii vor produce exact același efect, indiferent dacă sunt numite tropi sau figuri, deoarece valoarea lor nu rezidă în nume, ci în efectul lor. În mod similar, nu contează dacă numim o bază conjecturală sau negativă, sau legată de fapt sau substanță, atâta timp cât

știm că subiectul cercetării este același. Prin urmare, cel mai bine este să adoptăm termenii general acceptați și să înțelegem lucrul în sine, indiferent de numele pe care îl poartă. Dar trebuie să observăm faptul că tropeul și figura sunt adesea combinate în exprimarea aceluiași gând, deoarece figurile sunt introduse atât prin utilizarea metaforică cât și prin utilizarea literală a cuvintelor. Există, totuși, o diferență considerabilă de opinie între autori în ceea ce privește semnificația numelui, numărul de genuri și natura și numărul speciilor în care pot fi împărțite figurile. Primul punct de luat în considerare este, prin urmare, ce se înțelege prin figură. Termenul este folosit în două sensuri. În primul caz, se aplică oricărei forme în care este exprimat gândul, la fel ca în cazul corpurilor care, indiferent de compoziția lor, trebuie să aibă o anumită formă. În al doilea sens, special, în care este numită schemă, înseamnă o schimbare rațională a sensului sau a limbajului față de forma obișnuită și simplă, adică o schimbare analogă cu cea implicată de a sta jos, a se întinde pe ceva sau a privi înapoi. În consecință, atunci când un student tinde să utilizeze în mod continuu sau, în orice caz, excesiv aceleași cazuri, timpuri, ritmuri sau chiar picioare, avem obiceiul de a-l instrui să varieze figurile sale, cu scopul de a evita monotonia. Făcând acest lucru, vorbim ca și cum fiecare tip de limbaj ar avea o figură: de exemplu, cursitare lectitare se spune că au aceeași figură, adică sunt identice în formare. Prin urmare, în primul și sensul comun al cuvântului, totul este exprimat prin figuri. Dacă ne mulțumim cu această opinie, există un motiv întemeiat pentru opinia exprimată de Apollodorus (dacă putem avea încredere în afirmația lui Caecilius în această privință) în sensul că el a găsit regulile stabilite în această privință destul de incomprehensibile. Dacă, pe de altă parte, numele trebuie aplicat anumitor atitudini, sau aș putea spune gesturi ale limbajului, trebuie să interpretăm schema în sensul a ceea ce este modificat poetic sau retoric față de metoda simplă și evidentă de exprimare. Atunci va fi corect să facem distincția între stilul lipsit de figuri (sau) și cel împodobit cu figuri

(sau). Dar Zoilus a restrâns definiția, deoarece a limitat termenul schemă la cazurile în care vorbitorul pretinde că spune altceva decât ceea ce spune de fapt. Știu că această opinie este acceptată în mod obișnuit: de fapt, din acest motiv vorbim despre teme controversate figurative, despre care voi vorbi în scurt timp. Vom considera atunci că o figură înseamnă o formă de exprimare căreia i se conferă un aspect nou prin artă. Unii scriitori au susținut că există un singur tip de figură, deși diferă în ceea ce privește motivele care îi determină să adopte această opinie. Unii dintre ei, pe motiv că o schimbare a cuvintelor provoacă o schimbare corespunzătoare a sensului, afirmă că toate figurile se referă la cuvinte, în timp ce alții susțin că figurile se referă exclusiv la sens, pe motiv că cuvintele sunt adaptate lucrurilor. Aceste puncte de vedere sunt, evident, discutabile. Pentru că aceleași lucruri sunt adesea exprimate în moduri diferite, iar sensul rămâne neschimbat, deși cuvintele sunt schimbate, în timp ce o figură de gândire poate include mai multe figuri de stil. Pentru că prima se află în concepție, iar cea din urmă în exprimarea gândirii noastre. Cele două sunt frecvent combinate, totuși, ca în următorul pasaj: „Acum, Dolabella, nu am milă nici pentru tine, nici pentru copiii tăi”; pentru că mijlocul prin care el se îndreaptă de la judecători către Dolabella este o figură de gândire, în timp ce iam iam („acum”) și liberum („copiii tăi”) sunt figuri de vorbire. Totuși, din câte știu, majoritatea autorilor sunt de acord că există două clase de figuri, și anume figurile de gândire, adică ale minții, sentimentelor sau concepțiilor, deoarece toți acești termeni sunt folosiți, și figurile de stil, adică ale cuvintelor, dicției, expresiei, limbajului sau stilului: numele sub care sunt cunoscute variază, dar simpla terminologie este o chestiune indiferentă. Cornelius Celsus, însă, ar adăuga la figurile de gândire și de vorbire cele produse de „glose”; dar el a fost pur și simplu indus în eroare de o pasiune excesivă pentru noutate. Căci cine poate presupune că un om atât de învățat nu știa că „glosele” și „reflecțiile” se încadrează amândouă în categoria gândirii? Putem concluziona, așadar, că, la fel ca limbajul

însuși, figurile se referă în mod necesar la gândire și la cuvinte. Însă, întrucât, în cursul natural al lucrurilor, concepem ideile înainte de a le exprima, trebuie să iau mai întâi figurile de gândire. Utilitatea lor este mare și multiplă și se revelează cu cea mai mare claritate în fiecare produs al oratoriei. Deși poate părea că dovada este infinitezimal afectată de figurile utilizate, totuși aceleași figuri conferă credibilitate argumentelor noastre și se strecoară în secret în mințile judecătorilor. La fel cum în lupta cu sabia este ușor să vezi, să parezi și să respingi loviturile directe și simplu și direct înjunghierea. În timp ce loviturile laterale și feintele sunt mai greu de observat, iar sarcina unui spadasin priceput este să deă impresia că intenția lui este cu totul alta decât cea reală, totuși oratoria în care nu există viclenie luptă doar cu greutatea și impulsul; pe de altă parte, luptătorul care face feinte și își variază atacul este capabil să atace flancul sau spatele după cum dorește, să atragă armele adversarului din garda lor și să îl păcălească printr-o ușoară înclinare a corpului. Mai mult, nu există o metodă mai eficientă de a stârni emoțiile decât utilizarea potrivită a figurilor de stil. Căci dacă expresia frunții, a ochilor și a mâinilor are un efect puternic în stârnirea pasiunilor, cu cât mai eficient trebuie să fie aspectul stilului nostru însuși atunci când este compus pentru a produce rezultatul pe care îl urmărim? Dar, mai presus de toate, figurile servesc pentru a recomanda ceea ce spunem celor care ne ascultă, fie că încercăm să câștigăm aprobarea pentru caracterul nostru de avocați, fie că încercăm să câștigăm favoarea pentru cauza pe care o pledăm, să ameliorăm monotonia prin variația limbajului nostru sau să indicăm semnificația noastră în cel mai sigur sau mai potrivit mod. Dar înainte de a continua să demonstrez ce figuri se potrivesc cel mai bine diferitelor circumstanțe, trebuie să subliniez că numărul lor este departe de a fi atât de mare pe cât susțin unele autorități. Pentru că nu mă deranjează deloc numele diverse pe care grecii, în special, le inventează cu atâta plăcere. În primul rând, trebuie să resping opiniile celor care susțin că există tot atâtea tipuri de figuri câte tipuri de emoții,

nu pe motiv că emoțiile nu sunt calități ale minții, ci pentru că o figură, în sensul său strict, nu în sensul său general, nu este pur și simplu expresia a orice alegi să selectezi. În consecință, exprimarea în cuvinte a furiei, durerii, milă, fricii, încrederii sau disprețului nu este o figură, la fel cum nu sunt nici persuasiunea, amenințările, rugămințile sau scuzele. Dar observatorii superficiali sunt înșelați de faptul că găsesc figuri în toate pasajele care tratează astfel de teme și selectează exemple din discursuri; în timp ce, în realitate, nu există niciun domeniu al oratoriei care să nu admită astfel de aluzii. Dar una este să admiti o figură de stil și alta este să fii o figură de stil; nu mă voi lăsa intimidat să repet termenul cu o anumită frecvență în încercarea mea de a clarifica faptele. Știu că adversarii mei îmi vor atrage atenția asupra figurilor de stil speciale folosite pentru a exprima furia, pentru a implora milă sau pentru a apela la milă, dar nu rezultă că expresiile de furie, apelurile la milă sau implorările de milă sunt în sine figuri de stil. Cicero, este adevărat, include toate ornamentele oratoriei sub acest titlu și, făcând acest lucru, adoptă, după părerea mea, o cale de mijloc. Pentru că el nu susține că toate formele de exprimare trebuie considerate figuri de stil și, pe de altă parte, nu ar restrânge termenul doar la acele expresii a căror formă diferă de uzul obișnuit. Dar el consideră figurative toate acele expresii care sunt deosebit de frapante și cele mai eficiente în a stârni emoțiile publicului. El expune acest punct de vedere în două dintre lucrările sale, iar pentru ca cititorii mei să aibă ocazia să înțeleagă judecata unei autorități atât de înalte, adaug aici ceea ce spune el cuvânt cu cuvânt. În cartea a treia din *De Oratore* găsim următoarele cuvinte: „În ceea ce privește compoziția discursului continuu, de îndată ce am dobândit fluiditatea structurii și ritmul despre care am vorbit, trebuie să continuăm să conferim strălucire stilului nostru prin îmbogățiri frecvente atât ale gândirii, cât și ale cuvintelor. Pentru că se poate produce un efect deosebit dacă ne oprim asupra unui singur punct și dacă prezentăm faptele într-un mod atât de izbitor încât par să fie plasate în fața ochilor

la fel de vivid ca și cum ar avea loc în prezența noastră. Acest lucru este deosebit de eficient în prezentarea unui caz sau în scopul de a ilumina și amplifica faptele în curs de prezentare, cu scopul de a face publicul să considere punctul pe care îl amplificăm ca fiind la fel de important pe cât îl poate face discursul. Pe de altă parte, în opoziție cu această procedură, putem adesea să oferim un rezumat rapid, să sugerăm mai mult decât se spune de fapt, să ne exprimăm concis, în propoziții scurte și clare, și să discredităm sau, ceea ce este aproape același lucru, să ne batjocorim adversarul într-un mod care nu contravine preceptelor date de Cezar. Sau putem recurge la digresiuni și apoi, după ce ne-am încântat audiența, să revenim într-un mod elegant și elegant la tema noastră principală. Putem expune în avans ceea ce ne propunem să spunem, putem delimita subiectele deja tratate de cele care urmează, putem reveni la punctul nostru, îl putem repeta și putem trage concluziile noastre formale. Din nou, în vederea augmentării sau atenuării forței unui anumit punct, putem exagera și supraevalua adevărul: putem pune întrebări sau, ceea ce este cam același lucru, putem întreba pe alții și ne putem expune propria opinie. Există, de asemenea, tehnica disimulării, când spunem un lucru și înțelegem altul, cea mai eficientă dintre toate mijloacele de a pătrunde în mintea oamenilor și cea mai atractivă tehnică, atâta timp cât adoptăm un ton conversațional mai degrabă decât unul controversat. Ezitarea poate fi exprimată între două alternative, afirmația noastră poate fi aventurată în grupuri sau ne putem corecta, înainte sau după ce am spus ceva sau când respingem o acuzație împotriva noastră. Ne putem apăra prin anticipare pentru a asigura succesul unui anumit punct pe care ne propunem să-l prezentăm sau putem transfera vina pentru o anumită acțiune către altcineva. Putem discuta cu publicul nostru, admitându-l, ca să zicem așa, în deliberările noastre, putem descrie viața și caracterul persoanelor, fie cu sau fără a le menționa numele, un instrument care este unul dintre cele mai mari ornamente ale oratoriei și special adaptat pentru a concilia sentimentele, dar și pentru a

le stârni frecvent. Din nou, prin introducerea unor personaje fictive, putem pune în joc cea mai puternică formă de examinare. Putem descrie rezultatele probabile ale unei acțiuni, putem introduce subiecte care să-i conducă pe ascultătorii noștri de la subiect, să-i amuzăm sau să anticipăm argumentele adversarului nostru. Se pot introduce comparații și exemple, ambele fiind metode foarte eficiente; putem diviza, întrerupe, contrasta, suprima, lăuda. Limbajul nostru poate fi liber sau chiar neîngrădit, cu scopul de a spori efectul, în timp ce furia, reproșurile, promisiunile că ne vom dovedi dreptatea, rugămintele, implorările, ușoarele abateri de la cursul propus (care trebuie distinsă de digresiunile mai lungi menționate mai sus), disculparea, concilierea, atacurile personale, urările și blestemele sunt toate valoroase. Cele de mai sus includ practic toate mijloacele de gândire care pot fi folosite pentru înfrumusețarea discursului nostru. În ceea ce privește dicția, aceasta poate fi folosită fie ca armă pentru amenințare și atac, fie doar în scopul de a face impresie. De exemplu, uneori repetarea cuvintelor va produce o impresie de forță, alteori de grație. Din nou, se pot face mici modificări și alterări în cuvinte, același cuvânt poate fi repetat uneori la începutul unei propoziții și alteori la sfârșit, sau propoziția poate fi făcută să înceapă și să se termine cu aceeași frază. Un verb poate fi folosit pentru a servi scopului mai multor propoziții, cuvintele noastre pot fi prelucrate până la un punct culminant, același cuvânt poate fi repetat cu un sens diferit sau reiterat la începutul unei propoziții de la sfârșitul celei precedente, în timp ce putem introduce cuvinte cu terminații similare sau în aceleași cazuri de echilibrare sau asemănare între ele. Alte efecte pot fi obținute prin gradarea sau contrastul propozițiilor, prin inversarea elegantă a cuvintelor, prin argumente extrase din opuse, asyn-deton, paraleipsis, corectare, exclamație, meioză, utilizarea unui cuvânt în diferite cazuri, moduri și timpuri, corespondența detaliilor ulterioare cu altele menționate anterior, adăugarea unui motiv pentru ceea ce este avansat, atribuirea unui motiv pentru fiecare afirmație distinctă; din nou putem folosi

concesia și o altă formă de ezitare, introducerea neașteptatului, distincția prin titluri, o altă formă de corecție, distribuția locală, succesiunea rapidă a propozițiilor, întreruperea propozițiilor, imagistica, răspunsul la propriile întrebări, imutația, distincția adecvată a unei propoziții de alta, aranjarea eficientă, referința, digresiunea și circumscrisul. Acestea (și pot exista și altele similare) sunt diversele mijloace de înfrumusețare a stilului nostru, fie prin modul de exprimare a gândurilor noastre, fie prin conformarea limbajului nostru. Cele mai multe dintre aceste afirmații sunt repetate de Cicero în *Orator*, dar nu toate, în timp ce limbajul său este oarecum mai precis, deoarece, după ce tratează figurile de stil și de gândire, el adaugă o a treia secțiune, referitoare, după cum spune el însuși, la celelalte excelențe ale stilului. „Și acele alte înfrumusețări care derivă din puterea cuvintelor contribuie în mare măsură la îmbogățirea stilului nostru. Ele pot fi comparate cu ceea ce numim decorațiunile forumului sau o scenă bogat ornamentată, deoarece nu numai că înfrumusețează, dar ies în evidență în mijlocul altor ornamente. Principiul care guvernează utilizarea înfrumusețărilor și decorațiunilor stilului este același: cuvintele pot fi repetate și reiterate sau reproduse cu unele modificări minore. Propozițiile pot începe sau se pot termina în mod repetat cu același cuvânt sau pot începe și se pot termina cu aceeași frază. Același cuvânt poate fi reiterat fie la început, fie la sfârșit, sau poate fi repetat, dar într-un sens diferit. Cuvintele pot avea aceeași flexiune sau terminație sau pot fi plasate în diverse antiteze, limbajul nostru poate crește treptat până la un punct culminant, sau un număr de cuvinte pot fi plasate împreună în *asyndeton* fără particule de legătură. Sau putem omite ceva, explicând clar motivul acestei omisiuni, sau ne putem corecta cu o aparentă critică a neglijenței noastre, putem rosti exclamații de admirație sau de durere sau putem introduce același cuvânt în mod repetat în diferite cazuri. Ornamentele gândirii sunt, totuși, mai importante. Ele sunt folosite atât de frecvent de Demostene încât unii critici au susținut că în ele rezidă frumusețea principală a stilului

său. Și, într-adevăr, nu există aproape niciun subiect în discursurile sale care să nu se distingă printr-o anumită tratare artificială a gândirii, și trebuie să recunoaștem că vorbirea implică înfrumusețarea tuturor sau, în orice caz, a majorității gândurilor noastre cu o anumită formă de ornament. Deoarece tu, Brutus, ai o cunoaștere admirabilă a tuturor acestor metode, ar fi o pierdere de timp pentru mine să le citez pe toate sau să dau exemple. Prin urmare, mă voi mulțumi doar să indic acest subiect. Oratorul nostru ideal va vorbi astfel încât va exprima aceeași idee într-o serie de forme diferite, se va opri asupra unui punct și va insista asupra aceleiași idei. Adesea va atenua un anumit punct sau își va ridiculiza adversarul, se va abate de la tema sa și va da o tendință a gândirii sale, va expune ceea ce intenționează să spună, după ce își va completa argumentul, va da un scurt rezumat, se va reîntoarce la punctul pe care l-a părăsit, va repeta ceea ce a spus, își va completa dovada cu o concluzie formală, își va pune adversarul în încurcătură punând întrebări sau răspunzând singur la întrebări imaginare ; va dori ca cuvintele sale să fie interpretate într-un sens diferit de sensul lor literal, va ezita ce argument sau formă de exprimare să prefere, va clasifica și împărți, va omite și ignora în mod deliberat unele puncte și se va apăra prin anticipare; va transfera vina pentru unele acuzații aduse împotriva sa către adversarul său, va consulta adesea publicul și, uneori, chiar adversarul său, va descrie caracterul și vorbele anumitor persoane, va pune cuvinte în gura unor obiecte inanimate , va distrage atenția audienței de la subiectul în discuție, adesea îi va amuza sau îi va face să râdă, va anticipa obiecțiile, va introduce comparații, va cita precedente, va atribui și distribui sentimente diferite persoanelor diferite, va reduce la tăcere pe cei care îl întrerup, va afirma că există anumite lucruri despre care preferă să nu vorbească, își va avertiza audiența să fie vigilentă în privința anumitor lucruri sau se va aventura într-o anumită libertate de exprimare. Din nou, se va înfuria, uneori se va lăsa pradă muștrărilor, rugămintelor sau implorărilor, va elimina im-

presiile nefavorabile, se va abate de la subiect, va rosti dorințe sau blesteme sau se va adresa publicului său în termeni de intimitate familiară. Există și alte virtuți pe care ar trebui să le urmărească, cum ar fi concizia, dacă tema sa o cere, în timp ce va prezenta adesea subiectele într-un limbaj atât de viu încât aproape că le va prezenta în fața ochilor audienței sale, sau va exagera subiectul său dincolo de limitele posibilului. Sensul său va fi adesea mai profund decât par să indice cuvintele sale, tonul său va fi adesea vesel și va imita adesea viața și caracterul. De fapt, în ceea ce privește acest aspect al oratoriei, despre care v-am prezentat esența, el trebuie să dea dovadă de elocvență în toate formele sale cele mai grandioase.

Cartea X

Capitolul 1

Dar aceste reguli de stil, deși fac parte din cunoștințele teoretice ale studentului, nu sunt suficiente în sine pentru a-i conferi puterea oratorică. În plus, el va avea nevoie de acea ușurință sigură pe care grecii o numesc Știu că mulți au ridicat întrebarea dacă aceasta se dobândește cel mai bine prin scriere, citire sau vorbire, și ar fi într-adevăr o întrebare care necesită o analiză serioasă, dacă ne-am putea mulțumi cu oricare dintre cele trei. Dar ele sunt atât de strâns și inseparabil legate între ele, încât dacă una dintre ele este neglijată, nu vom face decât să irosim efortul pe care l-am dedicat celorlalte. Căci elocvența nu va ajunge niciodată la deplina sa dezvoltare sau la o sănătate robustă, dacă nu dobândește forță prin practica frecventă a scrisului, în timp ce o astfel de practică fără modelele furnizate de lectură va fi ca o corabie care plutește fără țință, fără cârmaci. Din nou, cel care știe ce ar trebui să spună și cum ar trebui să o spună va fi ca un avar care meditează asupra comorii sale adunate, dacă nu are armele elocvenței sale pregătite pentru luptă și pregătite să facă față oricărei situații de urgență. Dar gradul în care un lucru este esențial nu îl face neapărat de o importanță imediată și supremă pentru formarea oratorului ideal. Pentru că, evident, puterea cuvântului este primul element esențial, deoarece în aceasta constă sarcina principală a oratorului, și este evident că de aici a pornit arta ora-

toriei, iar puterea imitației vine pe locul al doilea, iar pe locul al treilea și ultimul vine practica asiduă a scrisului. Dar, întrucât perfecțiunea nu poate fi atinsă fără a începe de la început, punctele care vin primele în timp vor deveni, pe măsură ce pregătirea noastră avansează, de o importanță destul de trivială. Acum am ajuns într-un stadiu al cercetării noastre în care nu mai luăm în considerare pregătirea preliminară a oratorului nostru; pentru că cred că instrucțiunile deja date ar trebui să fie suficiente pentru asta; în orice caz, ele sunt cât se poate de bune. Sarcina noastră actuală este să luăm în considerare modul în care atletul nostru, care a învățat toate tehnicile artei sale de la antrenorul său, trebuie pregătit prin practică reală pentru concursurile la care va trebui să participe. În consecință, trebuie să presupunem că elevul nostru a învățat cum să conceapă și să dispună subiectul său și înțelege cum să aleagă și să aranjeze cuvintele, și trebuie să continuăm să-l instruiem cum să utilizeze în mod optim și rapid cunoștințele pe care le-a dobândit. Nu poate exista nicio îndoială că el trebuie să acumuleze o anumită rezervă de resurse, care să fie utilizate ori de câte ori este necesar. Resursele despre care vorbesc constau într-o rezervă bogată de cuvinte și subiecte. Dar, în timp ce subiectele sunt în mod necesar fie specifice fiecărui caz în parte, fie, în cel mai bun caz, comune doar pentru câțiva, cuvintele trebuie dobândite pentru a se potrivi tuturor cazurilor. Acum, dacă ar exista cuvinte speciale adaptate fiecărui lucru în parte, acestea ar necesita mai puțină atenție, deoarece ar fi sugerate automat de subiectul în discuție. Dar, deoarece unele cuvinte sunt mai literale, mai ornate, mai semnificative sau mai eufonice decât altele, oratorul nostru nu trebuie doar să le cunoască pe toate, ci trebuie să le aibă la îndemână și sub ochii lui, astfel încât, atunci când se prezintă pentru selecția sa critică, să îi fie ușor să facă alegerea potrivită. Știu că unii vorbitori obișnuiesc să învețe pe de rost liste de sinonime, pentru ca unul dintre cuvintele disponibile să le vină imediat în minte și, dacă, după ce au folosit un cuvânt, constată că este necesar din nou după un scurt interval, să poată

selecta un alt cuvânt cu același sens și să evite astfel necesitatea repetării. Dar această practică este copilărească și implică o muncă ingrată, în timp ce este de fapt foarte puțin utilă, deoarece are ca rezultat doar adunarea unei mulțimi dezordonate de cuvinte, din care vorbitorul să aleagă primul care îi vine la îndemână. Dimpotrivă, discriminarea este necesară în acumularea vocabularului nostru, deoarece ne propunem să devenim adevărați oratori, nu să vorbim fluent ca un negustor ieftin. Și ne vom atinge scopul citind și ascultând cei mai buni scriitori și oratori, deoarece astfel vom învăța nu numai cuvintele cu care se numesc lucrurile, ci și când fiecare cuvânt în parte este cel mai potrivit. Pentru că în oratorie există un loc pentru aproape fiecare cuvânt, cu excepția doar a câtorva, care nu sunt suficient de potrivite. Astfel de cuvinte sunt într-adevăr adesea laudate atunci când apar la scriitori de iambici sau de comedie veche, dar nu trebuie să facem altceva decât să luăm în considerare propria noastră sarcină specială. Toate cuvintele, cu aceste excepții, pot fi folosite admirabil într-un loc sau altul. Căci uneori vom avea nevoie chiar și de cuvinte vulgare și comune, în timp ce cele care ar părea grosolane dacă ar fi introduse în porțiunile mai elegante ale discursului nostru pot fi, în anumite circumstanțe, destul de potrivite. Acum, pentru a dobândi cunoștințe despre aceste cuvinte și pentru a le cunoaște nu doar semnificația, ci și cu formele și valorile lor ritmice, astfel încât să pară potrivite oriunde sunt folosite, va trebui să citim și să ascultăm cu atenție, deoarece orice limbă este percepută mai întâi prin ureche. Datorită acestui fapt, copiii care, din ordinul unui rege, au fost crescuți de o doică mută într-un loc pustiu, deși se spune că au rostit anumite cuvinte, nu aveau capacitatea de a vorbi. Există, totuși, unele cuvinte de o asemenea natură încât exprimă același sens prin sunete diferite, astfel încât nu contează pe care îl folosim, cum ar fi, de exemplu, *gladius* și *ensis*, care pot fi folosite indiferent când trebuie să vorbim despre o sabie. Alte cuvinte, deși se aplică în mod corespunzător unor obiecte specifice, sunt folosite prin intermediul unei trope pentru a exprima același

sens, cum ar fi, de exemplu, ferrum (oțel) și mucro (vârf), care sunt ambele folosite în sensul de sabie. Astfel, prin figura cunoscută sub numele de abuz, îi numim pe toți cei care comit o crimă cu orice armă sicarii (pumnalieri). În alte cazuri, ne exprimăm sensul în mod perifrastic, cum ar fi, de exemplu, când Virgil descrie brânza ca fiind „Abundența laptelui presat”. Pe de altă parte, în numeroase cazuri folosim figuri de stil și înlocuim o expresie cu alta. În loc de „știu”, spunem „nu sunt ignorant” sau „faptul nu-mi scapă” sau „nu am uitat” sau „cine nu știe?” sau „nimeni nu poate pune la îndoială”. Dar putem împrumuta și un cuvânt cu sens înrudit. Deoarece „înțeleg”, „simt” sau „văd” sunt adesea echivalente cu „știu”. Lectura ne va oferi o bogată rezervă de expresii precum acestea și ne va permite nu numai să le folosim atunci când ne vin în minte, ci și în mod adecvat. Pentru că ele nu sunt întotdeauna interschimbabile: de exemplu, deși pot fi perfect corect când spun „văd” în loc de „înțeleg”, nu înseamnă că pot spune „înțeleg” în loc de „ochii mei au văzut”, și deși mucro poate fi folosit pentru a descrie o sabie, o sabie nu înseamnă neapărat același lucru cu mucro (vârf). Dar, deși prin aceste mijloace se poate dobândi un vocabular bogat, nu trebuie să citim sau să ascultăm oratorii doar pentru a dobândi cuvinte. Pentru că în tot ceea ce predăm, exemplele sunt mai eficiente chiar decât regulile predate în școli, atâta timp cât elevul a ajuns la un stadiu în care poate aprecia astfel de exemple fără ajutorul unui profesor și se poate baza pe propriile sale puteri pentru a le imita. Motivul este că profesorul de retorică stabilește reguli, în timp ce oratorul oferă o demonstrație practică.

Dar avantajele conferite de citit și ascultat nu sunt identice. Vorbitorul ne stimulează prin animația discursului său și ne aprinde imaginația, nu prin prezentarea unei imagini elaborate, ci prin aducerea noastră în contact direct cu lucrurile în sine. Atunci totul este viață și mișcare, iar noi primim cu entuziasm și aprobare rodul imaginației sale. Suntem mișcați nu doar de rezultatul procesului, ci de tot ceea ce este în joc pentru orator. Mai

mult, vocea sa, grația gesturilor sale, adaptarea discursului său (care este de o importanță supremă în oratorie) și, într-un cuvânt, toate excelențele sale combinate, au un efect educativ. În lectură, pe de altă parte, capacitatea critică este adesea spulberată de preferința sa pentru un anumit vorbitor sau de aplauzele unui public entuziast. Pentru că ne este rușine să nu fim de acord cu ei, iar o modestie inconștientă ne împiedică să ne plasăm propria opinie deasupra a lor, deși gustul majorității este vicios, iar claque-ul poate lăuda chiar și ceea ce nu merită cu adevărat aprobare. Pe de altă parte, se va întâmpla uneori ca un public cu gusturi proaste să nu acorde laudele cuvenite celor mai admirabile exprimări. Cititul, însă, este liber și nu trece repede pe lângă noi cu viteza unei prezentări orale; putem reciti un pasaj de mai multe ori dacă avem îndoieli cu privire la el sau dacă dorim să-l fixăm în memorie. Trebuie să ne întoarcem la ceea ce am citit și să îl reconsiderăm cu atenție, în timp ce, la fel cum nu înghițim mâncarea până nu o mestecăm și o reducem aproape la starea de lichid pentru a ajuta procesul de digestie, tot așa și ceea ce citim nu trebuie să fie memorat pentru a fi imitat ulterior atât timp cât se află încă într-o stare brută, ci trebuie înmuiat și, dacă pot folosi această expresie, redus la o pastă prin relecturi frecvente. De asemenea, pentru o lungă perioadă de timp, nu ar trebui să citim decât cei mai buni autori și pe cei care sunt cel mai puțin susceptibili să ne trădeze încrederea în ei, în timp ce lectura noastră trebuie să fie aproape la fel de aprofundată ca și cum am transcrie efectiv ceea ce citim. Nici nu trebuie să o studiem doar parțial, ci trebuie să citim întreaga operă de la cap la coadă și apoi să o citim din nou, un precept care se aplică mai ales discursurilor, ale căror merite sunt adesea ascunse în mod deliberat . Deoarece oratorul își pregătește frecvent publicul pentru ceea ce urmează, disimulează și le întinde o capcană și face remarci la începutul discursului său care nu vor avea întreaga lor forță până la concluzie. În consecință, ceea ce spune el va părea adesea relativ inefficient în momentul în care apare, deoarece noi

nu îi înțelegem motivul și va fi necesar să recitim discursul după ce ne-am familiarizat cu tot ceea ce conține. Mai presus de toate, este de dorit să ne familiarizăm cu faptele cazului cu care discursul, și ar fi bine, de asemenea, ori de câte ori este posibil, să citim discursurile ținute de ambele părți, cum ar fi cele ale lui Aeschines și Demosthenes în cazul Ctesiphon, ale lui Servius Sulpicius și Messala pentru și împotriva lui Aufidia, ale lui Pollio și Cassius în cazul Asprenas și multe altele. Și chiar dacă aceste discursuri par inegale din punct de vedere al meritelor, ar fi bine să le studiem cu atenție pentru a înțelege problemele ridicate de cazurile pe care le tratează: de exemplu, ar trebui să comparăm discursurile ținute de Tubero împotriva lui Ligarius și de Hortensius în apărarea lui Verres cu cele ale lui Cicero pentru partea opusă, în timp ce ar fi util să știm și cum au pledat diferiți oratori în același caz. De exemplu, Calidius a vorbit despre casa lui Cicero, Brutus a scris o declamație în apărarea lui Milo, pe care Cornelius Celsus o consideră în mod eronat că a fost rostită în instanță, iar Pollio și Messalla au apărat aceiași clienți, în timp ce în copilăria mea circulau discursuri remarcabile rostite de Domitius Afer, Crispus Passienus și Decimus Laelius în apărarea lui Volusenus. Cititorul nu trebuie însă să tragă concluzia că tot ceea ce au rostit cei mai buni autori este neapărat perfect. Uneori, ei greșesc și se clatină sub greutatea sarcinii lor, se lasă pradă slăbiciunilor sau își relaxează eforturile. Alteori, dau impresia de oboseală: de exemplu, Cicero crede că Demosthenes adormește uneori, iar Horatius spune același lucru despre Homer însuși. Pentru că, în ciuda măreției lor, ei sunt totuși oameni muritori, și se întâmplă uneori ca cititorul lor să presupună că orice găsește la ei poate fi luat ca un canon de stil, cu rezultatul că imită defectele lor (și este întotdeauna mai ușor să faci acest lucru decât să imiți excelențele lor) și se consideră o replică perfectă dacă reușește să copieze defectele marilor oameni. Dar modestia și prudența sunt necesare atunci când se pronunță judecăți asupra unor astfel de oameni mari, deoarece există întotdeauna riscul de a cădea în greșeala

obișnuită de a condamna ceea ce nu se înțelege. Și, dacă este necesar să greșim într-o parte sau în alta, aș prefera ca cititorul să aprobe totul decât să dezaprobe multe lucruri. Teofrast spune că lectura poezilor este de mare folos pentru orator și a fost urmat în mod corect în această opinie de mulți. Căci poezii ne vor da inspirație în ceea ce privește subiectul, sublimitatea limbajului, puterea de a stârni orice fel de emoție și tratarea adecvată a caracterului, în timp ce mințile care au devenit obosite din cauza uzurii zilnice a curților vor găsi revigorare într-un studiu atât de plăcut . În consecință, Cicero recomandă relaxarea oferită de citirea poeziei. Ar trebui să ne amintim, totuși, că oratorul nu trebuie să urmeze poezii în toate, mai ales în libertatea limbajului și în utilizarea figurilor de stil. Poezia a fost comparată cu oratoria de spectacol și, mai mult, are ca scop exclusiv să ofere plăcere, pe care încearcă să o asigure inventând ceea ce nu este doar neadevărat, ci uneori chiar incredibil. Mai mult, trebuie să ținem cont de faptul că poate fi apărută pe motiv că este legată de anumite necesități metrice și, prin urmare, nu poate folosi întotdeauna un limbaj direct și literal, ci este îndepărtată de la calea directă pentru a se refugia în anumite căi secundare de exprimare; și este obligată nu doar să schimbe anumite cuvinte, ci să le lungească, să le scurteze, să le transpună sau să le împartă, în timp ce oratorul stă înarmat în prima linie a bătăliei, luptă pentru un miză mare și își dedică toate eforturile pentru a obține victoria. Și totuși, nu aș vrea ca armele sale să fie pătate de mușgai și rugină, ci aș vrea să strălucească cu o splendoare care să semene teroare în inima dușmanului, ca oțelul strălucitor care orbeste inima și ochii în același timp, nu ca strălucirea aurului sau argintului, care nu are eficacitate războinică și este chiar un pericol real pentru cel care o poartă . Istoria, de asemenea, poate oferi oratorului o hrană pe care o putem compara cu un suc bogat și plăcut. Dar când o citim, trebuie să ne amintim că multe dintre excelențele istoricului trebuie evitate de orator. Pentru că istoria are o anumită afinitate cu poezia și poate fi considerată un fel de proză , deși este

scrisă în scop narativ, nu de dovadă, și concepută de la început până la sfârșit nu pentru un efect imediat sau pentru necesitățile imediate ale conflictului juridic, ci pentru a înregistra evenimente în beneficiul posterității și pentru a câștiga glorie pentru autorul său. În consecință, pentru a evita monotonia narativă, ea folosește cuvinte neobișnuite și se complăce într-o utilizare mai liberă a figurilor de stil. Prin urmare, așa cum am spus deja, celebra concizie a lui Sallust, care nu poate fi mai plăcută pentru urechea relaxată a savantului, este un stil care trebuie evitat de orator, având în vedere faptul că cuvintele sale se adresează unui judecător care are mintea ocupată de o serie de gânduri și care, de asemenea, este adesea needucat, în timp ce, pe de altă parte, bogăția lăptoasă a lui Livius nu este de natură să instruiască un ascultător care nu caută frumusețea expunerii, ci adevărul și credibilitatea. Trebuie să ne amintim, de asemenea, că Cicero consideră că nici Thucydides sau Xenophon nu vor fi de mare ajutor unui orator, deși el consideră stilul celui dintâi ca fiind o adevărată chemare la arme și consideră că cel de-al doilea era purtătorul de cuvânt al Muzelor. Cu toate acestea, este permis uneori să împrumutăm grația istoriei pentru a ne înfrumuseța digresiunile, cu condiția să ne amintim întotdeauna că în acele părți ale discursului nostru care tratează problema propriu-zisă nu avem nevoie de mușchii umflați ai atletului, ci de tendoanele țesute ale soldatului, și că mantia multicoloră pe care se spune că o purta Demetrius din Phalerum puțin potrivită pentru praful și căldura forumului. Există, este adevărat, un alt avantaj pe care îl putem obține de la istorici, care, însă, în ciuda importanței sale mari, nu are nicio legătură cu subiectul nostru actual; mă refer la avantajul derivat din cunoașterea faptelor și precedentelor istorice, cu care este de dorit ca oratorul nostru să fie familiarizat; pentru că o astfel de cunoaștere îl va scuti de a trebui să obțină toate dovezile de la clientul său și îi va permite să extragă multe elemente relevante pentru cazul său din studiul atent al antichității. Și astfel de argumente vor fi cu atât mai eficiente, cu cât ele singure vor fi

deasupra suspiciunii de prejudecată sau parțialitate. Faptul că există atât de multe lucruri pentru care trebuie să recurgem la studiul filosofilor este vina oratorilor care le-au abandonat cea mai mare parte a sarcinii lor. Stoiicii, în special, discută și argumentează cu mare acuitate despre ceea ce este drept, onorabil, oportun și invers, precum și despre problemele teologiei, în timp ce socraticii oferă viitorului orator o pregătire de primă clasă pentru dezbaterile judiciare și examinarea martorilor. Dar trebuie să folosim aceeași prudență critică în studierea filosofilor pe care o impunem în citirea istoriei sau a poeziei; adică trebuie să ținem cont de faptul că, chiar și atunci când avem de-a face cu aceleași subiecte, există o mare diferență între disputele juridice și discuțiile filosofice, între sălile de judecată și sălile de curs, între preceptele teoriei și pericolele baroului. Cred că majoritatea cititorilor mei vor cere ca, din moment ce acord atât de multă importanță lecturii, să includ în această lucrare câteva instrucțiuni cu privire la autorii care ar trebui citați și la excelențele lor speciale. A face acest lucru în detaliu ar fi o sarcină fără sfârșit. Amintiți-vă că Cicero, în *Brutus*, după ce a scris pagini întregi numai despre oratorii romani, nu spune nimic despre contemporanii săi, cu excepția lui Cezar și Marcellus. Ce limită ar avea atunci munca mea dacă aș încerca să mă ocup de ei, de succesorii lor și de toți oratorii din Grecia? Nu, Liviu a adoptat o abordare mai sigură în scrisoarea către fiul său, în care îi spune că ar trebui să citească Cicero, Demostene și apoi oratorii care seamănă cel mai mult cu ei. Totuși, nu trebuie să ascund convingerile mele personale cu privire la acest subiect. Cred că sunt puțini, de fapt aproape niciunul dintre acei autori care au rezistat testului timpului, care să nu fie de vreun folos studenților judicioși, deoarece chiar Cicero însuși recunoaște că are o mare datorie chiar și față de cei mai vechi scriitori, care, în ciuda talentului lor, erau total lipsiți de artă. Și opinia mea despre moderni este cam aceeași. Căci câți dintre ei sunt atât de nebuni încât să nu aibă nici cea mai mică speranță că o parte sau alta a operei lor ar putea rămâne

în memoria posterității? Dacă există așa cineva, el va fi descoperit înainte de a fi citit multe rânduri din scrierile sale, și vom scăpa de el înainte ca experimentul de a-l citi să ne fi costat o pierdere serioasă de timp. Pe de altă parte, nu tot ceea ce are o anumită legătură cu un anumit domeniu al cunoașterii va fi neapărat de folos pentru formarea stilului, care ne preocupă în acest moment. Înainte de a începe să vorbesc despre autori individuali, trebuie să fac câteva remarci generale despre varietatea judecăților care le-au fost transmise. Căci sunt unii care cred că numai scrierile antice ar trebui citite și susțin că acestea sunt singurele posesoare ale elocvenței naturale și ale vigoarei bărbătești; în timp ce alții se delectează cu stilul voluptuos și afectat al zilelor noastre, în care totul este conceput pentru a încânta urechile majorității needucate. Și chiar dacă ne îndreptăm atenția către cei care doresc să urmeze metodele corecte de stil, vom descoperi că unii consideră că singurul stil sănătos și autentic attic se găsește în limbajul sobru și simplu, cât mai puțin îndepărtat de limbajul cotidian, în timp ce alții sunt atrași de un stil mai elevat, plin de energie și de viață. Există, de asemenea, nu puțini care sunt devotați unui stil blând, elegant și armonios. Despre aceste idealuri diferite voi vorbi mai detaliat, când voi ajunge să discut chestiunea stilurilor particulare cele mai potrivite pentru oratorie. Pentru moment, mă voi limita să ating pe scurt ceea ce studentul care dorește să-și consolideze puterile de vorbire ar trebui să caute în lecturile sale și la ce fel de lecturi ar trebui să-și dedice atenția. Intenția mea este doar de a selecta câțiva dintre cei maieminenți autori pentru a fi luați în considerare. Studentului îi va fi ușor să decidă singur care autori se apropie cel mai mult de aceștia; în consecință, nimeni nu va avea dreptul să se plângă dacă voi omite pe unii dintre favoriții săi. Pentru că voi recunoaște fără ezitare că există mai mulți autori care merită citiți decât cei pe care îmi propun să-i menționez. Dar voi trece acum la tratarea diferitelor categorii de lecturi pe care le consider cele mai potrivite pentru cei care aspiră să devină oratori. Cred că voi pro-

ceda corect urmând principiul stabilit de Aratus în versul „Să începem cu Jupiter” și începând cu Homer. El este ca propria sa concepție despre Ocean, pe care îl descrie ca fiind sursa tuturor râurilor și cursurilor de apă; pentru că ne-a oferit un model și o inspirație pentru fiecare domeniu al elocinței. Se va admite în general că nimeni nu l-a depășit vreodată în sublimitatea cu care tratează temele mari sau în corectitudinea cu care tratează temele mici. El este în același timp luxuriant și concis, vesel și serios, remarcabil atât pentru plenitudinea, cât și pentru concizia sa, și suprem nu numai pentru puterea sa poetică, ci și pentru puterea sa oratorică. Căci, fără a mai vorbi de elocvența sa, pe care o arată în laude, îndemnuri și consolări, nu cumva cartea a noua, care conține ambasada către Ahile, prima, care descrie cearta dintre șefi, sau discursurile ținute de consilieri în a doua, nu arată toate regulile artei care trebuie urmate în oratoria forensică sau deliberativă? În ceea ce privește emoțiile, nimeni nu poate fi atât de prost educat încât să neghe că poetul era stăpânul tuturor, atât al celor tandre, cât și al celor vehemente. Din nou, în cele câteva rânduri cu care își introduce ambele epopei, nu a observat, ci chiar a stabilit legea care ar trebui să guverneze compoziția exordiumului? Căci, prin invocarea zeitelor considerate a prezida poezia, el câștigă bunăvoința publicului său, prin afirmația măreției temelor sale, le stârnește atenția și îi face receptivi prin concisitatea rezumatului său. Cine poate povesti mai concis decât eroul care aduce vestea morții lui Patroclus sau mai viu decât cel care descrie bătălia dintre Cureți și Aetolieni? Apoi, luați în considerare comparațiile sale, amplificările, ilustrațiile, digresiunile, indicațiile de fapt, deducțiile și toate celelalte metode de dovadă și refutare pe care le folosește. Acestea sunt atât de numeroase încât majoritatea scriitorilor despre principiile retoricii au apelat la operele sale pentru exemple despre toate aceste lucruri. Și în ceea ce privește perorațiile, ce poate fi egal cu rugăciunile pe care Priam le adresează lui Ahile când vine să ceară trupul fiului său? Din nou, nu depășește el limitele geniului uman în alegerea cu-

vintelor, în reflecțiile sale, în figurile de stil și în aranjarea întregii sale opere, astfel încât este nevoie de o minte puternică, nu voi spune pentru a-l imita, pentru că asta este imposibil, ci chiar pentru a-i aprecia excelența? Dar el i-a depășit cu adevărat pe toți cei care au venit după el în toate domeniile elocvenței, mai presus de toate, i-a depășit pe toți ceilalți scriitori de epopee, contrastul în cazul lor fiind deosebit de frapant datorită similitudinii materialului cu care se ocupă. Hesiod rareori se ridică la înălțimi, în timp ce o mare parte din operele sale sunt umplute aproape în întregime cu nume: cu toate acestea, maximele sale de înțelepciune morală oferă un model util, fluxul lin al cuvintelor și structura sa merită aprobarea noastră, iar lui i se atribuie primul loc printre scriitorii de stil intermediar. Pe de altă parte, Antimachus merită laude pentru vigoarea, demnitatea și elevarea limbajului său. Dar deși practic toți profesorii de literatură îl clasează pe locul al doilea printre poeții epici, el este deficitar în ceea ce privește puterea emoțională, farmecul și aranjarea materiei și este total lipsit de artă adevărată. Nu se poate găsi un exemplu mai bun pentru a arăta cât de mare este diferența între a fi aproape de un alt scriitor și a fi al doilea după el. Panyasis este considerat a combina calitățile ultimilor doi poeți, fiind inferior lor din punct de vedere al stilului, dar depășindu-l pe Hesiod în alegerea subiectului și pe Antimachus în aranjarea acestuia. Apollonius nu este inclus în listele întocmite de profesorii de literatură, deoarece criticii Aristarchus și Aristophanes nu au inclus poeți contemporani. Cu toate acestea, opera sa nu trebuie deloc disprețuită, fiind distinsă prin consecvența cu care își menține nivelul ca reprezentant al tipului intermediar.

Subiectul ales de Aratus este lipsit de viață și monoton, nepermițând patosul, descrierea personajelor sau discursurile elocvente. Cu toate acestea, el este adecvat pentru sarcina pe care s-a simțit în stare să o îndeplinească. Teocrit este admirabil în felul său, dar muza rustică și pastorală se ferește nu numai de forum, ci și de viața urbană de orice fel. Cred că aud cititorii mei

de pretutindeni sugerând numele a numeroși alți poeți. Ce? Nu a povestit Pisandros povestea lui Hercule într-un stil admirabil? Nu au existat motive întemeiate pentru care Virgil și Macer l-au luat pe Nicander ca model? Să-l ignorăm pe Euphorion? Dacă Virgil nu l-ar fi admirat, nu ar fi menționat niciodată „versurile scrise în stilul calcidic” în Eclogile. Din nou, nu avea Horatius niciun motiv să asocieze numele lui Tyrtaeus cu cel al lui Homer? La care răspund că nu există nimeni atât de ignorant în literatura poetică încât să nu poată, dacă ar vrea, să copieze un catalog al acestor poeți dintr-o bibliotecă pentru a-l insera în propriile sale tratate. Prin urmare, pot asigura cititorii mei că sunt foarte conștient de existența poezilor pe care îi trec sub tăcere și că sunt departe de a-i condamna, deoarece am spus deja că se poate obține un anumit beneficiu de la fiecare autor. Dar trebuie să așteptăm până când puterile noastre vor fi dezvoltate și consolidate pe deplin înainte de a ne îndrepta către acești poeți, la fel cum la banchete ne săturăm cu cele mai bune feluri de mâncare și apoi trecem la alte feluri care, în ciuda inferiorității lor comparative, sunt totuși atractive datorită varietății lor. Abia după ce gustul nostru se va forma vom avea timpul necesar pentru a studia și poezii elegici. Dintre aceștia, Callimachus este considerat cel mai bun, locul al doilea fiind ocupat, potrivit verdictului majorității criticilor, de Philetas. Dar până când nu vom dobândi acea ușurință sigură despre care am vorbit, trebuie să ne familiarizăm numai cu cei mai buni scriitori și trebuie să ne formăm mintea și să dezvoltăm un ton adecvat prin lecturi mai degrabă profunde decât vaste. În consecință, dintre cei trei scriitori de iambici aprobați de judecata lui Aristarchus, Archilochus va fi de departe cel mai util pentru formarea facilității în cauză. Căci el are un stil foarte puternic, este plin de reflecții viguroase, concise și pătrunzătoare și debordează de viață și energie: într-adevăr, unii critici consideră că numai natura subiectelor sale, și nu geniul său, face ca alți poeți să fie clasați deasupra lui. Dintre cei nouă poeți lirici, Pindar este de departe cel mai mare, da-

torită măreției sale inspirate, frumuseții gândurilor și figurilor sale, bogăției limbajului și materiei sale și fluxului său continuu de elocvență, caracteristici care, așa cum Horatius a susținut pe bună dreptate, îl fac inimitabil. Măreția geniului lui Stesichorus este demonstrată de alegerea subiectului: el cântă despre cele mai mari războaie și cei mai glorioși căpetenii, iar muzica lirei sale este pe măsura temelor importante ale poeziei epice. Atât în discurs, cât și în acțiune, el investește personajele sale cu demnitatea care li se cuvine și, dacă ar fi fost capabil să exercite puțin mai multă reținere, ar fi putut, poate, să se dovedească un rival serios pentru Homer. Dar el este redundant și difuz, un defect care, deși merită criticat, este totuși un defect care izvorăște din însăși plenitudinea geniului său. Alcaeus a meritat complimentul de a fi numit „cel care face muzică cu pana de aur” în acea parte a operei sale în care îi atacă pe tiranii vremii sale și se arată o adevărată forță morală. În plus, el are un stil concis și magnific, iar vigoarea dicției sale seamănă cu cea a oratoriei. Dar el a scris și poezie de natură mai jucăușă și s-a coborât să scrie poezie erotică, în ciuda aptitudinii sale pentru teme mai înalte. Simonides a scris într-un stil simplu, dar poate fi recomandat pentru corectitudinea și farmecul limbajului său. Meritul său principal, însă, constă în puterea sa de a trezi milă, atât de mult încât, de fapt, unii îl clasează în acest sens deasupra tuturor scriitorilor din această categorie de poezie. Comedia veche este aproape singura formă de poezie care păstrează intactă adevărata grație a dicției attice, fiind caracterizată de cea mai elocventă libertate de exprimare și demonstrând o putere deosebită în denunțarea viciului; dar ea dezvăluie o mare forță și în alte domenii. Stilul său este în același timp înălțător, elegant și grațios, și dacă îl excludem pe Homer, care, asemenea lui Ahile printre războinici, este de neegalat, nu sunt sigur că există vreun stil care să semene mai mult cu oratoria sau care să fie mai potrivit pentru formarea oratorului. Există o serie de scriitori de comedie veche, dar cei mai buni sunt Aristofan, Eupolis și Cratinus. Eschil a fost

primul care a adus tragedia în prim-plan: el este înalt, demn, grandilocvent, adesea până la exces, dar frecvent necioplit și nearmonios. În consecință, atenienii au permis poezilor ulterioari să-i revizuiască tragiile și să le producă în concursurile dramatice, iar mulți au reușit să câștige premiul prin astfel de mijloace. Sofocle și Euripide, însă, au dus tragedia la un nivel mult mai înalt de perfecțiune: ei diferă în stil, dar este foarte disputat cui ar trebui să i se acorde supremația, o chestiune care, întrucât nu are nicio legătură cu tema mea actuală, nu voi încerca să o decid. Dar un lucru este cert și incontestabil, și anume că Euripide va fi de un folos mult mai mare celor care se pregătesc pentru a pleda în instanță. Limbajul său, deși criticat de cei care consideră demnitatea, prestanța și expresia sonoră a lui Sofocle ca fiind mai sublimă, are o afinitate mai mare cu cea a oratoriei, în timp ce el este plin de reflecții izbitoare, în care, într-adevăr, în sfera lor specială, rivalizează cu înșiși filozofii și pentru apărare și atac poate fi comparat cu orice orator care a câștigat renume în instanțe. În cele din urmă, deși admirabil în orice fel de apel emoțional, el este cu ușurință suprem în puterea de a trezi milă. Menander, așa cum mărturisește adesea în operele sale, avea o admirație profundă pentru Euripide și îl imita, deși într-un tip diferit de operă. Acum, studiul atent al lui Menander ar fi, în opinia mea, suficient pentru a dezvolta toate acele calități cu producția cărora se ocupă lucrarea mea actuală; atât de perfectă este reprezentarea sa a vieții reale, atât de bogată este puterea sa de invenție și darul său stilistic, atât de perfect se adaptează el la orice fel de circumstanță, caracter și emoție. Într-adevăr, criticii care consideră că discursurile atribuite lui Charisius au fost în realitate scrise de Menander nu sunt deloc nebuni. Dar consider că el își arată puterea de orator mult mai clar în comediile sale; deoarece, cu siguranță, nu putem găsi modele mai perfecte ale tuturor calităților oratorice decât pledoariile judiciare din Epitrepontes, Epiclesos și Locri, sau discursurile declamatorii din Psophodes, Nomothetes și Hypobolimaesus. Totuși, din punctul meu de vedere, cred că el va fi con-

siderat și mai util de către declamanți, având în vedere faptul că aceștia, în funcție de natura diverselor teme controversate, trebuie să îndeplinească o serie de roluri diferite și să interpreteze personaje precum tați, fii, soldați, țărani, oameni bogați și săraci, oameni furioși și supuși, blânzi și aspri. Și toate aceste personaje sunt tratate de acest poet cu o potrivire desăvârșită. Într-adevăr, supremația lui este atât de mare încât abia a lăsat un nume altor scriitori ai noii comedii și i-a aruncat în întuneric prin splendoarea renumelui său. Totuși, veți găsi ceva de valoare și la ceilalți poeți comici, dacă îi citiți fără un spirit prea critic; mai presus de toate, se poate profita din studiul lui Philemon, care, deși gustul depravat al contemporanilor săi l-a făcut adesea preferat în locul lui Menander, a meritat totuși locul al doilea pe care posteritatea i l-a acordat în unanimitate. Dacă ne îndreptăm atenția către istorie, vom găsi o serie de scriitori distinși; dar sunt doi care trebuie fără îndoială plasați cu mult deasupra tuturor rivalilor lor: excelențele lor sunt de natură diferită, dar au câștigat laude aproape egale. Tucidide are o textură compactă, concisă și mereu dornică să avanseze; Herodot este plăcut, lucid și difuz; primul excelează în vigoare, discursuri și exprimarea pasiunilor mai puternice; cel de-al doilea în farmec, conversații și descrierea emoțiilor mai blânde. Teopomp vine în continuare și, deși ca istoric este inferior autorilor menționați mai sus, stilul său seamănă mai mult cu oratoria, ceea ce nu este surprinzător, întrucât a fost orator înainte de a fi îndemnat să se îndrepte spre istorie. Filistul merită, de asemenea, o distincție specială printre mulțimea de istorici ulteriori, oricât de buni ar fi fost aceștia: el a fost un imitator al lui Tucidide și, deși mult inferior acestuia, era ceva mai lucid. Efor, potrivit lui Isocrate, avea nevoie de un stimulent. Clitarchus a câștigat aprecierea prin talentul său, dar acuratețea sa a fost contestată. Timagenes s-a născut mult după acești autori, dar merită laudele noastre pentru faptul că a reînviat credibilitatea istoriei, scrierea căruia a fost neglijată. Nu l-am uitat pe Xenofon, dar el își va găsi locul printre filozofi. Urmează o

vastă armată de oratori, Atena singură producând zece oratori remarcabili în aceeași generație. Dintre aceștia, Demostene este de departe cel mai mare: într-adevăr, el a ajuns să fie considerat aproape singurul model de oratorie. Limbajul său este atât de puternic și compact, stilul său atât de viguros, atât de lipsit de blândețe și atât de stăpânit, încât nu veți găsi în el nimic care să fie prea mult sau prea puțin. Stilul lui Aeschines este mai plin și mai difuz, în timp ce lipsa sa de reținere conferă o aparență de grandoare. Dar el are mai multă carne și mai puțin mușchi. Hyperides are un farmec și o perspicacitate extraordinare, dar este mai potrivit, decât să spun mai util, pentru cazuri de importanță minoră. Lysias aparține unei generații mai vechi decât cei pe care tocmai i-am menționat. Are subtilitate și eleganță și, dacă singura datorie a oratorului ar fi doar să instruiască, ar fi imposibil să concepi o perfecțiune mai mare. Pentru că nu există nimic irelevant sau exagerat în discursurile sale. Cu toate acestea, l-aș compara mai degrabă cu un izvor limpede decât cu un râu puternic. Isocrate era un exponent al unui stil diferit de oratorie: este îngrijit și rafinat și se potrivește mai bine școlii de scrimă decât câmpului de luptă. El a elaborat toate grațiile stilului, și nu fără justificare. Căci se pregătise pentru sala de cursuri, nu pentru tribunal. Este inventiv, idealurile sale morale sunt înalte, iar grija pe care o acordă ritmului său este de așa natură încât poate fi considerată un defect. Nu consider că acestea sunt singurele merite ale oratorilor despre care am vorbit, ci am selectat ceea ce mi s-a părut a fi principalele lor calități, în timp ce cei pe care i-am omis erau de departe de a fi indiferenți. De fapt, recunosc fără ezitare că faimosul Demetrius din Phalerum, despre care se spune că a fost primul care a dus oratoria pe o pantă descendentă, era un om de mare talent și elocvență și merită să fie amintit, măcar pentru faptul că este aproape ultimul din școala attică care poate fi numit orator: într-adevăr, Cicero îl preferă tuturor celorlalți oratori din școala intermediară. Trecând la filosofi, de la care Cicero recunoaște că a preluat o mare parte din elocvența sa, vom admite cu toții că Platon este

suprem, fie prin perspicacitatea sa, fie prin darul său divin al stilului, demn de Homer. Căci el se înalță mult deasupra nivelului prozei obișnuite sau, așa cum o numesc grecii, a limbajului pedestru, și mi se pare că este inspirat nu doar de geniul uman, ci, ca să zicem așa, de oracolele zeului din Delphi. De ce să vorbesc despre farmecul natural al lui Xenofon, atât de departe de puterea afectării de a atinge? Chiar Grațiile par să-i fi modelat stilul, și putem spune cu cea mai mare dreptate despre el ceea ce scriitorul vechii comedii a spus despre Pericle, că zeița persuasiunii tronase pe buzele sale. De ce să mă opresc asupra eleganței celorlalți socratici? Sau asupra lui Aristotel, în privința căruia ezit dacă să-l laud mai mult pentru cunoștințele sale, pentru multitudinea scrierilor sale, pentru dulceața stilului său, pentru perspicacitatea revelată de descoperirile sale sau pentru varietatea sarcinilor pe care le-a încercat? La Teofrast găsim o strălucire a stilului atât de supraumană, încât se spune că numele său provine de aici. Stoicii antici s-au lăsat pradă elocvenței lor relativ puțin. Cu toate acestea, ei au pledat cauza virtuții, iar regulile pe care le-au stabilit pentru argumentare și dovadă au avut o valoare extrem de mare. Dar s-au arătat mai degrabă gânditori perspicaci decât oratori strălucitori, ceea ce, de altfel, nu și-au propus niciodată să fie. Ajung acum la autorii romani și voi urma aceeași ordine în tratarea lor. Așa cum printre autorii greci Homer ne-a oferit cel mai auspicios început, la fel va face și Virgil printre ai noștri. Căci dintre toți poeții epici, greci sau romani, el se apropie, fără îndoială, cel mai mult de Homer. Voi repeta cuvintele pe care le-am auzit de la Domitius Afer în tinerețe. L-am întrebat care poet, în opinia lui, se apropia cel mai mult de Homer, iar el mi-a răspuns: „Virgil se apropia cel mai mult de Homer, dar este mai aproape de primul decât de al treilea”. Și, într-adevăr, deși trebuie să ne închinăm în fața geniului nemuritor și suprauman al lui Homer, opera lui Virgil este mai diligentă și mai exactă tocmai pentru că sarcina lui era mai dificilă. Și poate că uniformitatea superioară a excelenței romanului echilibrează preeminența lui Homer în pasajele

sale remarcabile. Toți ceilalți poeți ai noștri sunt cu mult în urma lor. Macer și Lucrețiu merită, într-adevăr, să fie citați, dar nu în scopul formării stilului, adică a corpului elocvenței: amândoi tratează cu eleganță temele lor, dar primul este blând, iar al doilea dificil. Poemele prin care Varro din Atax și-a câștigat reputația erau traduceri, dar el nu trebuie deloc disprețuit, deși dicția sa nu este suficient de bogată pentru a fi de mare folos în dezvoltarea resurselor elocvenței. Ennius merită respectul nostru, dar numai ca acele păduri pe care vârsta le-a făcut sacre, dar ale căror trunchiuri uriașe și vechi ne inspiră mai degrabă un respect religios decât admirație pentru frumusețea lor. Există alți poeți care sunt mai apropiați din punct de vedere temporal și mai utili pentru scopul nostru actual. Ovidiu are o lipsă de seriozitate chiar și atunci când scrie epopei și este excesiv de îndrăgostit de propriile sale daruri, dar anumite părți ale operei sale merită laudele noastre. Pe de altă parte, deși Cornelius Severus este un versificator mai bun decât poet, totuși, dacă, așa cum s-a spus, ar fi scris poemul său despre războiul sicilian în același stil ca și prima sa carte, ar fi avut dreptul să revendice locul al doilea. O moarte prematură a împiedicat puterile lui Serranus să se maturizeze până la perfecțiune, dar operele sale de tinerețe dezvăluie un talent deosebit și o devotație față de adevăratul ideal al poeziei, ceea ce este remarcabil la cineva atât de tânăr. Am suferit o pierdere gravă odată cu moartea recentă a lui Valerius Flaccus. Saleius Bassus a dat dovadă de un geniu ardent și autentic poetic, dar, la fel ca în cazul lui Serranus, acesta nu a fost maturizat de ani. Rabirius și Pedo merită să fie studiați de cei care au timp. Lucan este aprins și pasionat și remarcabil pentru măreția reflecțiilor sale generale, dar, să fiu sincer, consider că este mai potrivit pentru imitație de către orator decât de către poet. Mi-am limitat lista de poeți la aceste nume, deoarece Germanicus Augustus a fost distras de la studiul poeziei pe care îl începuse de grija guvernării lumii, iar zeii au considerat că nu este demn de puterile sale să fie cel mai mare dintre poeți. Dar ce poate fi mai sublim, mai erudit,

mai perfect în fiecare detaliu decât acele opere cărora s-a dedicat în izolare, după ce a conferit puterea supremă tatălui și fratelui său? Cine ar putea cânta despre război mai bine decât cel care îl poartă cu atâta pricepere? Cui ar da mai repede ascultare zeițele care presidează literatura? Cui i-ar dezvălui Minerva, zeitatea sa familiară, mai ușor secretele sale? Viitoarele generații vor povesti aceste lucruri mai pe larg; astăzi, gloria sa de poet este umbrită de splendoarea celorlalte virtuți ale sale. Dar tu ne vei ierta, Cezar, pe noi, cei care ne închinăm la altarul literaturii, dacă refuzăm să trecem cu tăcere peste realizările tale și insistăm să mărturisim măcar că, așa cum cântă Virgil, „Iedera se târăște printre laurii tăi de învingător”. De asemenea, contestăm supremația grecilor în elegie. Dintre poeții noștri elegici, Tibullus mi se pare cel mai concis și elegant. Există, totuși, unii care îl preferă pe Propertius. Ovidiu este mai jucăuș decât ambii, în timp ce Gallus este mai sever. Satiră, pe de altă parte, este în întregime a noastră. Primul dintre poeții noștri care a câștigat renume în acest sens a fost Lucilius, unii dintre admiratorii săi fiind atât de entuziaști încât nu ezită să-l prefere nu numai tuturor celorlalți satirici, ci chiar tuturor celorlalți poeți. Nu sunt de acord cu ei, la fel cum nu sunt de acord cu Horațiu, care susține că versurile lui Lucilius au un „flux tulbure și că există întotdeauna ceva în el de care s-ar putea foarte bine să se renunțe”. Căci erudiția lui este la fel de remarcabilă ca și libertatea lui de exprimare, iar această din urmă calitate este cea care conferă satirei sale o ascutime și o bogăție de spirit atât de deosebite. Horatius are un stil mult mai concis și mai pur și trebuie să i se acorde primul loc, cu excepția cazului în care judecata mea este influențată de afecțiunea mea pentru opera sa. De asemenea, Persius, deși a scris o singură carte, a dobândit o reputație înaltă și bine meritată, în timp ce există și alți satirici distinși încă în viață, ale căror laude vor fi cântate de posteritate. Există, totuși, un alt tip de satiră, chiar mai vechi, care își trage varietatea nu numai din versuri, ci și dintr-un amestec de proză. Astfel erau satirile compuse de Terentius

Varro, cel mai erudit dintre toți romanii. El a compus un număr vast de opere erudite și poseda o cunoaștere extraordinară a limbii latine, a întregii antichități și a istoriei Greciei și Romei. Dar el este un autor care contribuie mai mult la cunoștințele studentului decât la elocvența sa. Iambicul nu a fost popular printre poeții romani ca formă separată de compoziție, ci se găsește amestecat cu alte forme de versuri. Se poate găsi în toată amărăciunea sa la Catullus, Bibaculus și Horace, deși la ultimul menționat iambicul este întrerupt de epodă. Dintre scriitorii noștri lirici, Horațiu este aproape singurul poet care merită citit: pentru că se ridică uneori la o măreție înaltă și este plin de vivacitate și farmec, în timp ce există o mare varietate în figurile sale, iar îndrăzneala sa în alegerea cuvintelor este egalată doar de fericirea sa. Dacă trebuie menționat vreun alt poet liric, acesta va fi Caesius Bassus, care a trecut recent în neființă. Dar el este cu mult depășit în talent de poeții încă în viață. Dintre scriitorii de tragedii, Accius și Pacuvius sunt cei mai remarcabili pentru forța reflecțiilor lor generale, greutatea cuvintelor lor și demnitatea personajelor lor. Dar le lipsește rafinamentul și nu au reușit să pună punctul final lucrărilor lor, deși vina era probabil mai degrabă a vremurilor în care trăiau decât a lor. Accius este considerat în general cel mai viguros, în timp ce cei care pretind că sunt erudiți îl consideră pe Pacuvius cel mai erudit dintre cei doi. Thyestes al lui Varius se poate compara cu orice tragedie greacă, iar Medea lui Ovidiu arată, în opinia mea, la ce înălțimi ar fi putut ajunge acest poet dacă ar fi fost gata să-și stăpânească talentul în loc să-l satisfacă. Dintre scriitorii tragici pe care i-am văzut eu însumi, Pomponius Secundus este de departe cel mai bun: criticii săi mai vechi îl considerau insuficient de tragic, dar îi recunoșteau eminența în ceea ce privește erudiția și rafinamentul. Comedia este punctul nostru slab. Deși Varro îl citează pe Aelius Stilo spunând că, dacă muzele ar dori să vorbească latina, ar folosi limba lui Plautus, deși anticii îl laudă pe Caecilius și deși Scipio Africanus este creditat cu operele lui Terence (care sunt cele mai elegante din genul lor

și ar fi și mai grațioase dacă poetul s-ar fi limitat la trimetrul iambic), noi încă reușim cu greu să reproducem chiar și o umbră slabă a farmecului comediei grecești. Într-adevăr, mi se pare că limba Romei era incapabilă să reproducă acel spirit grațios care era acordat numai Atenei și care era imposibil de atins de alte dialecte grecești. Afranius excelează în comedia pur romană, dar este regretabil că și-a dezvăluit propriul caracter, pângărind intrigile sale prin introducerea unor intrigi pederastice indecente. În istorie, însă, ne menținem la nivelul grecilor. Nu aș ezita să-l compar pe Sallust cu Tucidide, și nici Herodot nu s-ar supăra dacă Titus Livius ar fi plasat la același nivel cu el. Căci acesta din urmă are un farmec și o transparență minunate în narațiune, în timp ce discursurile sale sunt elocvente dincolo de orice descriere; atât de admirabil adaptat este tot ceea ce se spune atât la circumstanțe, cât și la vorbitor; iar în ceea ce privește emoțiile, în special cele mai plăcute dintre ele, îl pot rezuma spunând că niciun istoric nu le-a descris vreodată cu o mai mare perfecțiune. Astfel, deși prin mijloace diferite, el a dobândit o faimă nu mai mică decât cea acordată rapidității nemuritoare a lui Sallust. Pentru că sunt de acord cu afirmația lui Servilius Nonianus, că acești istorici erau mai degrabă egali decât asemănători. Servilius, pe care l-am auzit eu însumi, este remarcabil pentru forța intelectului său și este plin de reflecții generale, dar este mai puțin reținut decât cere demnitatea istoriei. Dar această demnitate este menținută în mod admirabil, datorită stilului său, de Aufidius Bassus, un scriitor puțin mai vechi, în special în lucrarea sa despre războiul german: el este întotdeauna demn de laudă, deși uneori nu reușește să-și facă pe deplin dreptate. Dar mai există încă un om care adaugă strălucire acestei epoci glorioase, un om demn de a fi amintit pentru totdeauna : el este apreciat astăzi, dar generațiile viitoare îi vor proclama numele cu voce tare. Declarațiile îndrăznețe ale lui Cremutius au și ele admiratori și merită faima lor, deși pasajele care l-au dus la ruină au fost expurgate; totuși, ceea ce a rămas dezvăluie o bogată rezervă de animație înaltă și reflecții neînfricate

asupra vieții. Există și alți scriitori buni, dar eu selectez doar din diferite domenii ale literaturii, fără a trece în revistă biblioteci întregi. Dar, mai presus de toate, oratorii noștri ne permit să comparăm elocvența noastră romană cu cea a Greciei. Căci l-aș pune pe Cicero împotriva oricăruia dintre oratorii lor fără teamă de a fi contrazis. Știu foarte bine ce furtună voi stârni cu această afirmație, mai ales că nu propun pentru moment să-l compar cu Demostene; pentru că o astfel de comparație nu ar avea sens, întrucât consider că Demostene ar trebui să fie obiectul unui studiu special, și nu doar studiat, ci chiar memorat. Consider că excelențele acestor doi oratori sunt în mare parte similare, adică judecata lor, talentul lor de organizare, metodele lor de divizare, pregătire și dovadă, precum și tot ceea ce are legătură cu invenția. În stilul lor actual există unele diferențe. Demostene este mai concentrat, Cicero mai difuz; Demosthenes are fraze mai scurte decât Cicero, iar arma sa este spada, în timp ce frazele lui Cicero sunt mai lungi și, uneori, el folosește și bastonul: nimic nu poate fi luat din primul, nici adăugat celui de-al doilea; grecul dezvăluie o artă mai studiată, romanul una mai naturală. În ceea ce privește spiritul și puterea de a trezi milă, cele două instrumente cele mai puternice în care sentimentele sunt în ceea ce ne privește, avem avantajul. Din nou, este posibil ca Demostene să fi fost privat, de către obiceiurile naționale, de posibilitatea de a produce perorații puternice, dar împotriva acestui lucru poate fi invocat faptul că caracterul diferit al limbii latine ne împiedică să atingem acele calități care sunt atât de admirate de adepții școlii attice. În ceea ce privește scrisorile lor, care au supraviețuit în ambele cazuri, nu poate fi făcută nicio comparație între cele două. Dar, pe de altă parte, există un punct în care grecul are o superioritate incontestabilă: el vine primul în ordine cronologică și, în mare măsură, datorită lui Cicero a putut atinge măreția. Căci mi se pare că Cicero, care s-a dedicat trup și suflet imitării grecilor, a reușit să reproducă forța lui Demostene, fluxul copios al lui Platon și farmecul lui Isocrate. Dar el a făcut mai mult decât

să reproducă cele mai bune elemente ale fiecăruia dintre acești autori prin studiu atent ; el însuși era cel căruia îi datora cea mai mare parte, sau mai degrabă toate excelențele sale, care izvorăsc din fertilitatea extraordinară a geniului său nemuritor. Căci el nu „adună ploaia din cer, ci izvorăște cu apă vie”, după cum spune Pindar, deoarece Providența i-a conferit la naștere acest privilegiu special, ca elocvența să-și pună la încercare toate puterile în el. Căci cine poate instrui cu mai multă temeinicie sau poate stârni emoții mai profunde? Cine a avut vreodată un astfel de dar al farmecului? El pare să obțină ca pe un dar ceea ce, în realitate, smulge cu forța, iar când îl smulge pe judecător de pe calea propriului său judecată, acesta din urmă nu pare să fie măturat, ci doar să-l urmeze. Mai mult, tot ceea ce spune are o asemenea greutate încât audiența se simte rușinată să nu fie de acord cu el, iar zelul avocatului este atât de transfigurat încât are efectul mărturiei jurate a unui martor sau al verdictului unui judecător. Și, în același timp, toate aceste excelențe, dintre care aproape niciuna nu ar putea fi atinsă de un om obișnuit, chiar și cu cel mai mare efort, curg din el cu o aparentă spontaneitate, iar stilul său, deși niciun altul nu a fost mai plăcut urechilor oamenilor, nu este mai puțin fericit și ușor. Nu a fost, așadar, fără un motiv întemeiat că contemporanii săi vorbeau despre „suveranitatea” sa la barou, iar pentru posteritate numele lui Cicero a ajuns să fie considerat nu ca numele unui om, ci ca numele elocvenței înseși. Să ne îndreptăm, așadar, privirea spre el, să-l luăm ca model și să-l lăsăm pe student să realizeze că a făcut progrese reale dacă este un admirator pasionat al lui Cicero. Asinius Pollio avea un mare talent de inventivitate și o mare precizie a limbajului (de fapt, unii îl consideră prea precis), în timp ce judecata și spiritul său erau pe deplin adecvate. Dar el este atât de departe de a egala rafinamentul și farmecul lui Cicero, încât ar fi putut să se nască cu o generație înaintea lui. Messala, pe de altă parte, este rafinat și transparent și își arată noblețea în exprimare, dar nu reușește să-și valorifice pe deplin puterile. În ceea ce-l privește pe

Gaius Caesar, dacă ar fi avut timp să se dedice curților de justiție, ar fi fost singurul orator care ar fi putut fi considerat un rival serios pentru Cicero. Forța, perspicacitatea și energia lui sunt atât de mari, încât ne dăm seama că era la fel de viguros în discursuri precum în conducerea războiului. Și totuși, toate aceste calități sunt accentuate de o eleganță minunată a limbajului, pe care l-a studiat cu o zel excepțional. Caelius are mult talent natural și mult spirit, mai ales când vorbește în numele acuzării, și merita o minte mai înțeleaptă și o viață mai lungă. Am întâlnit unii critici care îl preferau pe Calvus tuturor celorlalți oratori, și alții care erau de acord cu Cicero că autocritica prea severă îl privea de vigoarea sa naturală. Dar el era posesorul unui stil solemn, grav și sobru, care era capabil, uneori, de o vehemență autentică. Era un adept al școlii attice, iar moartea sa prematură l-a privat de toată gloria cuvenită, cel puțin dacă îl considerăm capabil să fi dobândit noi calități. Servius Sulpicius și-a câștigat o reputație mare și bine meritată prin cele trei discursuri ale sale. Cassius Severus, dacă este citit cu discernământ, oferă multe lucruri demne de imitat: dacă la celelalte merite ale sale ar fi adăugat tonul potrivit și demnitatea stilului, ar fi meritat un loc printre cei mai mari. Pentru că talentele sale naturale sunt mari, darul său de amărăciune, spirit și pasiune remarcabile, dar a permis ca asprimea temperamentului său să prevaleze asupra judecății sale. Mai mult, deși glumele sale sunt destul de usturătoare, tocmai această usturime a întors adesea râsul împotriva sa. Există mulți alți vorbitori inteligenți, dar ar fi o sarcină îndelungată să îi tratăm pe toți. Domitius Afer și Julius Africanus sunt de departe cei mai distinși. Primul este superior în artă și în toate domenii ale oratoriei, într-adevăr, el poate fi clasat alături de vechii oratori fără teamă de contradicție. Cel de-al doilea arată o energie mai mare, dar este prea precis în alegerea cuvintelor, predispus la perioade lungi și plictisitoare și oarecum extravagant în metaforele sale. Au existat talente distinse chiar și mai recente. De exemplu, Trachalus era, de regulă, elevat și suficient de clar în limbajul său: se

înțelegea că avea țeluri înalte, dar era mai bine să-l ascuți decât să-l citești. Din experiența mea, vocea lui era unică prin frumusețea tonului, iar modul în care se exprima ar fi făcut cinste unui actor, gesturile lui erau pline de grație și avea toate avantajele fizice în abundență. Vibius Crispus, la rândul său, era echilibrat, plăcut și născut să farmecă, deși era mai bun în cazurile private decât în cele publice. Julius Secundus, dacă ar fi trăit mai mult, ar fi dobândit fără îndoială o reputație mare și durabilă. Căci ar fi dobândit, așa cum de fapt dobânda, tot ceea ce îi lipsea din calități, și anume, o combativitate mult mai mare și o atenție mai mare atât la substanță, cât și la formă. Dar, în ciuda sfârșitului său prematur, el ocupă un loc înalt, datorită fluentei sale, grației cu care expunea tot ceea ce dorea, lucidității, fineții și frumuseții discursului său, corectitudinii de care dădea dovadă în utilizarea cuvintelor, chiar și atunci când le folosea în sens figurat, și punctului care caracterizează chiar și cele mai riscante expresii ale sale. Scriitorii ulteriori despre istoria oratoriei vor găsi material abundent pentru laude printre oratorii care înflorească astăzi: pentru că instanțele de judecată se pot lăuda cu o bogăție glorioasă de talente. Într-adevăr, avocații desăvârșiți ai zilelor noastre sunt rivali serioși ai celor din vechime, în timp ce efortul entuziast și idealurile înalte îi determină pe mulți tineri studenți să le calce pe urme și să le imite excelența. Mai trebuie să mă ocup de scriitorii de filozofie, dintre care Roma a produs până acum doar câțiva care se disting prin stilul lor. Dar Cicero, care este mare în toate domeniile literaturii, se remarcă ca rival al lui Platon și în acest domeniu. Brutus a fost un scriitor admirabil pe astfel de teme, în care s-a distins mult mai mult decât în discursurile sale: el este la înălțimea naturii serioase a subiectului său, iar cititorul își dă seama că el simte ceea ce spune. Cornelius Celsus, un adept al lui Sextii, a scris o serie de lucrări filosofice, care au o grație și o rafinare considerabile. Printre stoici, Plautus este util pentru a oferi cunoștințe despre subiect. Printre epicurieni, Catius este plăcut de citit, deși îi lipsește greutatea. Am amânat în mod deliberat

discuția despre Seneca în legătură cu diversele departamente ale literaturii, datorită faptului că există o impresie generală, deși falsă, că îl condamn și chiar îl detest. Este adevărat că am avut ocazia să-l critic când încercam să-i readuc pe studenți de la un stil depravat, slăbit de tot felul de erori, la un standard mai sever de gust. Dar, la acea vreme, operele lui Seneca se aflau în mâinile tuturor tinerilor, iar scopul meu nu era să interzic citirea lor, ci să împiedic preferarea lui în detrimentul unor autori superiori lui, pe care el nu se sătura să-i denigreze; pentru că, fiind conștient de faptul că stilul său era foarte diferit de al lor, se temea că nu va reuși să-i mulțumească pe cei care îi admirau. Dar tinerii îl iubeau mai mult decât îl imitau și erau la fel de inferiori lui pe cât el era inferior antichilor. Căci eu îmi doream doar să fi egalat sau măcar să se fi apropiat de nivelul lui. Dar el le plăcea doar pentru defectele sale și fiecare încerca să imite acele defecte pe care era în stare să le reproducă: și apoi îi aduceau reproșuri maestrului său, lăudându-se că vorbeau în stilul autentic al lui Seneca. Seneca avea multe calități excelente, o inteligență rapidă și fertilă, o mare harnicie și cunoștințe vaste, deși, în ceea ce privește ultima calitate, era adesea indus în eroare de cei cărora le încredințase sarcina de a cerceta anumite subiecte în numele său. S-a ocupat de aproape toate domeniile cunoașterii, deoarece discursuri, poezii, scrisori și dialoguri circulă sub numele său. În filozofie, el a dat dovadă de o lipsă de spirit critic, dar a fost totuși destul de admirabil în denunțarea viciilor. Operele sale conțin o serie de reflecții generale frapante și multe lucruri care merită citite pentru edificare; dar stilul său este, în cea mai mare parte, corupt și extrem de periculos, tocmai pentru că viciile sale sunt atât de numeroase și de atractive. Ne-am putea dori ca, în timp ce se baza pe propria sa inteligență, să se fi lăsat ghidat de gustul altora. Căci dacă ar fi disprețuit toate expresiile nenaturale și nu ar fi fost atât de pasionat de tot ceea ce era incorect, dacă nu ar fi simțit atâta afecțiune pentru tot ceea ce era al său și nu ar fi afectat soliditatea materiei sale prin căutarea concisiei epigramatice,

ar fi câștigat aprobarea celor învățați în loc de entuziasmul băieților. Dar chiar și așa, el merită să fie citit de cei ale căror puteri au fost formate și modelate ferm după standardele unui gust mai sever, măcar pentru că le va exersa facultățile critice în a distinge între meritele și defectele sale. Căci, așa cum am spus, există multe lucruri în el pe care le putem aproba, multe chiar pe care le putem admira. Doar că trebuie să fim atenți în selecția noastră: de-ar fi fost și el la fel de atent. Căci geniul său merita să fie dedicat unor scopuri mai bune, întrucât ceea ce își propune de fapt, reușește să realizeze.

Cartea XI

Capitolul 1

După ce am dobândit puterea de a scrie și de a gândi, așa cum este descris în cartea precedentă, precum și cea de a pleda extemporaneu, dacă situația o cere, următoarea noastră sarcină va fi să ne asigurăm că discursul este adecvat, ceea ce Cicero arată a fi a patra componentă a stilului și care, în opinia mea, este extrem de necesară. Deoarece ornamentele stilului sunt variate și multiple și potrivite pentru diferite scopuri, ele, dacă nu sunt adaptate subiectului și persoanelor în cauză, nu numai că nu vor reuși să ne diferențieze stilul, ci vor distruge chiar efectul acestuia și vor produce un efect cu totul opus celui pe care ar trebui să-l producă subiectul nostru. La ce bun să fie cuvintele noastre latine, semnificative și grațioase, și să fie înfrumusețate în plus cu figuri și ritmuri elaborate, dacă toate aceste calități nu sunt în armonie cu opiniile către care căutăm să-l conducem pe judecător și să-i modelăm opiniile? La ce folosește să folosim un ton înalt în cazuri de mare importanță, un ton vesel când subiectul nostru cere tristețe, un ton blând când cere vehemență, un limbaj amenințător când este nevoie de rugămintă și supus când este nevoie de energie, sau ferocitate și violență când tema noastră cere farmec? Astfel de incongruențe sunt la fel de nepotrivite ca și purtarea de coliere și perle și haine fluide, care sunt podoabe naturale ale femeilor, sau îmbrăcarea femeilor în veșminte de triumf, care nu pot fi

concepute ca fiind mai majestuoase. Acest subiect este discutat de Cicero în cartea a treia din *De Oratore* și, deși îl abordează doar superficial, el acoperă de fapt întregul subiect când spune: Un singur stil de oratorie nu este potrivit pentru toate cazurile, nici pentru toate audiențele, nici pentru toți vorbitorii, nici pentru toate ocaziile. Și spune același lucru într-o formă puțin mai detaliată în *Orator*. Dar în prima dintre aceste lucrări, Lucius Crassus, întrucât vorbește în prezența unor oameni distinși atât prin învățătura, cât și prin elocvența lor, consideră că este suficient să indice doar acest subiect publicului său pentru ca acesta să îl recunoască; în timp ce în cea de-a doua lucrare Cicero afirmă că, întrucât aceste fapte sunt cunoscute de Brutus, căruia îi este adresat tratatul, ele vor fi tratate mai succint, în ciuda faptului că subiectul este unul vast și este discutat mai pe larg de filosofi. Eu, pe de altă parte, m-am angajat în educarea unui orator și, în consecință, mă adresez nu numai celor care știu, ci și celor care învață; Prin urmare, voi avea dreptul la iertare dacă voi discuta subiectul în detaliu. Din acest motiv, este de o importanță capitală să știm ce stil este cel mai potrivit pentru a conciliem, instruim sau emoționăm judecătorul și ce efecte ar trebui să urmărim în diferite părți ale discursului nostru. Astfel, vom evita cuvintele antice, metaforice și nou inventate în exordiu, în expunerea faptelor și în argumentație, așa cum vom evita perioadele fluide țesute cu grație elaborată, atunci când cazul trebuie împărțit și distins sub diferite titluri, în timp ce, pe de altă parte, nu vom folosi un limbaj vulgar sau colocvial, lipsit de orice structură artistică, în perorație și, atunci când tema cere compasiune, nu vom încerca să uscăm lacrimile audienței noastre cu glume. Pentru că toate ornamentele își derivă efectul nu atât din propriile calități, cât din circumstanțele în care sunt aplicate, iar ocazia aleasă pentru a spune ceva este cel puțin la fel de importantă ca ceea ce se spune de fapt. Dar întreaga chestiune a limbajului adecvat se referă la ceva mai mult decât alegerea stilului, deoarece are multe în comun cu invenția. Pentru că, dacă cuvintele pot

produce o astfel de impresie, cu cât mai mare trebuie să fie cea creată de faptele în sine. Dar am stabilit deja reguli pentru tratarea acestora din urmă în diferite părți ale acestei lucrări. Nu se poate insista prea mult asupra faptului că nimeni nu poate fi considerat că vorbește în mod adecvat dacă nu a luat în considerare nu numai ceea ce este oportun, ci și ceea ce este potrivit să spună. Sunt conștient că aceste două considerente merg, în general, mână în mână. Pentru că ceea ce este potrivit este, de regulă, util, și nimic nu contribuie mai mult la concilierea bunăvoinței judecătorului decât respectarea acestor considerente și nimic nu o îndepărtează mai mult decât ignorarea lor. Uneori, însă, cele două sunt în contradicție. Atunci, ori de câte ori se întâmplă acest lucru, oportunitatea trebuie să cedeze în fața cerințelor a ceea ce este potrivit. Cine nu realizează că nimic nu ar fi contribuit mai mult la achitarea lui Socrate decât dacă ar fi folosit metodele obișnuite de apărare în instanță și ar fi conciliat mințile judecătorilor săi adoptând un ton supus și și-ar fi concentrat atenția pe respingerea acuzației reale împotriva sa? Dar o astfel de atitudine ar fi fost nedemnă de caracterul său și, prin urmare, el a pledat ca unul care ar considera pedeapsa la care ar putea fi condamnat ca fiind cea mai mare onoare. Cel mai înțelept dintre oameni a preferat să sacrifice restul zilelor sale decât să anuleze toată viața sa trecută. Și întrucât era prost înțeles de oamenii din epoca sa, a rezervat acest caz pentru aprobarea posterității și, cu prețul câtorva ultimi ani de declin, a obținut viață veșnică de-a lungul tuturor epocilor. Și astfel, deși Lisias, care era considerat primul orator al vremii, i-a oferit o apărare scrisă, el a refuzat să o folosească, deoarece, deși îi recunoștea excelența, o considera nepotrivită pentru el însuși. Acest exemplu arată că scopul pe care oratorul trebuie să-l aibă în vedere nu este persuasiunea, ci vorbirea bună, deoarece există ocazii în care persuasiunea ar fi o pată pe onoarea sa. Atitudinea adoptată de Socrate a fost inutilă pentru a-i asigura achitarea, dar i-a fost de un real folos ca om; și aceasta este de departe considerentul cel mai impor-

tant. În trasarea acestei distincții între ceea ce este oportun și ceea ce este potrivit, am urmat mai degrabă uzanța limbajului comun decât legea strictă a adevărului; cu excepția cazului în care, într-adevăr, Africanus cel Bătrân trebuie considerat că nu și-a consultat interesele reale, atunci când s-a retras în exil mai devreme decât să se certe pentru propria inocența sa cu un tribun al poporului demn de dispreț, sau dacă nu se pretinde că Publius Rutilius era ignorant în ceea ce privește adevăratul său avantaj, atât în momentul în care a adoptat o apărare care poate fi comparată cu cea a lui Socrate, cât și atunci când a preferat să rămână în exil decât să se întoarcă la cererea lui Sulla. Nu, acești mari oameni considerau toate acele lucruri mărunte pe care naturile cele mai abjecte le consideră avantajoase ca fiind disprețuibile dacă sunt cântărite în balanță cu virtutea, și din acest motiv ei au răsplata lor în lauda nemuritoare a tuturor generațiilor. Să nu fim, așadar, atât de slabi de spirit încât să considerăm faptele pe care le laudăm ca fiind nepotrivite. Cu toate acestea, rareori se face apel la această distincție, așa cum este ea. Așa cum am spus, oportunul și cuviinciosul vor fi, de regulă, identice în orice fel de caz. Totuși, există două lucruri care vor fi cuviincioase pentru toți oamenii, în orice moment și în orice loc, și anume, să acționeze și să vorbească așa cum se cuvine unui om de onoare, și niciodată nu va fi cuviincios pentru niciun om să vorbească sau să acționeze în mod necinstit. Pe de altă parte, lucrurile de importanță minoră și care ocupă o poziție intermediară între cele două sunt, în general, de o natură astfel încât pot fi admise pentru unii, dar nu și pentru alții, în timp ce va depinde de caracterul vorbitorului și de circumstanțele de timp, loc și motiv dacă le considerăm mai mult sau mai puțin scuzabile sau condamnabile. Cu toate acestea, atunci când vorbim despre propriile noastre treburi sau despre cele ale altora, trebuie să facem distincția între ceea ce este oportun și ceea ce este potrivit, recunoscând în același timp că majoritatea aspectelor pe care trebuie să le luăm în considerare nu se încadrează în niciuna dintre aceste categorii. În primul rând, toate

tipurile de laudă sunt o greșeală, mai presus de toate, este o eroare ca un orator să-și laude propria elocvență și, în plus, nu numai că obosește, dar în majoritatea cazurilor dezgustă publicul. Căci în mintea omului există întotdeauna un anumit element de mândrie înaltă și neclintită, care nu tolerează superioritatea: și din acest motiv ne bucurăm să-i ridicăm pe cei umili și supuși, deoarece un astfel de act ne dă conștiința superiorității noastre, iar de îndată ce orice sentiment de rivalitate dispare, locul său este luat de un sentiment de umanitate. Dar omul care se înalță peste măsură este privit ca depreciind și arătând dispreț față de ceilalți și făcându-i să pară mici, în loc să pară el însuși mare. Ca urmare, cei care sunt sub el simt ranchiună față de el (pentru că cei care nu sunt dispuși să cedeze și totuși nu au puterea să se mențină sunt întotdeauna predispuși la acest defect), în timp ce superiorii lui râd de el și cei buni îl dezaprobă. Într-adevăr, de regulă, veți descoperi că aroganța implică o falsă stimă de sine, în timp ce cei care posedă merite adevărate găsesc satisfacție suficientă în conștiința posesiunii. Cicero a fost sever criticat în această privință, deși era mult mai înclinat să se laude cu realizările sale politice decât cu elocvența sa, cel puțin în discursurile sale. Și, de regulă, avea motive întemeiate pentru a se lăuda. Fie apăra pe cei care l-au ajutat să zdrobească conspirația lui Catilina, fie răspundea la atacurile celor care îi invidiau poziția; atacuri pe care nu a reușit să le reziste, suferind exilul ca pedeapsă pentru că și-a salvat țara. În consecință, putem considera că referirile sale frecvente la faptele realizate în timpul consulatului său se datorează în aceeași măsură necesității de a se apăra, cât și dorinței de a se lăuda. În ceea ce privește propria sa elocvență, el nu a făcut nicio dată afirmații exagerate în pledoariile sale, în timp ce a el a adus un frumos omagiu elocvenței avocatului care i se opunea. De exemplu, există pasaje precum următoarele: „Dacă există vreun talent în mine, și sunt prea conștient cât de mic este acesta” și „În lipsa talentului, am apelat la harnicie pentru ajutor”. Din nou, în discursul său împotriva lui Caecilius privind alegerea

unui acuzator pentru Verres, în ciuda faptului că întrebarea care era cel mai capabil pledant era un factor de mare importanță, el a depreciat mai degrabă elociența adversarului său decât să-și exalteze propria elocvență și a afirmat că a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a deveni un orator, deși știa că nu a reușit. În scrisorile sale către prietenii apropiați, este adevărat, și ocazional în dialogurile sale, el spune adevărul despre propria sa elocvență, deși în acest din urmă caz are grijă să pună întotdeauna remarcile în cauză în gura altui personaj. Și totuși, nu sunt sigur că lăudăroșenia deschisă nu este mai tolerabilă, datorită sincerității sale, decât acea formă pervertită de auto-laudă, care îl face pe milionar să spună că nu este un om sărac, pe omul important să se descrie ca fiind obscur, pe cel puternic să se prezinte ca fiind slab, iar pe cel elocvent ca fiind nepriceput și chiar nearticulate. Dar cea mai ostentativă formă de laudă ia forma unei adevărate autoironii. Să lăsăm, așadar, pe alții să ne laude. Căci, după cum spune Demostene, se cuvine să roșim chiar și atunci când suntem lăudați de alții. Nu vreau să neg că există ocazii în care un orator poate vorbi despre propriile sale realizări, așa cum face Demostene însuși în apărarea lui Ctesifon. Dar în acea ocazie, el și-a nuanțat afirmațiile în așa fel încât să arate că a fost obligat să o facă din necesitate și să arunce ura asociată cu o astfel de procedură asupra celui care l-a forțat să o facă. De asemenea, Cicero vorbește adesea despre reprimarea conspirației catilinare, dar atribuie succesul său fie curajului dat dovadă de senat, fie providenței zeilor nemuritori. Dacă el își revendică merite mai puternice, o face în general atunci când vorbește împotriva dușmanilor și detractorilor săi; pentru că era obligat să-și apere acțiunile atunci când acestea erau denunțate ca fiind dezonorante. Nu putem decât să ne dorim ca el să fi dat dovadă de mai multă reținere în poemele sale, pe care cei care nu-l iubesc nu obosesc să le critice. Mă refer la pasaje precum: „Să cedeze armele în fața togi pașnice, Laurii să domnească pe câmpul de luptă”, sau „O, fericită Roma, născută în timpul consulatului meu!”, împreună cu „Jupiter, de către care este chemat

la adunarea zeilor” și „Minerva care l-a învățat realizările sale”; extravagante pe care și le-a permis imitând anumite precedente din literatura greacă. Dar, deși este nepotrivit să te lauzi cu elocvența ta, este totuși permis, uneori, să-ți exprimi încrederea în ea. Cine, de exemplu, poate condamna următoarele cuvinte? „Ce să cred, atunci? Că sunt disprețuit? Nu văd nimic în viața mea trecută, în poziția mea sau în talentele mele modeste pe care le dețin, pe care Antoniu să le poată disprețui”. Și puțin mai târziu, el vorbește și mai deschis: „Sau a vrut să mă provoace la o competiție de elocvență? Nu mi-aș putea dori nimic mai bun. Căci ce temă mai amplă sau mai bogată aș putea spera să găsesc decât să vorbesc atât în numele meu, cât și împotriva lui Antoniu?” O altă formă de aroganță este afișată de cei care declară că au ajuns la o convingere clară cu privire la dreptatea cauzei lor, pe care altfel nu ar fi întreprins-o. Căci judecătorii ascultă cu reticență pe cei care îndrăznesc să anticipeze verdictul lor, iar oratorul nu poate spera că adversarii săi vor privi ipse dixit-ul său cu venerația acordată de pitagoreici celui al maestrului lor. Dar această greșală va varia în gravitate în funcție de caracterul oratorului care folosește un astfel de limbaj. Pentru că astfel de afirmații pot fi într-o oarecare măsură justificate de vârsta, rangul și autoritatea vorbitorului. Dar aproape niciun orator nu posedă aceste avantaje într-o măsură care să-l scutească de datoria de a modera astfel de afirmații printr-o anumită dovadă de modestie, o remarcă care se aplică și tuturor pasajelor în care avocatul își trage argumentele din propria persoană. Ce ar fi putut fi mai arogant decât dacă Cicero ar fi afirmat că faptul că un om era fiul unui cavaler roman nu ar trebui niciodată considerat o acuzație gravă, într-un caz în care el apăra apărarea? Dar el a reușit să dea acestui argument o întorsătură favorabilă, asociind propriul său rang cu cel al judecătorilor și spunând: „Faptul că un bărbat era fiul unui cavaler roman nu ar fi trebuit niciodată să fie invocat ca acuzație de către acuzare atunci când acești domni se aflau în boxa juraților și eu apăram apărarea.” Un ton obraznic, dezordonat sau

furios este întotdeauna nepotrivit, indiferent de cine îl adoptă; și devine cu atât mai condamnabil cu cât vârsta, rangul și experiența vorbitorului sunt mai mari. Dar suntem familiarizați cu imaginea anumitor avocați scandalagii care nu sunt constrânși nici de respectul față de instanță, nici de metodele și manierele recunoscute de pledoarie. Concluzia evidentă care se desprinde din această atitudine este că aceștia sunt complet nesăbuiți atât în asumarea cazurilor, cât și în pledoaria lor. Căci caracterul unui om este, în general, dezvăluit, iar secretele inimii sale sunt dezvăluite prin modul său de a vorbi, și există motive întemeiate pentru aforismul grecesc care spune că „așa cum trăiește un om, așa va vorbi”. Următoarele vicii sunt de un tip mai josnic: lingușirea servilă, bufoneria afectată, imodestia în tratarea lucrurilor sau cuvintelor care sunt nepotrivite sau obscene și disprețul față de autoritate în toate și în orice ocazie. Acestea sunt defecte care, de regulă, se regăsesc la cei care sunt prea dornici să placă sau să amuze. Din nou, diferite tipuri de elocvență se potrivesc diferiților vorbitori. De exemplu, un stil plin, arogant, îndrăzneț și florid ar fi mai puțin potrivit pentru un bătrân decât stilul reținut, blând și precis la care se referă Cicero când spune că stilul său începe să încărunească. Este la fel cu stilul lor ca și cu hainele lor; veșmintele purpurii și stacojii nu se potrivesc cu părul încărunțit. La tineri, însă, putem tolera un stil bogat și chiar, poate, riscant. Pe de altă parte, un stil sec, precaut și comprimat este neplăcut la tineri, deoarece sugerează afectarea severității, întrucât chiar și autoritatea caracterului care vine odată cu vârsta este considerată prematură la tineri. Soldații se potrivesc cel mai bine cu un stil simplu. Cei care, din nou, se laudă ostentativ, așa cum fac unii, că sunt filosofi, ar face bine să evite majoritatea ornamentelor oratoriei, mai ales cele care constau în apeluri la pasiuni, pe care le consideră defecte morale. De asemenea, utilizarea cuvintelor rare și a structurii ritmice este incompatibilă cu profesia lor. Barba și sprâncenele lor întunecate nu se potrivesc doar cu stilul luxuriant, așa cum îl găsim în „Stâncile și singurătatea răspund la voce”

ale lui Cicero, ci chiar și pentru pasaje pline de viață, precum „Căci pe voi vă chem, voi, dealuri și păduri din Alba; vă chem să-mi fiți martori, și voi, altare căzute ale albanezilor, care ați fost odată egale cu locurile sfinte ale Romei”. Dar omul public, care este cu adevărat înțelept și se dedică nu disputelor inutile, ci administrării statului, de care cei care se numesc filosofi s-au îndepărtat, va folosi cu bucurie orice metodă care îl poate ajuta să atingă scopul pe care îl urmărește prin elocvența sa, deși mai întâi își va forma o concepție clară în minte cu privire la ce obiective sunt onorabile și ce obiective nu sunt. Există o formă de elocvență care este potrivită pentru cei mai mari oameni, dar inadmisibilă pentru alții. De exemplu, metodele de elocvență folosite de comandanți și cuceritori în momentul triumfului lor trebuie considerate, în mare măsură, ca aparținând unei clase aparte. Comparația dintre elocvența lui Pompei și Cato cel tânăr, care s-a sinucis în războiul civil, va ilustra ceea ce vreau să spun. Primul era extraordinar de eloquent în descrierea propriilor sale fapte de arme, în timp ce puterile celui de-al doilea se manifestau în dezbaterile din senat. Din nou, aceeași remarcă va părea libertate de exprimare în gura unuia, nebunie în gura altuia și aroganță în gura unui al treilea. Rădem de cuvintele folosite de Thersites către Agamemnon; dar puse în gura lui Diomede sau a altora dintre semenii săi, ele vor părea expresia unui spirit măreț. „Să te consider consul”, i-a spus Lucius Crassus lui Philippus, „când tu refuzi să mă consideri senator?” Aceasta era libertate de exprimare onorabilă, și totuși nu ar trebui să tolerăm astfel de cuvinte din gura tuturor. Unul dintre poeți spune că nu-i pasă dacă Cezar este alb sau negru. Asta este nebunie. Dar inversați situația. Să presupunem că Cezar ar fi spus asta despre poet? Ar fi fost aroganță. Poeții tragici și comici acordă o atenție specială caracterului, deoarece introduc un număr mare și o varietate de personaje. Cei care scriau discursuri pentru alții acordau o atenție similară acestor aspecte, la fel și declamanții; pentru că nu vorbim întotdeauna ca avocați, ci frecvent ca părți reale în proces. Dar chiar și

în aceste cazuri în care apărăm ca avocați, diferențele de caracter necesită o observație atentă. Pentru că introducem personaje fictive și vorbim prin gura altora și, prin urmare, trebuie să alocăm caracterul potrivit celor cărora le împrumutăm vocea. De exemplu, Publius Clodius va fi reprezentat într-un mod, Appius Caecus în altul, în timp ce Caecilius îl face pe tatăl din comedia sa să vorbească într-un mod cu totul diferit de tatăl din comedia lui Terence. Ce poate fi mai brutal decât cuvintele lictorului lui Verres: „Pentru a-l vedea, vei plăti atât de mult”? Sau mai curajos decât cele ale omului de la care biciul nu a putut smulge decât un singur strigăt: „Sunt cetățean roman!” Din nou, citiți cuvintele pe care Cicero le pune în gura lui Milo în perorația sa: nu sunt ele demne de omul care, pentru a salva statul, a reprimat de atâtea ori un cetățean sedicios și a triumfat prin curajul său asupra ambuscadei care i-a fost întinsă? Mai mult, nu este doar adevărat că ceea ce este necesar în impersonare va fi proporțional cu varietatea prezentată de caz, ci impersonarea cere o varietate și mai mare, deoarece implică redarea emoțiilor copiilor, femeilor, națiunilor și chiar ale lucrurilor fără voce, toate acestea trebuind să fie reprezentate în caracter. Aceleași puncte trebuie respectate în ceea ce privește cei pentru care pledăm: tonul nostru va varia în funcție de caracterul clientului nostru, în funcție de faptul că este distins sau de poziție umilă, popular sau invers, în timp ce trebuie să luăm în considerare și diferențele dintre principiile și viața lor trecută. În ceea ce privește oratorul însuși, calitățile care îl vor recomanda cel mai mult sunt curtoazia, amabilitatea, moderația și bunăvoința. Dar, pe de altă parte, opusul acestor calități va fi uneori potrivit pentru un om bun. El poate urî răul, poate fi mișcat de pasiune în interesul public, poate căuta să răzbune crima și nedreptatea și, în fine, așa cum am spus la început, poate urma îndemnurile fiecărei emoții onorabile. Caracterul vorbitorului și al persoanei în numele căreia vorbește nu sunt, totuși, singurele aspecte importante de luat în considerare: caracterul celor în fața cărora trebuie să vorbim necesită o atenție serioasă.

Puterea și rangul lor vor face o diferență nu neglijabilă; vom folosi metode diferite în funcție de faptul că vorbim în fața împăratului, a unui magistrat, a unui senator, a unui cetățean privat sau doar a unui om liber, în timp ce un ton diferit este cerut de procesele din instanțele publice și în cazurile supuse arbitrajului. Deși manifestarea de grijă și anxietate și utilizarea tuturor mijloacelor disponibile pentru amplificarea stilului nostru sunt potrivite atunci când pledăm pentru un client acuzat de o infracțiune capitală, ar fi inutil să folosim aceleași metode în cazuri și procese de importanță minoră, iar vorbitorul care, atunci când vorbește din scaunul său în fața unui arbitru cu privire la o chestiune trivială, ar face o mărturisire precum cea făcută de Cicero, în sensul că nu doar sufletul său era într-o stare de agitație, ci că întregul său corp era convulsivat de tremurături, ar fi întâmpinat un ridiculare bine meritată. Din nou, cine nu știe ce stiluri diferite de elocvență sunt necesare atunci când se vorbește în fața adunării solemne a senatului și în fața poporului capricios, întrucât chiar și atunci când pledăm în fața unor judecători, același stil nu va fi potrivit pentru a fi folosit în fața unuia cu un caracter important și a altuia cu o dispoziție mai frivolă, în timp ce un judecător învățat nu trebuie abordat în același ton pe care l-am folosi în fața unui soldat sau a unui țăran, iar stilul nostru trebuie uneori să fie redus și simplificat, de teamă că el ar putea fi incapabil să-l înțeleagă sau să-l accepte. Din nou, circumstanțele de timp și loc necesită o atenție specială. Ocazia poate fi una de tristețe sau de bucurie, timpul la dispoziția noastră poate fi amplu sau limitat, iar oratorul trebuie să se adapteze la toate aceste circumstanțe. De asemenea, nu este deloc indiferent dacă vorbim în public sau în privat, în fața unui public numeros sau într-o relativă izolare, într-un alt oraș sau în al nostru, în tabără sau în forum: fiecare dintre aceste locuri va necesita un stil propriu și o formă particulară de oratorie, deoarece chiar și în alte sfere ale vieții aceleași acțiuni nu sunt la fel de potrivite pentru forum, senat, Campus Martius, teatru sau propria , și există multe lucruri care nu

sunt în sine reprobabile și care pot fi uneori absolut necesare, dar care vor fi considerate nepotrivite dacă sunt făcute într-un loc unde nu sunt sancționate de obiceiuri. Am subliniat deja cât de multă eleganță și ornamentare sunt permise de subiectele oratoriei demonstrative, al cărei obiectiv principal este delectarea publicului, decât este permis de teme deliberative sau forensice, care se ocupă de acțiune și argumentare. La aceasta trebuie adăugat faptul că anumite calități, care sunt în sine merite de ordin superior, pot fi considerate nepotrivite în circumstanțele speciale ale cazului. De exemplu, atunci când un om este acuzat de o infracțiune capitală și, mai ales, dacă se apără în fața cuceritorului său sau a suveranului său, ar fi de neacceptat ca el să se complacă în metafore frecvente, cuvinte antice sau nou inventate, ritmuri cât mai îndepărtate de practica limbajului cotidian, fraze rotunjite, locuri comune floride și reflecții ornate. Nu ar distruge toate aceste artificii impresia de anxietate pe care ar trebui să o creeze un om aflat într-un astfel de pericol și l-ar priva de ajutorul milă, pe care chiar și cei nevinovați sunt obligați să se bazeze? Ar fi mișcat vreun om de situația tristă a celui care s-a revelat a fi un lăudăros vanitos și și-a etalat ostentativ aerele și grația elocvenței sale într-un moment în care soarta lui era în suspans? Nu ar urî mai degrabă omul care, în ciuda poziției sale de acuzat, căuta cuvinte frumoase, se arăta preocupat de reputația sa de orator inteligent și găsea timp într-un astfel de moment să-și etaleze elocvența? Consider că Marcus Caelius, în discursul în care s-a apărat împotriva acuzației de încălcare a păcii, a demonstrat o înțelegere minunată a acestor fapte, când a spus: „Am încredere că niciunul dintre voi, domnilor, sau dintre toți cei care ați venit să pledați împotriva mea, nu veți găsi ofensator comportamentul meu sau insolența din vocea mea sau, deși este o nimica toată în comparație, vreo urmă de aroganță în gesturile mele”. Dar există unele cazuri în care succesul pledantului depinde de scuze, rugăminți de milă sau mărturisirea greșelii. Sau vor fi suficiente enthymeme sau epiphonemata pentru a câștiga mila judecătorului? Nu va

fi oare orice înfrumusețare a emoției pure doar o slăbire a forței sale și o risipire a compasiunii prin o astfel de manifestare de aparentă indiferență? Sau, să presupunem că un tată trebuie să vorbească despre moartea fiului său sau despre o nedreptate mai gravă decât moartea, va căuta el, în expunerea faptelor, să obțină acea grație în expunere care este asigurată de puritatea și luciditatea limbajului și se va mulțumi să-și prezinte cazul în ordine, cu concizie și semnificație? Sau va număra pe degete argumentele sale, va urmări subtilitățile diviziunii și propoziției și va vorbi fără cea mai mică energie a sentimentului, așa cum este obișnuit în astfel de părți ale unui discurs? Unde va fi fugit durerea lui în timp ce este astfel angajat? Unde a rămas izvorul lacrimilor sale? Cum a apărut această atenție insensibilă la regulile manualelor? Nu va prefera el, de la primele cuvinte până la ultimele pe care le rostește, să mențină o voce continuă de lamentare și o înfățișare de durere neschimbată, dacă dorește să-și transplanteze durerea în inimile audienței sale? Pentru că, odată ce renunță la pasiunea durerii sale, nu va mai putea niciodată să o readucă în inimile celor care îl ascultă. Acesta este un aspect pe care declamanții, mai presus de toate, trebuie să îl țină minte: Menționez acest lucru pentru că nu am nicio remușcare în a face referire la o ramură a artei care a fost odată și a mea, sau în a reveni la considerația studenților tineri pe care i-am avut odată în grija mea: declamatorul, repet, trebuie să țină cont de acest lucru, deoarece în școli adesea ne prefacem emoții care nu ne afectează ca avocați, ci ca suferinți reali. De exemplu, ne imaginăm chiar cazuri în care persoane, fie din cauza unei nenorociri copleșitoare, fie din pocăință pentru vreun păcat, cer senatului dreptul de a-și pune capăt vieții; și în aceste cazuri este evident nepotrivit nu numai să adoptăm o intonație cântată, o greșală care a devenit aproape universală, sau să folosim un limbaj extravagant, ci chiar să argumentăm fără a amesteca apelul emoțional, astfel încât acesta să fie mai proeminent decât dovada prezentată. Pentru că omul care poate lăsa deoparte durerea sa pentru o clipă în timp ce pledează, pare

capabil să o lase deoparte cu totul. Nu sunt sigur, însă, că nu în atitudinea noastră față de adversarii noștri ar trebui să fie menținută cu cea mai mare rigurozitate această grijă pentru decență, despre care discutăm acum. Pentru că nu poate exista nicio îndoială că, în toate acuzațiile, primul nostru obiectiv ar trebui să fie acela de a da impresia că doar cu cea mai mare reticență am consimțit să ne asumăm rolul de acuzatori. În consecință, dezaprobat cu tărie remarci precum cea făcută de Cassius Severus: „Slavă Domnului că sunt încă în viață; și pentru a găsi ceva savoare în viață, îl văd pe Asprenas judecat pentru crimele sale.” Pentru că, după aceasta, este imposibil să presupunem că avea motive juste sau necesare pentru a-l acuza pe Asprenas, și nu putem să nu bănuim că motivul său era pur și simplu plăcerea de a acuza. Dar, pe lângă această considerație, care se aplică tuturor cazurilor, mai există și faptul că anumite cazuri necesită o moderație specială. Prin urmare, un om care solicită numirea unui curator pentru proprietatea tatălui său ar trebui să-și exprime durerea față de suferința tatălui său; și, oricât de grave ar fi acuzațiile pe care un tată le-ar putea aduce împotriva fiului său, el ar trebui să sublinieze natura dureroasă a necesității care i se impune. Și ar trebui să facă acest lucru nu doar în câteva cuvinte scurte, ci emoția sa ar trebui să-i coloreze întregul discurs, astfel încât să se simtă nu doar că vorbește, ci că spune adevărul. Din nou, dacă un pupila face acuzații împotriva tutorelui său, acesta din urmă nu trebuie să cedeze niciodată unei astfel de furii. că nu mai rămâne nici o urmă din dragostea lui de odinioară sau din respectul pe care îl nutrea pentru memoria tatălui adversarului său. Am vorbit deja, în cartea a șaptea, cred, despre modul în care ar trebui pledat un caz împotriva unui tată care își dezmoștenește fiul sau a unei soții care îl acuză pe soțul ei de maltratare, în timp ce cartea a patra, în care am prescris anumite reguli pentru exordium, conține instrucțiunile mele cu privire la momentul în care este potrivit ca părțile să vorbească ele însele și când ar trebui să angajeze un avocat care să vorbească în numele lor. Toată lumea va recunoaște cu

ușurință că cuvintele pot fi potrivite sau jignitoare în sine. Există, așadar, un alt aspect, care prezintă cea mai mare dificultate și care trebuie luat în considerare în acest context: trebuie să ne gândim prin ce mijloace lucrurile care sunt în mod natural nepotrivite și pe care, dacă am fi avut de ales, am fi preferat să nu le spunem, pot fi rostite fără indecență. Ce poate fi la prima vedere mai neplăcut și mai revoltător pentru urechile oamenilor decât un caz în care un fiu sau avocatul său trebuie să vorbească împotriva mamei sale? Și totuși, uneori este absolut necesar, cum ar fi, de exemplu, în cazul lui Cluentius Habitus. Dar nu este întotdeauna de dorit să se utilizeze metoda adoptată de Cicero împotriva Sasii, nu pentru că el nu a folosit-o în mod admirabil, ci pentru că, în astfel de cazuri, contează foarte mult care este problema și în ce mod mama încearcă să-și rănească fiul. În cazul Sasii, ea a încercat în mod deschis să provoace distrugerea fiului său și, în consecință, metodele viguroase împotriva ei erau justificate. Dar erau două aspecte, singurele care mai rămăseseră de tratat, care au fost abordate de Cicero cu o abilitate desăvârșită: în primul rând, el nu uită respectul cuvenit părinților și, în al doilea rând, după o investigație amănunțită a istoriei crimei, el clarifică faptul că nu era doar corect, ci o necesitate absolută să spună ceea ce se propusese să spună împotriva mamei. Și a pus această explicație în prim-planul cazului său, deși nu avea nimic de-a face cu problema reală în discuție; un fapt care arată că prima sa considerație în acel caz dificil și complicat a fost considerarea a ceea ce era potrivit să spună. Prin urmare, el a făcut ca numele mamei să arunce odium nu asupra fiului, ci asupra celei care era obiectul denunțurilor sale. Cu toate acestea, este întotdeauna posibil ca o mamă să fie adversara fiului său într-un caz mai puțin grav, sau, în orice caz, într-un mod care implică o ostilitate mai puțin mortală. În astfel de circumstanțe, oratorul trebuie să adopte un ton mai blând și mai reținut. De exemplu, putem oferi scuze pentru poziția pe care o adoptăm și astfel diminua ura pe care o stârnim sau chiar o transfera către o altă parte, în timp ce, dacă este evident

că fiul este profund îndurerat de situație, se va crede că el este nevinovat în această chestiune și va deveni chiar un obiect de milă. De asemenea, ar fi de dorit să aruncăm vina asupra altora, astfel încât să se creadă că acțiunea mamei a fost instigată de răutatea lor, și să afirmăm că vom suporta orice formă de provocare și nu vom răspunde cu cuvinte dure, astfel încât, chiar dacă limbajul dur ar fi absolut necesar din partea noastră, să părem că suntem obligați să-l folosim împotriva voinței noastre. Ba mai mult, dacă trebuie să se aducă vreo acuzație împotriva mamei, avocatul va avea sarcina de a face să pară că o face împotriva dorinței fiului și din simțul datoriei față de clientul său. Astfel, atât fiul, cât și avocatul vor câștiga laude legitime. Ceea ce am spus despre mame se aplică ambilor părinți, pentru că am cunoscut litigii care au avut loc și între tați și fii, după emanciparea fiului. Iar când sunt implicate alte relații, trebuie să avem grijă să creăm impresia că am vorbit cu reticență și sub presiunea necesității și că am fost îngăduitori în limbajul nostru; dar importanța acestui lucru va varia în funcție de respectul cuvenit persoanelor în cauză. Aceeași curtoazie trebuie respectată atunci când vorbim în numele eliberților împotriva patronilor lor. De fapt, pentru a rezuma, nu ne va prinde bine niciodată să pledăm împotriva astfel de persoane într-un ton pe care noi înșine l-am fi considerat jignitor din partea unor oameni de aceeași condiție. Același respect se cuvine, ocazional, persoanelor de rang înalt, și poate fi necesar să oferim o justificare pentru libertatea noastră de exprimare, pentru a evita să dăm impresia că ne-am arătat insolenti sau ostentativi în atacul nostru asupra unor astfel de persoane. În consecință, Cicero, deși intenționa să vorbească împotriva lui Cotta cu cea mai mare vehemență, și într-adevăr cazul lui Publius Oppius era de așa natură încât nu putea face altfel, și-a început atacul pledând pe larg necesitatea impusă de datoria sa față de clientul său. Uneori, din nou, se cuvine să-i cruțăm sau să părem că-i cruțăm pe inferiorii noștri, mai ales dacă sunt tineri. Cicero dă un exemplu de astfel de moderație în modul în care îl tratează pe Atratinus

în apărarea lui Caelius: nu-l critică ca pe un dușman, ci îl mustră aproape ca un tată. Căci Atratinus era de origine nobilă și tânăr, iar nemulțumirea care l-a determinat să aducă acuzația nu era nejustificată. Dar sarcina este relativ ușoară în cazurile în care trebuie să indicăm judecătorului, sau chiar, poate, audienței noastre, motivul moderației noastre. Adevărata dificultate apare atunci când ne este teamă să nu-i ofensăm pe cei împotriva cărora vorbim. Dificultățile lui Cicero în apărarea lui Murena au fost sporite de faptul că i se opuneau două persoane de acest caracter, și anume Marcus Cato și Servius Sulpicius. Și totuși, cu ce limbaj politicos, după ce i-a recunoscut lui Sulpicius toate virtuțile, refuză să admită că are vreo idee despre modul de a conduce o candidatură pentru consulat. Ce altceva ar mai fi putut face un om de viță nobilă și un avocat distins pentru a-și recunoaște inferioritatea? Cu câtă abilitate își expune motivele pentru care a preluat apărarea lui Murena, când spune că a susținut candidatura lui Sulpicius în opoziție cu cea a lui Murena, dar nu a considerat această preferință ca un motiv pentru a-l susține în aducerea unei acuzații capitale împotriva rivalului său! Și cu ce ușurință îl tratează pe Cato! El are cea mai înaltă recunoaștere pentru mâna sa și dorește să arate că faptul că, în anumite privințe, aceasta a devenit severă și insensibilă nu se datorează vreunei vinovății personale, ci influenței școlii stoice de filozofie; de fapt, ai putea crede că ei nu erau angajați într-o dispută juridică, ci doar într-o discuție filozofică. Aceasta este, fără îndoială, metoda corectă, iar cea mai sigură regulă în astfel de cazuri va fi să urmezi practica lui Cicero, și anume că, atunci când dorim să discredităm un om fără a-l jigni, ar trebui să-i recunoaștem toate celelalte virtuți și să subliniem că doar în acest aspect nu se ridică la înălțimea standardelor sale înalte, iar dacă este posibil, ar trebui să adăugăm și un motiv pentru care se întâmplă acest lucru, cum ar fi, de exemplu, faptul că este prea încăpățânat sau credul sau se înfurie repede, sau că acționează sub influența altora. (Pentru că, în general, putem găsi o cale de ieșire din astfel de situații jenante, arătând clar

pe tot parcursul discursului nostru că nu numai că îl respectăm pe obiectul criticii noastre, ci chiar îl privim cu afecțiune.) Mai mult, ar trebui să avem un motiv întemeiat pentru a vorbi astfel și trebuie să o facem nu numai cu moderație, ci și să dăm impresia că acțiunea noastră se datorează necesităților cazului. O situație diferită, dar mai ușoară, apare atunci când trebuie să lăudăm acțiunile unor oameni care sunt altfel disprețuiți sau urâți de noi: pentru că este corect să acordăm laude acolo unde sunt meritate, indiferent de caracterul persoanei lăudate. Cicero a vorbit în apărarea lui Gabinius și Publius Vatinius, amândoi dușmani de moarte ai săi și oameni împotriva cărora vorbise anterior și chiar își publicase discursurile: dar se justifică declarând că nu o face din cauza preocupării pentru reputația sa de orator desăvârșit, ci din cauza preocupării pentru onoarea sa. A avut o sarcină mai dificilă în apărarea lui Cluentius, deoarece era necesar să denunțe vinovăția lui Scamander, deși anterior îl apăraseră. Dar își scuză acțiunea cu cea mai mare grație, invocând insistența persoanelor care i-l aduseseră pe Scamander și propria sa tinerețe la acea vreme, în timp ce ar fi fost o pată gravă pe reputația sa, mai ales în legătură cu un caz de caracter extrem de dubios, dacă ar fi recunoscut că era dispus să preia apărarea persoanelor vinovate fără a pune întrebări incomode. Pe de altă parte, când pledăm în fața unui judecător care are motive speciale să ne fie ostil sau care, din motive personale, este rău dispus față de cazul pe care l-am preluat, deși poate fi dificil să-l convingem, metoda pe care ar trebui să o adoptăm în discursul nostru este destul de simplă: vom pretinde că încrederea noastră în integritatea sa și în justetea cauzei noastre este atât de mare încât nu avem niciun temei de îngrijorare. Trebuie să ne jucăm cu vanitatea sa, subliniind că, cu cât se lasă mai puțin pradă dușmăniei sau interesului personal, cu atât mai mare va fi reputația de corectitudine conștiincioasă pe care o va dobândi prin verdictul său. Aceeași metodă poate fi adoptată dacă cazul nostru ar fi trimis înapoi acelorași judecători de la care am făcut apel: dar putem, în plus, dacă cazul

o permite, să pledăm că am fost obligați să luăm măsura pe care am luat-o sau că am fost conduși la aceasta de o eroare sau de o suspiciune. Cea mai sigură cale va fi, aşadar, să ne exprimăm regretul nostru, să ne cerem scuze pentru greşeala noastră şi să folosim toate mijloacele pentru a-l determina pe judecător să simtă remuşcări pentru mânia sa. Se va întâmpla, de asemenea, uneori ca un judecător să trebuiască să judece acelaşi caz asupra căruia a dat în privat o hotărâre. În astfel de circumstanţe, metoda adoptată în mod obişnuit este să spunem că nu ar fi trebuit să ne aventurăm să contestăm sentinţa sa în faţa altui judecător, deoarece numai el ar fi îndreptăţit să o revizuiască: dar (şi în acest caz trebuie să ne ghidăm după circumstanţele cazului) putem invoca faptul că anumite fapte nu erau cunoscute cu ocazia precedentă sau că anumiţi martori nu erau disponibili sau, deşi acest lucru trebuie invocat cu cea mai mare prudenţă şi numai în ultimă instanţă, că avocaţii clienţilor noştri nu au fost la înălţimea sarcinii lor. Şi chiar dacă trebuie să pledăm din nou un caz în faţa unor judecători diferiţi, aşa cum se poate întâmpla într-un al doilea proces de revendicare a libertăţii sau în cazurile din tribunalele centumvirale, care sunt împărţite între două completuri diferite, ar fi foarte potrivit, dacă am pierdut cazul în faţa primului complet, să nu spunem nimic împotriva judecătorilor care au judecat cazul cu acea ocazie. Dar acesta este un subiect pe care l-am tratat pe larg în pasajul în care am discutat despre dovezi. Se poate întâmpla să trebuiască să condamnăm acţiunile altora, de care noi înşine ne-am făcut vinovaţi, cum ar fi, de exemplu, cazul în care Tubero îl acuză pe Ligarius că a fost în Africa. Din nou, au existat cazuri în care persoane condamnate pentru luare de mită au acuzat alte persoane pentru aceeaşi infracţiune, cu scopul de a-şi recâştiga poziţia pierdută: pentru aceasta, şcolile oferă un paralelism în tema în care un tânăr luxos îşi acuză tatăl de aceeaşi infracţiune. Nu văd cum acest lucru poate fi făcut cu decoro, doar dacă reuşim să descoperim unele diferenţe între cele două cazuri, cum ar fi caracterul, vârsta, motivele, circumstanţele de

timp și loc sau intenția. Tubero, de exemplu, susține că era un tânăr la acea vreme și că s-a dus acolo în compania tatălui său, care fusese trimis de senat nu pentru a lua parte la război, ci pentru a cumpăra porumb, și mai mult că a părăsit grupul imediat ce a putut, în timp ce Ligarius a rămas alături de grup și și-a dat sprijinul, nu lui Gnaeus Pompeius, care era angajat într-o luptă cu Cezar pentru puterea supremă, deși amândoi doreau să păstreze statul, ci lui Juba și africanilor, care erau dușmanii declarați ai Romei. Cea mai ușoară cale este, însă, să denunțăm vina altuia, recunoscând în același timp propria noastră vină. Totuși, aceasta este rolul unui informator, nu al unui apărător. Dar dacă nu există nicio scuză, pocăința este singura noastră speranță. Căci omul care se convertește la ura propriilor greșeli poate fi considerat suficient de reformat. Pentru că există ocazional circumstanțe care, din însăși natura cazului, pot face ca o astfel de atitudine să nu fie nepotrivită, cum ar fi, de exemplu, cazul în care tatăl dezmoștenește un fiu născut dintr-o prostituată pentru că acel fiu s-a căsătorit cu o prostituată, un caz care, deși constituie o temă scolastică, ar putea apărea de fapt într-o instanță de judecată. Există o serie de argumente pe care tatăl le poate invoca cu efectul dorit. El va spune că rugăciunea tuturor părinților este ca fiii lor să fie oameni mai buni decât ei înșiși (de exemplu, dacă i s-ar fi născut și o fiică, prostituata, mama ei, ar fi dorit ca ea să fie castă), sau că el însuși se afla într-o poziție mai umilă (deoarece unui bărbat într-o astfel de poziție i se permite să se căsătorească cu o prostituată), sau că nu a avut un tată care să-l avertizeze; și, în plus, că exista un motiv suplimentar împotriva comportamentului fiului său, și anume că acesta nu ar trebui să reînvie vechiul scandal familial, nici să-i reproșeze tatălui său căsătoria sa și mamei sale greutățile vieții sale anterioare, nici să dea un exemplu rău propriilor copii. Putem, de asemenea, sugera în mod plauzibil că există o trăsătură deosebit de rușinoasă în caracterul prostituatei cu care s-a căsătorit fiul, pe care tatăl nu o poate tolera în circumstanțele actuale. Există și alte argumente posibile pe care le omit: pentru că nu mă

angajez acum într-o declamație, ci doar subliniez că există ocazii în care vorbitorul poate transforma propriile sale dezavantaje în avantaje. Dificultăți mai mari ne confruntă atunci când avem de-a face cu o plângere privind un act rușinos cum ar fi violul, mai ales când acesta este de natură nefirească. Nu mă refer la cazurile în care victima însăși vorbește. Ce altceva ar putea face decât să geamă, să plângă și să-și blesteme existența, astfel încât judecătorul să-i înțeleagă durerea, mai degrabă decât să o audă exprimată în mod articulat? Dar avocatul victimei va trebui să manifeste emoții similare, deoarece recunoașterea unor astfel de nedreptăți provoacă mai multă rușine celui care suferă decât criminalului. În multe cazuri, este de dorit să atenuăm asprimea limbajului nostru prin infuzia unui ton mai conciliant, așa cum a făcut, de exemplu, Cicero în discursul său referitor la copiii celor proscriși. Ce soartă ar putea să fie mai crud decât faptul că copiii oamenilor de viță nobilă și descendenții strămoșilor distinși să fie excluși de la participarea la viața publică? Din acest motiv, acest artist suprem în manipularea minților oamenilor recunoaște că este greu, dar afirmă că constituția depinde în mod esențial de legile lui Sulla, încât abrogarea acestora ar implica inevitabil distrugerea ei. Astfel, el a reușit să creeze impresia că descoperea ceva în numele acelor persoane împotriva cărora vorbea. Am subliniat deja, în tratarea subiectului glumelor, cât de nepotrivit este să luăm poziția în viață a indivizilor ca țintă pentru batjocurile noastre și, de asemenea, am insistat că ar trebui să ne abținem de la a insulta întreaga clasă, rasă sau comunitate. Dar, uneori, datorită noastră față de clientul nostru ne va obliga să spunem ceva despre caracterul general al unei întregi clase de oameni, cum ar fi libertii, soldații, fermierii care plătesc impozite sau altele asemenea. În toate aceste cazuri, remediul obișnuit este să creăm impresia că introducem cu reticență subiecte care trebuie să provoace durere, în timp ce vom evita să atacăm totul și, chiar dacă vom folosi un limbaj de mustrare în ceea ce privește punctul esențial al atacului, vom compensa critica noastră prin laudarea victimelor noastre

într-un alt context. De exemplu, dacă îi acuzăm pe soldați de rapacitate, vom nuanța afirmația noastră spunând că acest fapt nu este surprinzător, deoarece ei consideră că au dreptul la o recompensă specială pentru pericolele cu care s-au confruntat și rănilor pe care le-au suferit. Sau, dacă îi criticăm pentru insolență, vom adăuga că această calitate se datorează faptului că sunt mai obișnuiți cu războiul decât cu pacea. În cazul eliberților, ar trebui să le discredităm influența, dar le putem recunoaște și meritul pentru industria care le-a asigurat emanciparea. În ceea ce privește națiunile străine, practica lui Cicero variază. Când intenționează să discrediteze credibilitatea martorilor greci, el recunoaște distincția lor în domeniul învățământului și literaturii și își mărturisește admirația pentru națiunea lor. Pe de altă parte, el nu are decât dispreț pentru sardini și îi atacă pe alobrogi ca fiind dușmanii Romei. În toate aceste cazuri, niciuna dintre remarcile sale, la momentul în care au fost făcute, nu era incompatibilă sau contrară cerințelor decenței. Dacă există ceva ofensator în subiectul despre care trebuie să vorbim, acesta poate fi atenuat printr-o moderație studiată în limbajul nostru; de exemplu, putem descrie un caracter brutal ca fiind excesiv de sever, un om nedrept ca fiind îndepărtat de prejudecăți, un om încăpățânat ca fiind nejustificat de tenace în opinia sa. Și există un număr mare de cazuri în care ar trebui să încercăm să ne învingem adversarii prin raționament, care constituie cea mai blândă dintre toate metodele de atac. La aceste remarci aș adăuga că orice fel de extravaganta este indecentă și, în consecință, afirmațiile care nu sunt suficient de armonioase cu faptele își vor pierde totuși toată grația, dacă nu sunt modificate printr-o anumită reținere. Este greu să dăm reguli cu privire la metoda exactă în care acest precept ar trebui respectat, dar problema va fi ușor rezolvată urmând dictatele propriului nostru raționament, care ne va spune ce este suficient să spunem și cât vor tolera urechile audienței noastre. Nu putem cântări sau măsura cuvintele noastre după standarde fixe: ele sunt ca alimentele, unele dintre ele fiind mai satisfăcătoare decât altele. Cred că

ar trebui să adaug și câteva cuvinte scurte în sensul că nu numai virtuțile retorice foarte diferite au admiratori speciali, ci că ele sunt adesea lăudate de aceleași persoane. De exemplu, există un pasaj în Cicero în care el scrie că cel mai bun stil este cel pe care credem că îl putem dobândi ușor prin imitație, dar pe care îl găsim de fapt dincolo de puterile noastre. Însă într-un alt pasaj, el spune că scopul său nu era să vorbească într-un mod care să îi facă pe toți să creadă că pot face la fel, ci mai degrabă într-un stil care să îi facă pe toți să se simtă neputincioși. Aceste două afirmații pot părea inconsistente, dar, de fapt, ambele merită laudele pe care le primesc. Diferența se datorează faptului că cazurile diferă în caracter. Cele de importanță minoră se potrivesc admirabil cu simplitatea și neglijența limbajului neafectat, în timp ce cazurile de importanță mai mare se potrivesc cel mai bine cu stilul grandios. Cicero este preeminent în ambele. Acum, în timp ce eminența în unul dintre aceste stiluri poate părea celor neexperimentați a fi la îndemâna lor, cei care înțeleg știu că nu sunt capabili de eminență în niciunul dintre ele.

Cartea XII

Capitolul 1

Ajung acum la ceea ce este de departe cea mai dificilă parte a sarcinii pe care mi-am propus să o îndeplinesc. Într-adevăr, dacă aş fi realizat pe deplin dificultăţile atunci când am conceput pentru prima dată această lucrare, aş fi luat în considerare din timp dacă puterea mea era suficientă pentru a suporta povara care acum mă apasă atât de greu. Dar, la început, am simţit cât de ruşinos ar fi să nu îndeplinesc ceea ce am promis şi, mai târziu, în ciuda faptului că munca mea a devenit din ce în ce mai dificilă în aproape fiecare etapă, teama de a distruge ceea ce scrisesem deja mi-a susţinut curajul în faţa tuturor dificultăţilor. Prin urmare, chiar şi acum, deşi povara care mă apasă este mai mare ca niciodată, sfârşitul este aproape şi sunt hotărât să leşin pe marginea drumului, mai degrabă decât să disper. Dar faptul că am început cu detalii relativ banale m-a înşelat. Ulterior, am fost atras şi mai departe în călătoria mea de ispitele brizei favorabile care mi-a umplut pânzele; dar regulile pe care eram preocupat să le dau erau încă de un tip familiar şi fuseseră deja tratate de majoritatea scriitorilor de manuale de retorică: până atunci mi se părea că sunt încă în vizorul ţărmlui şi aveam compania multora care se aventuraseră să se încredinţeze acelorasi vânturi. Dar, în momentul în care m-am apucat să expun o teorie a elocvenţei care fusese descoperită recent şi rar încercată, am găsit doar câţiva care se aventuraseră atât de departe

de port. Și, în cele din urmă, acum că oratorul ideal, pe care intenționez să-l modelez, a fost respins de stăpânii săi și fie își continuă drumul purtat de propriul elan, fie caută un ajutor și mai puternic din sanctuarul cel mai ascuns al înțelepciunii, încep să simt cât de departe am fost purtat în adâncurile mari. Acum nu mai este „nimic în față și nimic în spate, decât cerul și oceanul”. Pe unul singur îl pot distinge în toată întinderea nesfârșită a apelor, pe Marcus Tullius Cicero, și chiar și el, deși nava cu care a intrat în aceste mări este de o asemenea dimensiune și atât de bine echipată, începe să reducă viteză și să vâslească mai încet, mulțumindu-se să vorbească doar despre felul de discurs pe care ar trebui să-l folosească oratorul perfect. Dar îndrăzneala mea este atât de mare încât voi încerca să-mi formez caracterul de orator și să-l învăț îndatoririle sale. Astfel, nu am niciun predecesor care să-mi ghideze pașii și trebuie să merg mai departe, mult mai departe, așa cum îmi cere tema. Totuși, o ambiție onorabilă merită întotdeauna aprobare, și este cu atât mai puțin riscant să îndrăznești mult, cu cât iertarea ne este asigurată dacă eșuăm. Oratorul pe care mă interesează să-l formez va fi oratorul așa cum îl definește Marcus Cato, „un om bun, priceput în arta vorbirii”. Dar, mai presus de toate, el trebuie să posede calitatea pe care Cato o pune pe primul loc și care este, în esența lucrurilor, cea mai mare și mai importantă, și anume, trebuie să fie un om bun. Acest lucru este esențial nu numai din cauza faptului că, dacă puterile elocvenței servesc doar pentru a da arme crimei, nu poate exista nimic mai dăunător decât elocvența atât pentru viața publică, cât și pentru cea privată, în timp ce eu însumi, care am muncit din toate puterile pentru a contribui cu ceva de valoare la oratorie, voi fi adus cel mai rău serviciu omenirii, dacă voi forja aceste arme nu pentru un soldat, ci pentru un hoț. Dar de ce să vorbesc despre mine? Natura însăși s-ar fi dovedit a fi nu o mamă, ci o mamă vitregă în ceea ce privește ceea ce considerăm a fi cel mai mare dar al ei pentru om, darul care ne deosebește de alte ființe vii, dacă ar fi conceput puterea vorbirii pentru a fi complice

la crimă, dușmană a inocenței și inamică a adevărului. Căci ar fi fost mai bine pentru oameni să se nască muți și lipsiți de rațiune decât să transforme darurile providenței în distrugerea lor reciprocă. Dar convingerea mea merge mai departe. Căci nu afirm doar că oratorul ideal ar trebui să fie un om bun, ci afirm că niciun om nu poate fi orator dacă nu este un om bun. Căci este imposibil să-i considerăm dotați cu inteligență pe acei oameni care, având de ales între cele două căi ale virtuții și ale viciului, aleg-o pe cea din urmă, și nici nu le putem recunoaște prudența, când, prin consecințele neprevăzute ale propriilor lor acțiuni, se expun nu numai celor mai grele pedepse ale legii, ci și chinului inevitabil al unei conștiințe rele. Dar dacă opinia că un om rău este neapărat un prost nu este susținută doar de filosofi, ci este convingerea universală a oamenilor obișnuiți, prostul nu va deveni cu siguranță niciodată orator. La aceasta trebuie adăugat faptul că mintea nu va găsi timp nici măcar pentru studiul celor mai nobile sarcini, dacă nu este mai întâi eliberată de viciu. Motivele pentru aceasta sunt, în primul rând, că răutatea și virtutea nu pot coabita în aceeași inimă și că este la fel de imposibil ca o singură și aceeași minte să adăpostească gânduri bune și rele, precum este imposibil ca un om să fie în același timp bun și rău; și, în al doilea rând, că dacă inteligența trebuie să se concentreze asupra unui subiect atât de vast precum elocvența, ea trebuie să fie liberă de orice alte distrageri, printre care trebuie incluse chiar și preocupările care sunt libere de vină. Căci numai atunci când este liberă și stăpână pe sine, fără nimic care să o distragă sau să o atragă în altă parte, își va concentra atenția exclusiv asupra aceluia scop, a cărui atingere este obiectul pregătirilor sale. Dacă, pe de altă parte, grija excesivă pentru dezvoltarea averilor noastre, anxietatea legată de treburile gospodărești, devotamentul pasional pentru vânătoare sau sacrificarea unor zile întregi pentru spectacolele de teatru ne răpesc studiilor o mare parte din timpul care li se cuvine (pentru că fiecare moment dedicat altor lucruri implică o pierdere de timp pentru studiu), care credeți că vor fi rezultatele

dorinței, avariției și invidiei, care trezesc gânduri atât de violente în sufletele noastre încât ne tulbură chiar somnul și visele? Nu există nimic atât de preocupat și distras, atât de sfâșiat și de rupt de atâtea și atât de variate pasiuni ca o minte rea. Căci atunci când prețuiește o grădină întunecată, este chinuită de speranță, grijă și chinul spiritului, și chiar și atunci când și-a îndeplinit scopul criminal, este torturată de anxietate, remușcări și teama de tot felul de pedepse. În mijlocul unor astfel de pasiuni, ce loc mai este pentru literatură sau pentru orice activitate virtuoasă? Ai putea la fel de bine să cauți fructe într-un pământ sufocat de spini și mărăcini. Ei bine, vă întreb, nu este simplitatea vieții esențială dacă vrem să putem îndura trudă pe care o presupune studiul? Ce putem spera să obținem din poftă sau lux? Nu este dorința de a câștiga laude unul dintre cei mai puternici stimulenți ai pasiunii pentru literatură? Dar asta înseamnă că trebuie să presupunem că laudele sunt un obiect de preocupare pentru oamenii răi? Cu siguranță, fiecare dintre cititorii mei trebuie să fi realizat până acum că oratoria se ocupă în principal de tratarea a ceea ce este drept și onorabil? Poate un om rău și nedrept să vorbească despre astfel de teme, așa cum cere demnitatea subiectului? Nu, chiar dacă excludem aspectele cele mai importante ale întrebării care ne ocupă acum și facem concesia imposibilă că cei mai buni și cei mai răi oameni pot avea același talent, aceeași harnicie și aceeași învățătură, rămânem totuși în fața întrebării care dintre cei doi are dreptul să fie numit cel mai bun orator. Răspunsul este cu siguranță destul de clar: va fi cel care este omul mai bun. În consecință, omul rău și oratorul perfect nu pot fi niciodată identici. Căci nimic nu este perfect, dacă există altceva care este mai bun. Cu toate acestea, deoarece nu doresc să par că adopt practica dragă socraticii de a formula răspunsuri la propriile mele întrebări, să presupunem existența unui om atât de obstinat în a ignora adevărul încât să îndrăznească să susțină că un om rău, dotat cu aceleași talente, harnicie și învățătură, nu va fi cu nimic inferior omului bun ca orator; și să arăt că și el este nebun.

Există un punct pe care nimeni nu îl va pune la îndoială, și anume că scopul oricărui discurs este de a convinge judecătorul că cazul pe care îl prezintă este adevărat și onorabil. Ei bine, cine va face asta cel mai bine, omul bun sau cel rău? Omul bun va spune, fără îndoială, mai des ceea ce este adevărat și onorabil. Dar chiar și presupunând că datoria lui, așa cum voi arăta că se poate întâmpla uneori, îl determină să facă declarații false, cuvintele lui vor avea cu siguranță o pondere mai mare în fața audienței. Pe de altă parte, oamenii răi, în disprețul lor față de opinia publică și în ignoranța lor față de ceea ce este corect, își lasă uneori masca să cadă fără să-și dea seama și sunt obraznici în prezentarea cazului lor și nerușinați în afirmațiile lor. Mai mult, în încercarea lor de a realiza imposibilul, ei dau dovadă de o persistență nepotrivită și de o energie inutilă. Pentru că în procesele judiciare, la fel ca în viața de zi cu zi, ei nutresc așteptări depravate. Dar se întâmplă adesea ca, chiar și atunci când spun adevărul, să nu reușească să câștige încrederea, iar simplul fapt că un astfel de om este avocatul său este considerat un indiciu al gravității cazului. Trebuie să trec acum la obiecțiile pe care opinia comună le aduce în mod practic unanim împotriva acestei păreri. Nu era Demostene un orator? Și totuși ni se spune că era un om rău. Nu era Cicero un orator? Și totuși, mulți au găsit defecte și în caracterul său. Ce să răspund? Răspunsul meu va fi foarte nepopular și trebuie mai întâi să încerc să-mi conciliesc audiența. Nu consider că Demostene merită reflecțiile serioase care au fost făcute asupra caracterului său în așa măsură încât să fiu obligat să cred toate acuzațiile adunate împotriva lui de către dușmanii săi; pentru că lecturile mele îmi spun că politica sa publică a fost dintre cele mai nobile, iar sfârșitul său dintre cele mai glorioase. Din nou, nu pot vedea că scopurile lui Cicero au fost în vreo parte a carierei sale altele decât cele care ar putea deveni un cetățean excelent. Ca dovadă, aș cita faptul că comportamentul său ca consul a fost magnific. și administrația provinciei sale un model de integritate, în timp ce a refuzat să devină unul dintre cei douăzeci de comis-

ari, iar în războaiele civile dureroase care au afectat generația sa mai mult decât oricare alta, nici speranța și nici frica nu l-au împiedicat vreodată să-și acorde sprijinul părții mai bune, adică intereselor binelui comun. Unii, este adevărat, îl consideră lipsit de curaj. Cel mai bun răspuns la aceste critici se găsește în propriile sale cuvinte, în sensul că era timid nu în confruntarea cu pericolul, ci în anticiparea acestuia. Și acest lucru l-a demonstrat și prin modul în care a murit, în fața căruia a dat dovadă de o tărie de caracter singulară. Dar chiar dacă acești doi oameni nu aveau virtutea perfectă, voi răspunde celor care întreabă dacă erau oratori, în același mod în care stoicii ar răspunde dacă ar fi întrebați dacă Zeno, Cleanthes sau Chrysippus înșiși erau înțelepți. Voi spune că erau oameni mari, demni de venerația noastră, dar că nu au atins ceea ce este perfecțiunea supremă a naturii umane. Căci nu a dorit oare Pitagora să nu fie numit un om înțelept, ca înțelepții care l-au precedat, ci mai degrabă un student al înțelepciunii? Dar, din partea mea, conform limbajului de zi cu zi, am spus de nenumărate ori și voi continua să spun că Cicero a fost un orator perfect, la fel cum în limbajul obișnuit îi numim pe prietenii noștri oameni buni și sensibili, deși niciunul dintre aceste titluri nu poate fi acordat cu adevărat altcuiva decât celui care a atins înțelepciunea perfectă. Dar dacă sunt chemat să vorbesc strict și în conformitate cu cele mai rigide legi ale adevărului, voi proclama că caut să găsesc același orator perfect pe care și Cicero a căutat să-l descopere. Căci, deși recunosc că el se afla pe culmea elocvenței și nu pot descoperi aproape niciun deficiență în el, deși aș putea descoperi poate anumite excese pe care cred că el le-ar fi eliminat (deoarece opinia generală a învățaților este că el poseda multe virtuți și puține defecte, iar el însuși afirmă că a reușit să-și suprimă o mare parte din exuberanța tinereții), totuși, având în vedere faptul că, deși nu avea o părere proastă despre sine, nu a pretins niciodată că ar fi un înțelept perfect și că, dacă i s-ar fi acordat o viață mai lungă și condiții mai puțin tulburate pentru compunerea operelor sale, ar fi vorbit fără îndoială

și mai bine, nu mă voi expune acuzației de critică neînțeleaptă dacă spun că cred că el nu a reușit să atingă acea perfecțiune pe care nimeni altcineva nu a apropiat-o mai mult, și, într-adevăr, dacă aș fi simțit altfel în această privință, aș fi putut să-mi apăr punctul de vedere cu mai multă îndrăzneală și libertate. Marcus Antonius a declarat că nu a văzut niciun om care să fie cu adevărat elocvent (iar a fi elocvent este o realizare mult mai mică decât a fi orator), în timp ce Cicero însuși nu a reușit să-și găsească oratorul în viața reală și doar își imaginează și se străduiește să descrie idealul. Ar trebui atunci să mă tem să spun că în eternitatea timpului care urmează să vină, s-ar putea găsi ceva mai perfect decât ceea ce a existat până acum? Nu spun nimic despre acei critici care nu acordă suficient credit elocvenței lui Cicero și Demostene, deși Cicero însuși nu îl consideră pe Demostene fără cusur, ci afirmă că acesta dă uneori din cap, în timp ce chiar și Cicero nu reușește să-i satisfacă pe Brutus și Calvus (în orice caz, ei i-au criticat stilul în față) sau să câștige aprobarea completă a vreunuia dintre Asinii, care în diverse pasaje atacă defectele oratoriei sale într-un limbaj care este în mod evident ostil. Cu toate acestea, să sfidăm natura și să presupunem că a fost descoperit un om rău care este înzestrat cu cea mai înaltă elocvență. Cu toate acestea, voi nega că este un orator. Pentru că nu aș admite că fiecare om care s-a arătat gata să lupte cu mâinile sale este neapărat un om curajos, deoarece adevăratul curaj nu poate fi conceput fără a fi însoțit de virtute. Cu siguranță, avocatul chemat să apere acuzatul trebuie să fie un om de onoare, o onoare pe care lăcomia nu o poate corupe, influența nu o poate seduce și frica nu o poate descuraja. Să-i acordăm atunci trădătorului, dezertorului, trădătorului numele sacru de orator? Dar dacă calitatea care este de obicei numită bunătate se găsește chiar și la avocații obișnuiți, de ce nu ar fi oratorul, care încă nu a existat, dar care se poate naște, nu mai puțin perfect în caracter decât în excelența vorbirii? Nu caut să formez un avocat mediocru, un apărător mercenar, nici, ca să nu folosesc un termen mai dur, un avocat util al clasei

cunoscute în general sub numele de causidici, a ci mai degrabă un om care, pe lângă darurile naturale extraordinare talente naturale, a adăugat o stăpânire temeinică a tuturor ramurilor cele mai frumoase ale cunoașterii, un om trimis de cer pentru a fi binecuvântarea omenirii, unul pentru care toată istoria nu poate găsi un echivalent, unic și perfect în fiecare detaliu și absolut nobil atât în gândire, cât și în vorbire. Cât de mică parte din toate aceste abilități va fi necesară pentru apărarea nevinovaților, reprimarea criminalității sau susținerea adevărului împotriva falsității în procesele care implică chestiuni de bani? Este adevărat că supremul nostru orator își va îndeplini rolul în astfel de sarcini, dar puterile sale vor fi manifestate cu o splendoare și mai strălucitoare în chestiuni mai importante decât acestea, când va fi chemat să conducă consiliile senatului și să ghideze poporul de pe căile erorii către lucruri mai bune. Nu era acesta omul conceput de Virgil și descris ca potolind o revoltă când torțele și pietrele au început să zboare: „Atunci, dacă în fața ochilor lor apare un om de stat grav, încoronat cu virtute și servicii înalte, ei rămân muți și ascultă cu atenție.” Aici avem, așadar, pe cineva care este, înainte de toate, un om bun, și abia după aceea poetul adaugă că este priceput în a vorbi: „Cuvintele lui le controlează mințile, le calmează pasiunile.” Din nou, nu va fi același om pe care ne străduim să-l formăm, dacă în timp de război va fi chemat să-și inspire soldații cu curaj pentru luptă, să-și bazeze elocvența pe preceptele cele mai profunde ale filozofiei? Căci cum pot oamenii care se află în pragul bătăliei să alunge din mintea lor toate temerile aglomerate legate de greutate, durere și moarte, dacă aceste temeri nu sunt înlocuite de sentimentul datoriei pe care o au față de țara lor, de curaj și de imaginea vie a onoarei unui soldat? Și, cu siguranță, omul care va inspira cel mai bine astfel de sentimente în ceilalți este cel care le-a inspirat mai întâi în sine însuși. Pentru că, oricât ne-am strădui să o ascundem, nesinceritatea se va trăda întotdeauna, și nu a existat niciodată vreun om atât de elocvent încât să nu înceapă să se bâlbâie și să ezite de îndată ce cuvintele

sale contraziceau gândurile sale cele mai profunde. Un om rău nu poate să nu spună altceva decât ceea ce simte. Pe de altă parte, omul bun nu va fi niciodată în pană de cuvinte onorabile și nu va eșua în a găsi subiecte pline de virtute pe care să le exprime, deoarece printre virtuțile sale se va număra și înțelepciunea practică. Și chiar dacă imaginația sa nu are artificii care să-i confere farmec, propria sa natură va fi un ornament suficient, pentru că dacă onoarea dictează cuvintele, vom găsi acolo și elocvență. Prin urmare, cei tineri, sau mai degrabă noi toți, indiferent de vârsta noastră, deoarece niciodată nu este prea târziu să ne hotărâm să urmăm ceea ce este drept, să ne străduim din toată inima și să ne dedicăm toate eforturile urmării virtuții și elocvenței; și poate că ni se va acorda să atingem perfecțiunea pe care o căutăm. Căci, din moment ce natura nu interzice atingerea niciuneia dintre ele, de ce nu ar reuși cineva să le atingă pe amândouă împreună? Și de ce nu ar trebui fiecare dintre noi să spere să fie acel om fericit? Dar dacă puterile noastre sunt insuficiente pentru o astfel de realizare, vom fi totuși mai buni pentru efortul dublu proporțional cu distanța pe care am avansat-o către fiecare dintre aceste obiective. În orice caz, să alungăm din inimile noastre iluzia că elocvența, cea mai frumoasă dintre toate lucrurile, poate fi combinată cu viciul. Puterea de a vorbi este chiar considerată un rău atunci când se găsește la oamenii răi; pentru că îi face pe cei care o posedă și mai răi decât erau înainte. Cred că aud anumite persoane (pentru că vor exista întotdeauna unele care preferă să fie elocvente decât bune) întrebând: „Atunci de ce există atât de multă artă în legătură cu elocvența? De ce ați vorbit atât de mult despre „glose”, metodele de apărare care trebuie folosite în cazuri dificile și, uneori, chiar despre mărturisirea efectivă a vinovăției, dacă nu este cazul în care puterea și forța vorbirii triumfă uneori asupra adevărului însuși? Căci un om bun va pleda doar pentru cazuri bune, iar acestea pot fi lăsate în siguranță în seama adevărului, fără ajutorul învățaturii.” Acum, deși răspunsul meu la aceste critici va fi în primul rând o apărare a propriei mele lucrări,

el va explica și ceea ce consider a fi datoria unui om bun în situațiile în care circumstanțele l-au determinat să preia apărarea vinovaților. Căci nu este deloc inutil să ne gândim cum ar trebui să vorbim uneori în apărarea falsității sau chiar a nedreptății, măcar pentru motivul că o astfel de investigație ne va permite să le detectăm și să le învingem cu mai mare ușurință, la fel cum medicul care are o cunoaștere aprofundată a tuturor lucrurilor care pot dăuna sănătății va fi cu atât mai priceput în prescrierea remediilor. Căci academicienii, deși vor argumenta de ambele părți ale unei chestiuni, nu se angajează prin aceasta să adopte una dintre aceste două opinii ca ghid în viață, excluzând-o pe cealaltă, în timp ce celebru Carneades, despre care se spune că a vorbit la Roma în prezența lui Cato Cenzorul și că a argumentat împotriva dreptății cu aceeași vigoare cu care argumentase în favoarea dreptății în ziua precedentă, nu era el însuși un om nedrept. Dar natura virtuții este revelată de viciu, opusul său, dreptatea devine și mai evidentă din contemplarea nedreptății, și există multe alte lucruri care sunt dovedite prin contrariile lor. În consecință, planurile adversarilor săi ar trebui să fie la fel de bine cunoscute de orator ca și cele ale inamicului unui comandant pe câmpul de luptă. Dar este chiar adevărat, deși la prima vedere pare greu de crezut, că poate exista un motiv întemeiat pentru care uneori un om bun care apare în apărare ar încerca să ascundă adevărul de judecător. Dacă vreunul dintre cititorii mei este surprins de această afirmație (deși această opinie nu este propria mea invenție, ci provine de la cei pe care antichitatea îi considera cei mai mari învățători ai înțelepciunii), aș dori să reflecteze asupra faptului că există multe lucruri care sunt considerate onorabile sau dimpotrivă, nu prin natura faptelor, ci prin cauzele din care provin. Căci dacă uciderea unui om este adesea o virtute și uciderea propriilor copii este uneori cea mai nobilă dintre fapte, și dacă este permis, în interesul public, să se comită fapte și mai oribile decât acestea, noi ar trebui să luăm în considerare nu numai și pur și simplu natura cazului pe care omul bun se angajează să-l apere, ci și

motivul și scopul său în a face acest lucru. Și, în primul rând, toată lumea trebuie să recunoască, ceea ce chiar și cei mai severi stoici admit, că omul bun va spune uneori o minciună și, mai mult, că o va face uneori din motive relativ banale; de exemplu, spunem nenumărate minciuni copiilor bolnavi pentru binele lor și le facem multe promisiuni pe care nu intenționăm să le îndeplinim. Și există în mod clar mult mai multe justificări pentru a minți atunci când este vorba de a distra atenția unui asasin de la victima sa sau de a înșela un dușman pentru a ne salva țara. În consecință, o practică care este uneori condamnabilă chiar și în cazul sclavilor, poate fi în alte ocazii laudabilă chiar și în cazul unui om înțelept. Dacă se admite acest lucru, pot vedea că vor exista multe situații de urgență posibile care să justifice un orator în asumarea unor cazuri de un fel pe care, în absența oricărui motiv onorabil, ar fi refuzat să le abordeze. Spunând acest lucru, nu vreau să spun că ar trebui să fim gata, în orice circumstanțe, să ne apărăm tatăl, fratele sau prietenul atunci când se află în pericol (deoarece consider că ar trebui să ne ghidăm după reguli mai stricte în astfel de chestiuni), deși astfel de situații ne pot cauza o mare perplexitate, atunci când trebuie să decidem între pretențiile rivale ale justiției și ale afecțiunii naturale. Dar să punem problema dincolo de orice îndoială. Să presupunem că un om a complotat împotriva unui tiran și este acuzat de acest lucru. Pe care dintre cei doi va dori să-l salveze oratorul, așa cum l-am definit noi? Și dacă se angajează să apere acuzatul, nu va recurge oare la minciună cu aceeași ușurință ca și avocatul care apără un caz dificil în fața unui juriu? Să presupunem din nou că judecătorul este susceptibil să condamne fapte care au fost făcute în mod corect, dacă nu îl putem convinge că acestea nu au fost făcute niciodată. Nu este acesta un alt caz în care oratorul nu se va feri nici măcar de minciuni, dacă astfel poate salva pe cineva care nu este doar nevinovat, ci și un cetățean demn de laudă? Să presupunem din nou că realizăm că anumite fapte sunt juste în sine, deși prejudicioase pentru stat în circumstanțele existente. Nu

ar trebui atunci să folosim metode de exprimare care, în ciuda excelenței intenției lor, seamănă foarte mult cu fraudă? Mai mult, nimeni nu va ezita niciun moment să susțină că este în interesul comunității ca persoanele vinovate să fie achitate mai degrabă decât pedepsite, dacă astfel este posibil să le convertim la o stare de spirit mai bună, o posibilitate care este în general recunoscută. Dacă atunci este clar pentru un orator că un om care este vinovat de infracțiunile care i se impută va deveni un om bun, nu va încerca el să-i asigure achitarea? Imaginați-vă, de exemplu, că un comandant priceput, fără ajutorul căruia statul nu poate spera să-și zdrobească dușmanii, este acuzat de o infracțiune care este evident adevărată: nu va fi oare interesul comun o motivație irezistibilă pentru oratorul nostru să-l apere? Știm, în orice caz, că Fabricius a votat public și a asigurat alegerea lui Cornelius Rufinus în funcția de consul, în ciuda faptului că acesta era un cetățean rău și dușmanul său personal, doar pentru că știa că era un general capabil și că statul era amenințat de război. Și când anumite persoane și-au exprimat surprinderea față de comportamentul său, el a răspuns că preferă să fie jefuit de un concetățean decât să fie vândut ca sclav de către dușman. Ei bine, dacă Fabricius ar fi fost orator, nu l-ar fi apărat pe Rufinus împotriva acuzației de delapidare, chiar dacă vinovăția lui era clară ca lumina zilei? Aș putea da multe alte exemple similare, dar unul dintre ele, ales la întâmplare, este suficient. Pentru că scopul meu nu este să afirm că astfel de sarcini vor reveni adesea oratorului pe care doresc să-l formez, ci doar să arăt că, în cazul în care va fi obligat să ia astfel de măsuri, acest lucru nu va invalida definiția noastră a oratorului ca „om bun, priceput în a vorbi”. Și este necesar, de asemenea, atât să se învețe, cât și să se învețe cum să se stabilească cazurile dificile prin dovezi. De multe ori, chiar și cele mai bune cazuri seamănă cu cele rele, iar acuzațiile care grevează puternic asupra unei persoane nevinovate seamănă adesea foarte mult cu adevărul. În consecință, trebuie utilizate aceleași metode de apărare care ar fi folosite dacă acesta ar fi vinovat. În

plus, există nenumărate elemente comune atât cazurilor bune, cât și celor rele, cum ar fi probele orale și documentare, suspiciunile și opiniile, toate acestea trebuind să fie stabilite sau eliminate în același mod, indiferent dacă sunt adevărate sau doar seamănă cu adevărul. Prin urmare, menținându-și integritatea scopului, oratorul își va modifica pledoaria pentru a se adapta circumstanțelor.